

891

Б-48

Ш 5 (2-Ук) 5-4... Франк +
+ Ш 5 (2-Ук) 5-4... Шевч 4

М. Д. БЕРНШТЕЙН

ФРАНКО і ШЕВЧЕНКО

858

934311

(Спостереження
над шевченкознавчою спадщиною
І. Я. Франка)

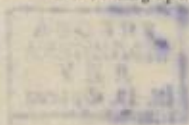

Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1984

Монография посвящена научной деятельности И. Я. Франко в области шевченковедения, в которой нашли отражение вопросы идейно-тематических и образно-стилевых особенностей поэзии Т. Г. Шевченко, эволюции его творчества, исторического значения художественного опыта великого поэта не только в отечественной, но и в мировой литературах. Большое внимание уделено борьбе ученого-демократа с буржуазно-националистическими фальсификациями наследия Кобзаря, развитию традиций Франко-шевченковедения в современной науке.

Издание рассчитано на специалистов, преподавателей литературы, студентов филологов, а также широкий круг читателей.

Рецензенты: *О. І. Дей,*
В. С. Шубравський

ПЕРЕДМОВА

Українська дожовтнева класична література захоплює своїм розмахом, гуманістичним змістом, новаторським ствердженням ідеалів добра і справедливості, безперервністю процесу збагачення і оновлення. Зростаючи на народному ґрунті, вона своїм священним обов'язком вважала активну участь у боротьбі за соціальне і національне визволення народу, відображення його сподівань і прагнень.

Творчість Шевченка ознаменувала якісно нове ідейне й мистецьке піднесення українського художнього слова, докорінно поглибила його народність. Творчість Кобзаря, його досвід, суспільно-естетичні заповіді стали прикладом і покликком для наступного прогресу української літератури.

Традиції Шевченка розвинув і збагатив Франко, сприйнявши їх як зброю в нових умовах соціальної дійсності. Художня практика письменників-класиків підтвердила закономірність подібної позиції Франка — митця й теоретика літератури.

Передова українська література другої половини XIX — початку XX століть розвивалась під знаком дальшого ідейного й художнього піднесення, розширення сфер і засобів зображення дійсності, збагачення жанрів і стилів. Свій високий ідейно-мистецький рівень вона демонструвала однаково в романах і повістях, оповіданнях і новелах, драмах і комедіях, в поезії й епіці. Отже, створювались феноменальні явища національного письменства, що стали надбанням світової класики. І це відбувалося за умов, коли передова українська література зазнавала пересліду-

вань, нападок реакції, протидії деяких діячів, що проголосили теорію літератури для «хатнього вжитку». Але непохитна віра в народ, підтримка передових кіл російської інтелігенції додавала сил, сприяла розкриттю творчих можливостей української літератури. Зростали нові покоління талановитих митців, пройнятих почуттям високого громадянського обов'язку, прагненням зберегти і розвивати революційні традиції своїх попередників. У літературному процесі того часу виразно спостерігалися явища взаємодії художньої практики письменників з розвитком теоретичної, критичної думки. Виникнення й утвердження в цей період революційно-демократичної критики, заснованої на принципах матеріалістичної естетики, стало діяльним фактором національного художнього поступу. Послідовна боротьба передової української критики проти консервативних ідей у літературі, проповіді національної замкненості, нівелювання соціальних проблем, обстоювання програми літературного розвитку на засадах суспільної визначеності художнього слова — все це справляло великий вплив на письменників, на активізацію їх творчої діяльності. У цих умовах спадщина Шевченка не тільки продовжувала функціонально діяти в літературному процесі, але й завойовувала все нові позиції в змаганнях за подальше піднесення українського письменства, його суспільно-перетворювальної ролі.

Коли Франко приступив до фронтального дослідження спадщини Шевченка, її текстологічного вивчення в інтересах захисту її ідейної чистоти, коли він спрямовував свої зусилля на популяризацію всього створеного генієм великого поета, то це було історичним велінням часу, відображенням суттєвих внутрішніх потреб літературно-художнього розвитку.

Шевченко і Франко уособлюють дві епохи в суспільному й літературному розвої на Україні. Їхня

діяльність наклала свій відбиток на весь розвиток української художньої думки другої половини ХІХ і початку ХХ століть. Жодна визначна художня по-стать, могутнє художнє явище часу — ніщо з такою повнотою в глибинній сутності не характеризувало так прогрес передової української літератури мину-лого століття, її зміст, тенденції, жанри і стилі, як творча й суспільно-політична діяльність Тараса Шев-ченка та Івана Франка.

В середині 70-х років, через півтора десятиліття після смерті Шевченка, на літературну й громадську дорогу вийшов митець, сповнений бажанням служи-ти тій справі, тим ідеалам, яким присвятив своє жит-тя великий поет. Свою діяльність у галузі шевченко-знавства Франко розпочав одночасно із працею на ниві художнього слова, критики і публіцистики. До-слідження Франка про Шевченка мають не тільки історико-літературне, а й специфічно наукове при-значення. Вони покликані були донести до широкого читача глибину і багатство змісту, ідейну й художню красу поезії Шевченка, розкрити його героїчний жит-тєвий шлях.

Багато уваги приділяв Франко боротьбі за ідейну чистоту спадщини Шевченка, викриттю буржуазно-націоналістичних перекручень суспільного змісту ряду творів поета. Відстоюючи принципи наукового видання творів Шевченка, вчений піддавав критиці сироби тенденційного препарування текстів Кобзаря. Численні розвідки, статті та інші публікації вченого про Шевченка відразу зарекомендували себе в ро-лі активної діяльної сили в ідеологічному й літера-турному процесі свого часу. Була ще одна обста-вина, що визначила історичну вагу цих праць. Па-фос, загальна спрямованість виступів Франка ак-тивно сприяли возз'єднанню Західної України із Східною Україною, вихованню почуттів єдності,

розуміння спільності мети всього українського народу в боротьбі за своє визволення.

У шевченкознавчих працях Франка яскраво віддзеркалюється його оригінальний таланти дослідника-соціолога й естетика, знавця світової літератури, тонкого цінителя поезії. Вони є важливою частиною його багатогранної літературознавчої, літературно-критичної спадщини.

Перші спроби вивчення шевченкознавчої спадщини Франка були зроблені в середині 50-х років, коли святкувалось 100-річчя з дня народження Каменярка. Це статті І. Романченка та П. Лисюка, присвячені огляду поглядів Франка на життя і творчість Шевченка. В 1964 році опубліковано працю Ю. Кобилицького «Шевченко і Франко», в якій стисло висвітлені деякі питання впливу творчості Шевченка на Франка. Історію боротьби І. Франка за спадщину Шевченка розкриває книжка М. Дубини «Шевченко і Західна Україна» (1969).

У 1972 році побачила світ монографія М. Комишанченка «З історії українського шевченкознавства. Творчість Т. Г. Шевченка в оцінці дожовтневого літературознавства», в якій подано ряд змістовних характеристик шевченкознавчої спадщини Франка. Ширшому, спеціальному висвітленню цього питання автор мав на увазі присвятити окрему розвідку. На жаль, передчасна смерть не дозволила здійснитися цьому наміру. Хронологічно останньою з цього питання опублікована змістовна праця В. Шубравського у колективному дослідженні «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. 1975». Значний інтерес становлять думки і спостереження, висловлені на цю тему у спеціальних франкознавчих працях М. Возняка, Є. Кирилюка, О. Дея, І. Дорошенка, П. Колесника, М. Нечиталюка та ін.

Всезростаючий інтерес учених до шевченкознавчої

спадщини Франка, актуальність багатьох його ідей диктують потребу подальшого і, мабуть, більш спеціального розгляду всього, що створив учений про життя і творчість великого поета. Мета нашої праці — на основі використання значного оглядово-інформативного матеріалу та інших численних свідчень розглянути основні проблеми та ідеї шевченкознавчих досліджень Івана Франка, показати його роль у боротьбі проти буржуазно-націоналістичних переконачень спадщини Кобзаря, здійснивши це по можливості на ширшому історико-літературному тлі, у зв'язку з розвитком суспільної і художньої думки свого часу. Цим, певною мірою, пояснюється і характер композиції книжки.

У працях Франка про Шевченка висвітлюються досить різноманітні аспекти його життя і творчості, накреслено різні ракурси в підході до їх реалізації. Це означає, що й план дослідження, його побудова, засоби акцентування можуть бути не одноваріантними.

Наскільки вдало розв'язано поставлене завдання, складе думку читач. Одним із стимулів до написання праці було бажання ще раз привернути увагу наукової громадськості до такого видатного досягнення національної і світової літературно-естетичної думки, як шевченкознавча спадщина Франка.

Розділ перший

СУСПІЛЬНО-ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФРАНКА І ТВОРЧІСТЬ ШЕВЧЕНКА

Питання про роль Шевченка в ідейно-творчому розвитку Франка, впливу на формування його естетичної програми вже порушувалося в літературознавстві. З цього приводу висловлювалося чимало слушних думок, вказувалося на цікаві факти.

Повертаючись до цієї проблеми, маємо на меті розглянути її дещо ширше і спеціально, не претендуючи разом з тим на більш-менш вичерпний аналіз. Ми б бажали, хоч і фрагментарно, висвітлити на конкретному матеріалі деякі з питань даної проблеми, які на наш погляд могли б прислужитися справі її наукового дослідження.

Пристаючи до характеристики, так би мовити, ідейно-творчих зв'язків Франка і Шевченка, маємо передусім чітко осмислити методологічні принципи, якими слід керуватися в процесі реалізації цього завдання.

Стверджуючи важливу роль творчості Шевченка в суспільно-літературному розвитку Франка, треба підкреслити, що до висвітлення цього питання слід підходити конкретно-історично. В основі творчості Франка було життя, його потреби і вимоги. Творчість Франка була органічно пов'язана з революційно-визвольною боротьбою пореформеної епохи, активно відгукувалася на злободенні питання сучасності.

Вплив ідей наукового соціалізму, розвиток робіт-

ничого руху — ці фактори відіграли велику роль у формуванні Франка — письменника і політичного діяча. Вони відбилися на характері сприйняття ним традицій Шевченка, використанні їх для подальшого піднесення української літератури.

Франко уважно прислухався до мудрого поетичного слова Шевченка. Його традиції він сприймав як талановитий митець-новатор. Франкове творче сприйняття Шевченка мало оригінальні риси, що відповідали його художній індивідуальності. В той же час зв'язок Франка з поезією Шевченка відбивав і загальні тенденції літературного процесу.

Коли йдеться про те, яке місце посів Шевченко у творчому житті Франка, то мусимо зауважити, що справа тут не в текстових зіставленнях і аналогіях. Окремі перегуки подібного характеру можуть бути враховані, але головне не в них. Передусім нас мають цікавити ідейно-естетичні лінії, що характеризують певну спадкоємність традицій Шевченка, їх зв'язок з наступним літературним періодом, ті художні цінності, що знайшли розвиток у творчості передових письменників наступних поколінь. Еволюція суспільних і естетичних процесів може переломлюватися у творчості того чи іншого письменника оригінально, своєрідно, одночасно відображаючи загальні тенденції руху літератури.

В історії духовного розвитку української нації підносяться гігантські постаті двох великих художників слова, полум'яних революційних діячів — Тараса Шевченка й Івана Франка. Вони вийшли з низів народу, увібрали в себе його мудрість, історичний досвід, його волелюбні прагнення і свою творчість, звитяжну працю присвятили боротьбі за соціальне і національне визволення рідного народу, боротьбі за вселюдський поступ. Відомі слова Шевченка: «Исто-

рия моеї життя складає частину історії моеї рідни-
ни», — найближче стосуються і до характеристики
життєвого і творчого шляху Франка — одного з най-
визначніших послідовників геніального Кобзаря. З по-
дібною ж щирістю і правом Франко писав про себе:
«Я син народу, що вгору йде...»¹

Шевченко і Франко з найбільшою повнотою втіли-
ли у своїй творчості непереможний дух народу, його
ненависть до будь-якого гноблення, любов до свободи
і справедливості, його мужність у боротьбі за світле
майбутнє, високий патріотизм, перейнятий повагою
до інших народів, солідарністю з їх волелюбними
прагненнями. У творчості Шевченка і Франка відоб-
ражені прогресивні тенденції двох визначних періодів
визвольного руху в Росії і на Україні, що охоплював
час від кінця 30-х років XIX до початку XX століть.
Творчість, революційна діяльність Шевченка розгор-
нулися в той період, коли, як зазначав В. І. Ленін,
«усі суспільні питання зводились до боротьби з крі-
посним правом та його залишками»².

Всю свою творчість, весь жар свого серця, світлий
розум поет-революціонер віддав боротьбі проти само-
державства як політичної системи, проти поміщиць-
кої сваволі, безправ'я народних мас. В українській
літературі Шевченко визначився як основоположник
нового, революційно-демократичного напрямку в її
розвитку, методу критичного реалізму з його нещад-
ним соціально-викривальним аналізом, пафосом
утвердження передового ідеалу.

У розвитку української національної літературної
мови творчість Шевченка також мала основоположне

¹ Тут і далі уривки з художніх творів І. Франка пода-
ються за виданням: Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. —
К., 1976—1980, т. 1—25.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 497.

значення. Його життя і творчість органічно пов'язані з цілим періодом визвольного руху в Росії. Він був одним із його натхненників. У пореформену епоху, після смерті Шевченка, вплив поезії, його революційної діяльності посилюється з новою могутньою силою, охоплюючи все нові сфери суспільної і літературної дійсності.

Спадщина Шевченка як могутній революціонізуючий фактор відіграла і відіграє все більшу роль у соціальній і національній боротьбі. Відомо, що життя і творчість Франка, його революційна діяльність припадають на ту епоху, коли кріпосництво в Галичині вже було скасовано, а на зміну йому розвивався капіталізм. На суспільну арену вийшов робітничий клас, який згодом став вирішальною силою в соціально-визвольній боротьбі. Не тільки своїм походженням, а й ідеологічно Франко — селянський і робітничий син. Як письменник і політичний діяч він сформувався і розвинувся під впливом революційно-демократичних ідей, теорії наукового соціалізму, загальноросійського революційного робітничого руху.

Шевченко і Франко представляють різні епохи в соціально-економічному, суспільному й літературному розвитку українського народу. Осяяний світлом безмежної любові до Шевченка, глибокою повагою до його генія, його сподвижницької революційної діяльності, відчуваючи на собі благодіючий вплив поезії Кобзаря, Франко, проте, заперечував будь-які спроби стилізації спадщини Шевченка, так би мовити, сліпого переспівування окремих її мотивів. Він виходив з того, що нові суспільні умови потребують конкретно-історичного підходу до розв'язання соціальних і національних проблем, і сміливо пішов по тому шляху. І в якій би сфері духовної, інтелектуальної, художньої діяльності не виявляв себе його ге-

ній, Франко, успадковуючи традиції Шевченка, розвивав їх на основі сучасного йому ідеологічного й естетичного досвіду, відчуваючи необхідність зважати на нові вимоги складної, суперечливої дійсності, на завдання і цілі, що висувалися перед прогресивними силами української суспільності економічним і політичним становищем народу, розвитком національної культури і літератури на новому етапі їх висхідного поступу. Але тут треба сказати про одну із принципових особливостей, так би мовити, ідейно творчих взаємин Франка і Шевченка. Їхня творчість, суспільні ідеали, гуманістичний пафос революційної діяльності мали спільну ідейно-естетичну основу.

Творчість Шевченка, пройнята гострим антикріпосницьким змістом, сферою охоплення життєвих явищ, універсальністю порушених у ній суспільно-політичних, соціально-класових і чисто психологічних проблем, мала, зокрема, для майбутніх поколінь ширше, узагальнююче значення, а за силою емоційного, художньо-образного впливу становила нову якість у світовому художньому процесі.

За часів Франка кріпосництво і пов'язані з ним політичні інституції були скасовані. Але антагоністичні соціально-класові взаємини не тільки залишились, а й різко загострились. Жорстока експлуатація, соціальна, національна нерівність, політичне безправ'я, зuboжіння народних мас — все те, на що було спрямоване викривальне слово Шевченка, — в умовах капіталістичного розвитку набрало нових форм. І боротьба з цими ганебними явищами була актуальним завданням літератури. Франко був першим після Шевченка українським громадським і літературним діячем, хто очолив цю боротьбу не тільки як письменник, поет, прозаїк, драматург, а й як учений, критик, публіцист революційного гарту.

В якій би галузі духовної творчості практично не

виявляв себе геній Франка, в усьому відчутний був шевченківський гуманістичний пафос, вірність ідеалам правди, добра, справедливості, непорушна вірність класовому принципу, відданість найвищому поклику поетичного слова. Духовно, в найвищому розумінні цього слова, Франко був органічно близький до Шевченка, до його світобачення, світорозуміння.

Поезія Шевченка була одним із найвизначніших стимулів у літературній і громадській діяльності Франка, одним із суспільних і естетичних джерел у формуванні Франка-художника. Ідейно, психологічно поезія Шевченка впродовж усього свідомого життя справляла на нього величезний вплив, була йому порадиником і патхненником, стимулом для самовизначення, невпинного руху вперед. В історії української літератури не було такого митця, який би подібно Франку з такою повнотою відчував би, із психологічного, художньо-мистецького, ідейного погляду, багатство і глибину спадщини Шевченка, а її дослідження, популяризацію зробив би справою честі цілого життя, хто б з такою силою переконливості підніс би скарби його музи як знамено передового українського письменства.

У Шевченковій спадщині Франко не тільки цінував, а й сприймав як творчий заповіт — заклик поета бути «обличителем людей жестоких, несытых», нещадно викривати світ експлуатації, світ «беззаконія і зла». Так само безсмертна сатира Каменяра своєю соціальною значимістю і гостротою не раз виявляла свій ідейно-тематичний зв'язок з тим, що становить основу Шевченкової сатиричної традиції. При цьому для формування світогляду, естетичних критеріїв Франка-художника першорядне значення мало те, що творчість Шевченка була спрямована на засудження не тільки окремих проявів зла, а головне

проти соціально-економічних і політичних основ антинародного ладу, на утвердження героїчного ідеалу. Під таким кутом зору Франко вважав для себе взірцевими з погляду функціональної дії його твори сатиричного, політичного змісту, серед них поеми «Сон», «Кавказ», «Неофіти», «Марія», поезії «Заповіт», «О люди! люди небораки!», «Осії. Глава XIV», «Гімн черничий», «Світе ясний!..» та ін.

Незважаючи на відмінності між згаданими творами Шевченка і, зокрема, політичною поезією Франка періоду створення збірки «З вершин і низин», зумовлені часом їх написання, життєвими обставинами авторів,— між тими зразками світової революційної поезії є й чимало спільного, насамперед в ідейному плані. Франкова збірка «З вершин і низин», запліднена ідеями наукового соціалізму, робітничого руху, в той же час демонструвала велич традицій Шевченка, животворність новаторського підходу до їх використання.

Чим гостріше викривав Шевченко у своїх творах самодержавство, тим з більшим душевним болем, гірким жалем писав поет про соціальну пасивність «незрячих гречкосіїв», про тих, кого визискували, зневажали, тим могутніше звучав його заклик до піднесення революційної свідомості народу, щоб допомогти йому відчутти свою силу, свою роль у боротьбі проти світу експлуатації і безправ'я. Ця характерна тенденція поезії Шевченка, як і російської революційно-демократичної літератури, викликана потребами визвольного руху, була ідейно близька Франкові-художнику і громадському діячу, визначала одну з особливостей його творчості. Раз у раз звертався Франко до сповнених душевного болю й водночас полум'яного гніву слів поета: «Од молдованина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує!» Ці слова хвилювали Франка, він немов співпереживав

з поетом, зіставляв їх із власними життєвими спостереженнями на тернистому шляху свого ідейного й естетичного самовиявлення, яке відбувалось в умовах Австро-Угорщини.

Звичайно, суспільна дійсність часів Франка зазнала чимало змін. Але наведена думка Шевченка не лише не вичерпала себе в епоху Франка, а, навпаки, знайшла суспільно-художню інтерпретацію на іншій підставі — в іншому ключі, відповідно до специфіки нового часу й інших історичних обставин.

Перед нами кілька поезій Франка яскраво політичного звучання, пов'язані між собою спільним задумом, немов доповнюючи одна одну — «Товаришам із тюрми», «Думка в тюрмі» і «Невільники». В останньому вірші вже у відмінній життєвій ситуації, на тлі іншої психологічної атмосфери чути той же тривожний голос поета, що говорить про духовне рабство людей, «невільників» долі, слабких, немічних у своїй неспроможності пізнати себе, відчутти пута рабської покори перед зловісними обставинами. Про це Франко пише так само з гірким смутком:

На серце
Знов сум цілоденний ляга.
Розпука охоплює душу...

Ось бідний, обдертий зарібник
Голоден стоїть, як туман,—
Се черева свого невільник,
А черево — найстарший пан.

Там служниця зранку на ринок
Із кошиком пильно біжить —
Невільниця пані лихої,
З добра не пішла, чей, служить.

А онде бабуся старенька,
В руках молитовник — пішла
У церков — не бога святого
Невільниця, але пона.

Поет робить висновок:

Чи се ж та захвалена воля,
Де тисячі, тисячі сплять,
Жиють і змирають, і навіть,
Як ти, про свободу й не снять?

І все ж подібне становище викликало у поета ту силу непримиренного чуття, відважного поклику, ті тони й ритми, в яких чується не тільки дихання Шевченкового гніву, а й звучання нових подвижницьких ідеалів, освячених робітничим гартом. Так народжується заклик:

Се ж остатня війна! Се до бою
Чоловіцтво зі звірством стає,
Се поборює воля неволю,
«Царство боже» на землю зійде.

Здається, не так давно те було — десь двома десятиліттями до того з уст Шевченка вирвалися жорсткі, відверті слова гіркого докору «громаді», що, «мов та капуста головата», німіє у мовчанні, а волю «цар приспав», і, «щоб збудить хиренну волю», є тільки один засіб — «заходиться вже будить», як невдовзі, власне, цей же заклик прозвучав в устах представника нового покоління революціонерів. Це було не повторення, а нове слово, проголошене в нових умовах визвольної боротьби, піднесення революційного ідеалу.

Традиції революційної поезії Шевченка не тільки зберігалися, а й продовжувалися, розвивалися наступними поколіннями творців національної літератури. Родоначальником того руху в історії художньої думки народу став Іван Франко. «На місце Шевченкових месників-бунтарів, глашатаїв майбутньої людської правди, з-під пера Франкового встали, покликані новою революційною добою, борці-революціоне-

ри, які почали криваву війну з експлуататорами, ваявши за свій девіз:

Або смерть, або перемога —
Се наш оклик бойовий...»³

Коли Франко в перших роках літературної діяльності звернувся до зображення народного життя у всьому його різноманітті, найтиповіших проявах, то мав перед собою, зокрема, неповторний художній досвід Шевченка, на який спирався. При цьому слід сказати, що для Франка — винятково обдарованої особистості, таланту багатогранного, самобутнього, високо оригінального — першорядне значення мали не так змістовно-тематична сфера того досвіду, як самі критерії народності, вироблені й обстоювані Шевченком у своїх творах, самий підхід до зображення народного життя, народних типів і характерів.

Об'єкти художньої обсервації, стосовно до дотеперішніх усталеностей, безупинно змінюються, оновлюються. Справа мистецтва, ясна річ, не в тому, щоб сприяти закріпленню форм словесно-образного вираження. Гуманізм, нещадний соціальний аналіз — саме ці магістральні властивості творчості Шевченка, що стали вічно живою, діючою традицією, є однією з основ і Франкового художнього дослідження народного життя, чи то будуть бориславські й селянські оповідання, повісті «Воа constrictor» і «Борислав сміється», поеми й поезії, чи то буде драма «Украдене щастя». Але традиції є тим вагоміші, що, перебуваючи на озброєнні талановитих нащадків, раз у раз збагачуються, сприяють витворенню оригінальних художніх явищ, не підвладних часовим вимірам.

³ Кобилецький Ю. Шевченко і Франко. — К., 1964, с. 124.

93 13 11

Такі традиції є немовби джерелом, імпульсом до нового піднесення мистецтва.

За часів Франка життя народу, особливо в умовах Галичини, мало свої специфічні риси — суспільні, соціально-економічні і, ми б сказали, психологічні. Народне життя, яке спостерігав і вивчав Франко, дістало панорамне відображення в його численних творах. Пов'язати багатющі спостереження митця і дослідника, інші дані й факти поточного життєвого плину в монументальну синтетичну цілісність, на ґрунті копіткого аналізу — таку титанічну роботу виконав художній геній Франка. В тому напрямі велике значення тут мав художній досвід Шевченка, російського реалізму.

Перед Франком, письменником з високим почуттям громадянського обов'язку, постали завдання, зумовлені обставинами соціально-економічного, політичного, національного життя народу на новому етапі визвольного руху. Над їх творчим розв'язанням Франко працював з великим піднесенням. Звернемося для прикладу до однієї із проблем історичної ваги, яка посіла визначне місце у творчій біографії Франка. Йдеться про роль Франка в розробці в українській літературі, та й у всьому світовому письменстві, робітничої теми. Ще до нього були здійснені неодноразові спроби відобразити життя, працю, побут робітників в умовах жорстокого капіталістичного визиску. Але Франко перший із письменників продемонстрував детермінований соціально-класовий підхід до відображення історичної ролі робітництва, показав початки під впливом ідей наукового соціалізму свідомого політичного руху робітників, боротьбу праці з капіталом.

Розробка нових проблем, тем, нових засобів художнього зображення — яскраве свідчення активного втручання письменника в дійсність, прагнення пере-

творити її в інтересах народу. Суть не тільки в самому ставленні до народу, а й у різнобічності розуміння його внутрішнього світу, в умінні відгукнутися на його актуальні потреби. На тому послідовно стояв Франко. Щодо цього особливо уроки Шевченкового досвіду мають неперехідне значення. Вони не тьмяніють перед часовою еволюцією, але тим безсмертні, що володіють секретами художньої адаптації на найвищому мистецькому рівні, здатністю до безупинного художнього пізнання.

У літературознавстві вже зазначалося про близькість жіночих образів Франка і Шевченка. Спільною є їх естетична основа. Відомо, що і Шевченко, і Франко приділяли виняткову увагу показові безправного становища трудящої жінки в тому світі, де все купується і продається, де, за виразом Франка, «всюди нівечиться правда». У своїх дослідженнях Франко підкреслював першорядне значення жіночих образів у творчості Шевченка, який розкривав соціальну трагедію жіноцтва в кріпосницькому суспільстві, ту щирість, біль і гнів, що звучать у поезіях Кобзаря про фізичне і моральне приниження матерів-кріпачок, знедолених покриток. Обурення Шевченка постає грізним звинуваченням усій політичній системі самодержавства.

У цьому зв'язку Франко нагадував своїм сучасникам такі твори поета, як «Катерина» і «Слепая», «Наймичка» і «Княжна», «Відьма» і «Марина». Численні образи трудящих жінок, селянок і робітниць, створені Франком, немовби відбивають етапи історії народу, продовжують галерею Шевченкових жіночих образів. І Шевченко, і Франко, виходячи з загальної реалістичної концепції, порушують у зв'язку з цим гострі соціальні проблеми свого часу, підносять одне і те ж «прокляте» питання: хто винен у тих

жорстоких проявах людиноненавистницької моралі. Разом з тим з погляду соціально-пізнавального й естетичного показовим було дальше збагачення тем, проблематики, художньо-стильових форм у творах Франка, пов'язаних з відображенням підневільного становища жінки в експлуататорському суспільстві.

З появою творів Франка галерея жіночих образів в українській літературі значно збагатилася, розширились засоби психологічної характеристики персонажів, у різних напрямках розвинулись інтерпретації ідейного задуму. Відомо, що Франко створив ряд образів жінок з середовища інтелігенції, що вже підносяться до розуміння свого становища з ширшого суспільного погляду, з погляду вад політичної системи. Створені Франком, продовжувачем традиції Шевченка, ці нові характери, нові типи — один із яскравих здобутків української літератури в період її дальшого піднесення.

В умовах літературної дійсності часів Франка, коли значно розширились тематичні межі художнього дослідження народного життя, зросли вимоги до зображальних засобів, цілком природно посилилась увага до проблеми мови, збагачення її ресурсів.

Перед Франком як письменником, особливо на початковій стадії творчої праці, гостро постає проблема мовного самоутвердження, використання мовних скарбів народу, національної літературної класики. Великі труднощі виникали тут для письменників, що жили й працювали в умовах тодішньої Галичини, де впливи різних мов перепліталися, а витoki окремих мовних традицій вражали штучністю, в тих чи інших конкретніших випадках звучали анахронізмом у літературному процесі. Щодо мови своїх творів, то Франко писав, що вона зазнала глибокої еволюції в бік послідовного наближення до норм загальноукраїнської національної літературної мови. Відомо,

що ранні твори Франка були написані переважно народною мовою, фонетичним правописом. З художнього погляду то були неусталені спроби молодого автора.

У 1874 році Франко, студент Дрогобицької гімназії, вперше надрукував ряд поезій у львівському журналі «Друг», що тоді, як орган «Академического кружка» посідав москвофільські позиції. Опубліковані тут твори були позначені впливом «язичія» в дусі настанов редакції «Друга». Але вже в тих ранніх публікаціях Франка можна було бачити, як супроти згаданих приписів проростають у них паростки народної мови, народнописенної традиції — тенденції, що невдовзі стала основою мовної культури письменника.

У листі до члена редакції «Друга» В. Давидяка від 3 липня 1875 року Франко, початкуючий автор, висловлює свої сумніви щодо мовних настанов журналу, підтримує те в літературній мові Галичини, що своїми коріннями зв'язане з народними джерелами. «Не знаю, — писав І. Франко В. Давидякові, — які там у вас у Львові мніння зглядом руського язика. Мені здається, що форми граматичні, чи то українські, чи галицькі, то спільне добро цілого руського народу, спільний скарб книжного язика»⁴.

Це, можливо, ще повнотою практично і теоретично не осмислене міркування Франка було, проте, цікавим і симптоматичним з точки зору мовної еволюції письменника. Пізніше, згадуючи про той період мовних суперечок, Франко писав у своїй автобіографії: «Прийшовши до Львова, до „Академического кружка“, я опинився раптом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім

⁴ Франко І. Твори: В 20-ти т.— К., 1956, т. 20, с. 14.

чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них найти ладу і хитався довго то на цей, то на той бік»⁵.

А все ж зміни в духовному житті Франка відбувалися швидко і були такими значними, що про них він вирішив згодом сказати окремо у згаданому автобіографічному листі. В середині 1876 року після інтенсивних дискусій було чимало факторів, що обумовили той процес. Серед них — вплив творчості Шевченка. Познайомившись з поезією Шевченка ще дванадцятирічним хлопцем, вивчивши, за власним свідченням, «майже все напам'ять» з того, що містилося і потрапило до його рук із львівського «Кобзаря» 1867 року, а пізніше захопившись сатирично-політичними його творами, забороненими в царській Росії,— Франко постійно відчував життєву необхідність у духовному спілкуванні з творчістю геніального поета, її ідеями й образами.

Мова Шевченка, естетичні засади її лексико-стильової, граматичної організації, її глибоконародний, загальнонаціональний характер, постійно справляли благотворний вплив на Франка, на формування і розвиток його мовних принципів. Цей вплив на мовну практику Франка активно сприяв прогресивним мовним процесам у Галичині, боротьбі його за піднесення загальноукраїнської національної літературної мови. Ще на початку літературної праці, виробляючи власний мовний стиль, протидіючи тиску «язичія», іншим елементам мовної рутенщини, Франко спирався на народні мовні джерела, з особливою увагою ставився до мови Шевченка. Не дивно, що в тому ж таки листі до Давидяка Франко відхиляє прагнення москвофілів заперечити значення мови Шевченка для розвитку літератури в Галичині.

У наступні десятиліття, коли мовний розвиток

⁵ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 1, с. 14.

Франка вийшов на широкий шлях талановитого творчого освоєння всіх багатств національної літературної мови, мовні традиції Шевченка набрали ще більшої ваги. Це можна було, наприклад, помітити під час мовної дискусії 1891—1892 років, коли Франко закликав вивчати мову Шевченка якнайглибше, не ігноруючи локальні мовні джерела, вивчати і зважати на досвід великого поета відповідно до потреб і вимог національної літератури на новому етапі її піднесення.

Неперехідне значення мови Шевченка для дальшого розвитку літератури, загальнонаціональної української літературної мови Франко підкреслював і в останній період свого життя, про що свідчить, зокрема, його праця «Літературна мова і діалекти» (1907), в якій висловлено цінні думки про взаємозалежність проблеми використання мовної спадщини Шевченка та інших письменників-класиків з процесом дальшого творчого засвоєння найбільш життєдайних діалектних форм, особливо в умовах Галичини. Але тут ми підійшли до іншого важливого питання. Воно стосується не тільки художньої практики Франка, а й має ширший аспект — загальнотеоретичний.

Відомо, що про історичну роль Шевченка в розвитку національної літературної мови Франко писав неодноразово, з властивим йому глибоким розумінням специфіки проблеми. Але про це окремо в нашій праці. На яких би висхідних стадіях не відбувався мовний розвиток Франка, мова Шевченка була для письменника водночас і джерелом професійної, практично художньої й історико-літературної значимості і великим моральним стимулом.

В літературі українського народу завжди можуть звучати патріотичні мотиви. Але в поезії Шевченка

ідея патріотизму набула нової якості, збагатилася новими рисами, зазвучала з небаченим до того розмахом. Про це написано чимало. Ми ж стисло зупинимось на одній із провідних властивостей патріотизму Шевченка стосовно до загальної характеристики даного питання — переважно у зв'язку з концепцією патріотизму Франка.

Успадкувавши кращі духовні традиції народу, втілені, зокрема, в уснопоетичній творчості, в художній літературі, насажена революційним духом епохи, патріотична тема в Шевченковій поезії набула монументального характеру необмеженої сили впливу. В ній патріотичні мотиви та ідеї вперше в українській літературі знайшли своє художнє втілення в органічній єдності засобів емоційно-психологічного сприйняття з суворими суспільними критеріями, осмисленими на основі прогресивного світосприймання.

Пристрасна, сповнена трепетної любові до батьківщини, «убогої» України — це любов до свого народу, його мови, усної творчості, до його побутово-звичаєвого досвіду, любов високої напруги, не раз натхнена могутнім стихійним поривом, але водночас осмислена високою метою, що дозволяє відчутти грань між тим, що є національною гордістю народу, і тим, що силою умов стало витвором віджилих уявлень. Шевченковій поезії властиві винятково широкий спектр сприйняття краси природи рідного краю, взагалі почуття тонкої локальної реакції і водночас глибоке проникнення в сутність національних традицій, національного характеру з погляду поступального історичного процесу.

Шевченковій концепції патріотизму властивий широкий погляд на історичне минуле України. У ньому, зрештою, не було місця ідеалізації минулого, хоча брак багатьох історичних даних, недостатність дослідницьких розробок інколи позначалися на розумін-

ні окремих явищ і подій. Головне в Шевченковому сприйнятті історичного минулого України — це оспі-
вування засобами художнього слова героїки боротьби
народних мас за свою волю, незалежність проти
будь-якого гніту — національного і соціального.
У патріотизмі Шевченка немає місця національному
егоїзму, національній вузькості й обмеженості. Своїм
корінням він органічно пов'язаний з національно-
історичними традиціями, змістом і спрямованістю
звернення до сучасного, окрилений мрією про світле
майбутнє свого народу й інших пригноблених народів.

Патріотичні почуття Шевченка, його любов до
своїї батьківщини, до свого народу висловлені у відом-
них словах поета:

Я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Це була любов могутня, діяльна, грізна у своїй нена-
висті до гнобителів. Це була любов, що возвеличу-
вала ідею боротьби за визволення народних мас:

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні,
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.

.....
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

В українській літературі Шевченко був першим,
хто послідовно пов'язував здійснення національно-
патріотичних прагнень народу з його соціальним
визволенням, поваленням самодержавного ладу,

ліквідацією будь-якого гноблення й безправ'я. Саме це визначило активно діючий, революційний характер патріотичних ідей Шевченка, їх якісно новий зміст, винятковий вплив на подальший розвиток українського письменства, формування наступних поколінь передової української суспільності. Це був той патріотизм, який справив величезний вплив на всю творчість і громадську діяльність Франка і в оборону якого він спрямовував свої зусилля, свій геній як письменник і публіцист, учений, той патріотизм, який Франко розвивав, пропагував у власних творах. Це був той патріотизм, що його Франко характеризував «як реальний патріотизм» супроти патріотизму формального, проповіданого публіцистами й критиками з «народовського» табору.

Викриваючи псевдопатріотизм буржуазно-консервативних, націоналістичних кіл, Франко протиставляв їм патріотизм Шевченка — справжню любов до України, її народу, в основі якої — діяльна праця в інтересах соціального й національного визволення народних мас, напружена робота в ім'я піднесення їх політичної свідомості. Це був той реальний патріотизм, залишений Шевченком у спадок наступним поколінням, піднесений Франком на новий рівень суспільної дійовості, збагачений новим соціальним змістом.

Подібно до Шевченка, Франко так само нещадно картав псевдопатріотів, що хизувалися своїми патріотичними почуттями, але далі егоїстичних намірів не йшли. Подібно до Шевченка, Франко бачив свій найвищий патріотичний обов'язок у служінні художнім і публіцистичним словом народові у його боротьбі за волю — соціальну, політичну. Це був той ідеал «реального патріотизму», якому Франко залишився вірним і відданим до кінця свого життя.

Голос Шевченкових традицій чується в словах

Франка, звернених до деяких своїх сучасників з буржуазно-консервативного табору:

...Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я ж гавкаю раз в раз,
Щоби вона не спала.

...
Бо твій патріотизм —
Празнична одежина,
А мій — то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьмання, панування,—
Мене ж болить її
Відвічне страждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь, і шана,
У мене ж тая Русь —
Кривава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я ж не люблю її
З надмірної любови.

Перед мудрим пильним зором Франка стояла історія його народу, сповнена героїки і тяжких випробувань сучасна дійсність, складна і суперечлива. Франко був свідком і учасником того історичного процесу, коли саме поняття «народ» значно розширилося — поряд з морем злиденної селянської маси активно зростала нерівноцінна з суспільного погляду інтелігенція, а головне з'явилася нова соціальна і національна сила — робітництво, яке з часом усвідомлювало себе як найреволюційніший клас, покликаний стати могильником капіталізму. Робітничий клас виступив послідовним носієм ідей патріотизму й інтернаціоналізму. Франкові, що вийшов на суспільну арену в цей період, вдалося у взірцевих формах

новаторського мистецтва осіпати ідеї глибокого патріотизму і міжнародного братерства.

Розвиток традицій Кобзаря у творчості Франка докорінно позначився на суспільному, художньому поступі всієї української літератури останньої чверті XIX — початку XX століть.

Вже підкреслювалося, що головне тут не в тих чи інших паралелях окремих художніх компонентів, а в провідних тенденціях образного бачення світу, переважно суспільної проблемної значимості. В одному з ранніх творів Франка у вірші «Задунайська пісня» зустрічаємо поетичну фразу, що є безперечним відлунням рядків з вірша Шевченка «Ще як були ми козаками...». Цей збіг досить показовий. Згадуючи про польсько-українські взаємини в минулому і в зв'язку з цим звертаючись до передових діячів польської інтелігенції, Шевченко закликав:

...Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!

У «Задунайській пісні» мова іде про події, сучасником яких був Франко,— про боротьбу південних слов'ян проти турецького поневолення в середині 70-х років XIX століття. Один із поетичних закликів звучить тут у дусі Шевченка: «Подайте руку угнетеним у поміч братнюю братам...»

Суть проблеми не в подібних свідченнях такого впливу, хоча і самих по собі досить показових. Головне в спільності гуманістичного пафосу обох творів, у співзвучності ідей, в тому, з якою силою безпосередності зазвучав у «Задунайській пісні» шевченківський заклик до єднання слов'янських народів, до боротьби проти гноблення за волю і незалежність, як ці ідеї, проголошені Шевченком ще в «Гайдамаках» і розвинуті в його наступних творах, трансфор-

мувались, зажили новим життям, у відповідності з духом новітнього часу і на тлі інших історичних подій.

Саме з цього погляду і характерний заклик Франка в «Задунайській пісні»:

Брати слов'яни, бог свободи
І вас зове на бій святий!
Вставайте, братнії народи,
Зваліть тирана з висоти!
Він не опреться вам, він хорий.
В Європі встане день новий.
«Герцоговина й Черногора»,—
Най буде клич ваш бойовий!

Відзначимо досить примітний факт, що в'яжеться з задумом «Задунайської пісні». Того ж 1876 року на сторінках журналу «Друг» Франко опублікував свій відгук на збірник оригінальних і перекладних віршів словацького поета Душана Сави Пепкіна, в якому відзначив щиро народний зміст його творів, відданість ідеалам своєї батьківщини. «...В поезіях Душана Сави Пепкіна,— писав Франко,— віють сильно всі новіші ідеї: про свободу ума і чувства, про піднесення і ущасливлення мас народу. Язык мелодійний, а образи всі живо вихвачені із народного життя і світогляду». Демократичні, патріотичні погляди словацького поета, підкреслює Франко, відбилися в його глибоких симпатіях до боротьби південнослов'янських народів за свою незалежність. Ця особливість ряду його творів, зазначає Франко, свідчить про їх близькість до Шевченка.

«Но передовсім,— продовжує Франко,— гáряче і ентузіастично відноситься наш поет до Сербії і Черногори,— до борби слов'ян з одвічним ворогом — турком». Позитивно оцінюючи збірник творів Душана Сави Пепкіна, вміщені в ньому переклади з польських поетів Красіцького, Міцкевича і Гоциньського,

критик водночас висловлює жаль, «що поет не перевів бодай один уступ із Шевченка...»⁶.

Відомо, що особіне місце у творчості Шевченка посідають позначені суспільно-історичним і психологічним змістом, певним синтетизмом задуму поеми «Неофіти» і «Марія». Ці твори Шевченка знаменували новий основоположний напрям у розвитку епічних жанрів в українській літературі другої половини ХІХ — початку ХХ століть, справили на неї великий вплив, насамперед в ідейно-естетичному плані, як і щодо новаторських шукань у галузі форми, композиції, засобів художнього вираження. Франкові належить перша спроба проникливої аналітичної характеристики тих творів, висока оцінка деяких компонентів. Про це йтиметься окремо. Але варто сказати про те, що Шевченкові поеми, особливо «Марія», цікавили Франка не тільки як дослідника, а й захоплювали його увагу з погляду власних художньо-естетичних інтересів, в аспекті здобутого художнього досвіду.

Ми вже говорили про вплив, який справив Шевченко на творче життя Франка. Вплив той був різноманітним за обширом, глибиною, за специфікою всіх ознак. Про останнє, наприклад, свідчить генетичний зв'язок «Неофітів», «Марії» Шевченка з такими зразками епіки Франка, як поеми «Каїн», «Іван Вишенський», особливо «Мойсей». Треба сказати, що внесок Франка в розвиток жанру української ліро-епічної поеми історично-філософського, філософсько-психологічного планів певним чином пов'язаний, зокрема, з творчим аналітично-критичним осмисленням відповідного досвіду Шевченка.

Названі твори Франка і Шевченка так відмінні поміж собою, що самі по собі творять оригінальні ви-

⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 30—31.

датні явища високої художньої проби. В той же час їх зближує спорідненість загальної концепції, гуманістична ідея боротьби добра зі злом, волі проти неволі, правди з кривдою. Немає потреби вишукувати в поемах Франка спільні з творами Шевченка деталі. Суть не в цьому, коли розглядаються класичні твори світового значення, видатні художні індивідуальності письменників.

З іншого боку, ідея історичної долі людини і людськості в їх взаємозалежності, ролі духовно могутньої особистості в соціально-суспільних боріннях і в зв'язку з цим тривожні роздуми про пекучі питання сучасності — ці ідеї і роздуми, вперше в українській літературі відображені саме Шевченком, живуть і демонструють свою велич і дійовість вже на іншому історичному матеріалі, одягнені вже в іншій «одежі слова» — живуть і діють у поемах Франка, де художній синтез, започаткований Кобзарем, піднесено на якісно новий рівень.

Відображення почуття високого громадянського обов'язку, готовності до самопожертви в ім'я вірності героїчному ідеалу, на цій основі звеличення благородних морально-етичних якостей людської особистості — ось що становить суспільну основу змісту, задуму поем Шевченка, творить їх духовну, інтелектуальну атмосферу і що Франком-художником сприймалося в Шевченковій спадщині як повчальний досвід.

Акцентуючи на, так би мовити, опорних пунктах ідейного змісту «Неофітів» і «Марії», Франко тим самим підкреслював одну із принципово важливих, перспективних тенденцій творчості Шевченка, успадкування і розвиток якої має велике значення для подальшого піднесення української літератури, для розробки в ній героїко-психологічних образів і мотивів, морально-етичних проблем.

Подібному процесу, заснованому не на наслідуванні, а на творчому розвитку традицій Шевченка, Франко активно сприяв не тільки як дослідник, а й як митець. Сприяв і власною художньою практикою, зокрема, як автор вірцевих творів ліро-епічного жанру, серед них — уже згадувані поеми, що демонстрували якісно новий злет української класичної літератури, її внесок у розвиток світової художньої думки. Це був один із прикладів новаторського використання класичних традицій і на тій основі утвердження їх дальшої еволюції, необмежених можливостей збагачення.

Ми стисло зупинилися на деяких із головних, на нашу думку, моментах, що характеризують ідейно-творчий зв'язок Франка з поезією Шевченка. Але слід звернути увагу на ще одну принципово важливу проблему. І Шевченко, і Франко пристрасно виступали в оборону активного ідейного функціонування художнього слова в найвищих інтересах народу, остерігали від нав'язування художньому слову концепції нейтрального споглядання, вузько іманентного самовизначення.

Опоетизація суспільної ролі художнього слова, його ваги в житті народу, слова-зброї, здатної людям «серце розтопити», оспівування естетичного символу «огню в одежі слова», органічна єдність художньої практики з процесом її естетичного осмислення — це одна із тих корінних прикмет творчої практики Шевченка і Франка, що становить традицію неперехідного значення для розвитку передової української літератури.

У 1860 році, незадовго до смерті, Шевченко написав один із класичних зразків своєї поезії «І день іде, і ніч іде», пройнятої глибокими роздумами, щирим сердечним чуттям, висловленої лаконічно — в чотирьох рядках:

І день іде, і ніч іде,
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

Оцей хвилюючий взірець громадянського вираження вражав Франка глибиною думки, викінченістю форми. Слова цієї поезії запали в душу Франка як відсвіт власних болю, тривоги, сподівань, жадань покоління його однодумців і спільників. Образи «правди» і «науки», до яких не раз звертався у своїх творах Шевченко, позначені вражаючою місткістю. В них — відблиск важливих соціальних і етичних проблем свого часу, вони наче увібрали в себе і зміст, і нафос тих борінь і змагань, були немовби їх узагальненим виявом. І коли Шевченко закликав нести в люди «слово правди», «слово істини», то він тим самим кликав не закривати очі на беззаконня «влада імущих», сваволю, визиск, а говорити відверто, чесно про ті злочини і надихати гноблених, скривджених на усвідомлення свого становища. Щодо цього у звертанні до «правди», в опоетизації її, як акту мужньої остороги й закличного чинника, нещадного викриття, — в подібному звертанні не було, звичайно, нічого абстрактного, відносного. Це ж можна сказати і про шевченківський образ «науки», в якому відбилися думки поета не тільки про власне науковий, а й суспільний прогрес, думки про їх роль у визволенні людства. Але особливий смисл полягав тут у пристрастному бажанні поета бачити послугування науки у визволенні народу від пут, темряви, облуди, осяяння людини світлом знань, освіти в ім'я тієї ж таки високої «правди».

Що ж до Франка, то він не тільки в основному саме так і сприймав Шевченкову мрію про прихід «апостола правди і науки», а й відчував тут суголосність із власними поглядами. Не дивно, що ці

образи раз у раз зустрічаються особливо в поетичних творах Франка, так само становлячи один із визначальних чинників їх ідейно-суспільної наповненості. Ясна річ, що і в даному разі Франко, так би мовити, не «цитус» думку Шевченка, але постійно зосереджується на ній, розвиваючи її в різних аспектах, доповнюючи новим актуальним змістом і таким чином збагачуючи свою поезію духовно, інтелектуально, психологічно.

Для Франка образи «правди» і «науки» не могли звучати умовно, а здобували собі життєдайну силу стосовно до потреб новітнього прогресивного суспільного руху і в повній відповідності з естетичними, художніми завданнями письменника, специфікою його творчих інтересів.

Можна сказати певно, що пафос революційного оновлення живе, наприклад, в сонеті «Наука» І. Франка, де ідея наукового пізнання, об'єктивного осмислення навколишніх явищ, як втілення царства розуму, людського поступу лунає на повний голос у контексті соціального життя. Тільки в подібних опосередкованостях, так властивих поезії Франка, розуміє він проблему, постійно при цьому розширюючи межі її осягнення. Йдеться про велику перетворюючу роль науки, що через те зазнає приниження і цькування з боку темних, ретроградних сил, коли «вічно злий тиран її вбиває», «переслідують підніжки власті», а «п'ятьма рада в гріб її укласти». Але вона, наука, сміливо простує вперед шляхом загальнолюдського поступу, «хоч вихор злости при ній шаліє», «хоч божим іменем і піп її клене». Немовби продовжуючи цю думку, Франко проголошує:

Хоч людськість блудить часто манівцями,
Вона — спокійний, щирий провідник,
Шукає виходу з стежок блудних.

Хоч в горі й тьмі розпучними словами
Кленуть її людці, вона проклять не чує
І для добра їх раз у раз працює.

Тут зазначалось про поетичне вираження переважно соціально-суспільного змісту образу «науки». У тому ж плані розглядався і образ «справди». Але ми підходимо безпосередньо до важливої естетичної проблеми. Спектр образного вираження поняття «справди» не вичерпується лише соціальним, суспільним, політичним змістом, а має також окреслений художньо-естетичний аспект, і досить розгалужений. У багатьох випадках це і критерій естетичний, вимога життєвої правди, як основа творчого методу, і, власне, предмет ідейно-тематичних інтересів. Звернення Шевченка до своєї музи — «учи неложними устами сказати правду» — це разом і суспільне, і естетичне кредо поета, це його і заповідь, і заповіт наступним поколінням письменників. Це та настанова, якої він дотримувався послідовно, самовіддано протягом усього свого життя.

У низці своїх поезій Франко висловлює ту ж думку і подібно до Шевченка простує тим же громадянським і літературно-творчим шляхом. Наприклад, вірш Франка «До музи» («Знов кличеш ти мене, моя богине...») за тональністю, настроєм близький до відомого триптиху Шевченка («Доля», «Муза», «Слава»). Поет-співець бачить себе скрізь — не на високостях абстракцій, а серед людей — «де правда родиться і правда гине», «де світ краси й гидоти», «в вир пристрастей, в огонь, що ввік не стине», «де жах, і жаль, і мрії, й дійсність груба». За переконанням Франка, муза поета має виявляти гостроту зору, чутливе серце, захоплювати своєю щирістю, чесністю, спостережливістю, запальною активністю. Поезії підвладні вирази горя і радощів, любові і ненависті. Тільки тоді поет володітиме силою і чарами впливу на людей,

здатністю порушити їх сумління, захопити благородними пориваннями.

Не дивно, що Франкові особливо близькими і дорогими були Шевченкові слова, що звучали мов клятва: «Возвеличу малих отих рабів німих, я на сторожі коло їх поставлю слово». За переконанням митця, таку благородну місію здатне виконувати слово правдиве, чесне, мужнє. Шевченко писав:

Ридаю,
Молю ридаючи, пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило.

Ніхто до Шевченка в українській літературі не підніс з такою силою ідею революційного служіння мистецтва суспільству, його перетворюючу роль у соціальних і національних змаганнях народу. Саме від Шевченка ця традиція стала революційною традицією української літератури, однією з її визначальних властивостей, що мало виняткове значення для подальшого розвитку національної художньої думки. Це було видатним завоюванням художнього генія Шевченка, гідно підхоплене і в нових актуальних напрямках розвинуте Франком, всією передовою літературою.

Серед творів поета і вченого, спрямованих проти теорії «мистецтва для мистецтва», своєю яскравістю, аргументованістю виділяється поема «Лісова ідилія», насамперед «Посвята» М. Вороному. Приводом до полеміки з М. Вороним був ряд його виступів з питань естетики, літературного розвитку, який обстоював тоді думку про незалежність мистецтва від суспільства, про його цілковито автономний характер. За Вороним, завдання мистецтва в тому і полягало, що воно мусить ізолювати людину від дійсності, жит-

тєвих буднів, від соціальних конфліктів, захопити його владою «чистої» краси.

Подібні думки викликали рішуче заперечення з боку Франка. В дусі традицій Шевченкової поезії Франко висловив свої аргументи в оборону суспільної ролі мистецтва, саме й обумовлені його найвищими інтересами, потребами народу, поза яким мистецтво, зрештою, втрачає свою принаду, свою специфіку. Звертаючись до Вороного як до представника українського модернізму, Франко писав:

Ах, друже мій, поет сучасний —
Він тим сучасний, що нещасний.
Поет — значить, вродився хорим,
Болить чужим і власним горем.

І це не поети, що «опій нам давали в страви», «що нам співали для забави!». Не важко помітити, як у словах Франка відлунюють дужим дзвоном ноти Шевченкової музи, дихають пламенем її вогню. Лише тоді прийдуть до поета шана і визнання:

Слова — полова,
Але огонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометєя.

Розвиваючи образ «огню в одежі слова» і тим самим збагачуючи Шевченкову ідею вогненного слова, що «людям серце розтопило», підтверджуючи свою позицію власними спостереженнями, наслідками власного творчого досвіду, Франко відповідає М. Вороному:

Ні, друже мій, не та година!
Сучасна пісня не перина,
Не гошпитальнеє лежання —
Вона вся пристрасть і бажання,
І вся огонь, і вся тривога,
Вся боротьба і вся дорога,
Шукання, дослід і погоні
До мет, що мчать по небосклоні.

Не можна вважати випадковим той показовий факт, що нищівне викриття антинародної суті декадентства, різного роду модерністських теорій Франко розгортав саме в той час, коли пристрасно захищав традиції Шевченка, обґрунтовував їх значення для розвитку української літератури. Варто згадати хоча б відому статтю Франка «Присвята», написану з нагоди 100-річчя з дня народження Шевченка і пройняту високим пієтетом до творчого подвигу геніального поета і тим впливом, який справляє його спадщина на суспільний і художній поступ на Україні і поза її межами. До речі, згадані виступи Франка мають свою історію. Ще в 1896 році Франко надрукував вірш «Декадент», в якому рішуче заперечив спроби В. Щурата без будь-яких підстав звинуватити його в декадентстві, що і викликало гостру реакцію Каменяра. У вже згаданому творі Франко відповідав на ті закиди:

Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга —
Се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Надія, воля, радісне чуття.

Я не люблю безпредметно тужити
Ні шуму в власних слухати вухах;
Поки живий, я хочу справді жити,
А боротьби життя мені не страх.

Який я декадент? Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в лях.
Мій поклик: праця, щастя і свобода,
Я є мужик, пролог, не епілог.

Як бачимо, Франко, заперечуючи Щуратові, підносить саме в дусі Шевченкових традицій роль художнього слова, роль митця в житті народу. У цей час, в середині 90-х років, чи то буде праця про «Наймичку» Шевченка, чи відомий трактат «Із секретів поетичної творчості», вчений на основі художнього

досвіду Шевченка захищає принципи народності, реалізму в літературі, захищає «секрети поетичної творчості» від спекулятивних претензій декадентської естетики. При тому раз у раз аргументуючи свою концепцію художнього розвитку посиланням на спадщину Шевченка як на взірець справді народного, новаторського мистецтва. Так було завжди, коли Франкові доводилося розробляти свою естетичну програму — чи то засобами поетичного слова, чи засобами наукового досліджу, публіцистики.

Негативне ставлення до антиреалістичних, антидемократичних явищ у літературі, науково обгрунтований критичний аналіз ідеалістичних основ декадентства, модернізму — діяльність Франка в цьому напрямі як письменника і теоретика мистецтва мала своїм наслідком утвердження в національному письменстві однієї із його провідних традицій, виняткової за своєю суспільною й художньою значимістю. Ця традиція значною мірою започаткована була Франком ще в середині 70-х років — в часи, коли він, «яко син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом», піднісся до свідомої громадської і творчої праці майстра, великий талант якого заряснів багатьма яскравими гранями.

У 1881—1882 роках на сторінках журналу «Світ» одночасно були надруковані знаменита повість І. Франка з робітничого життя «Борислав сміється» і його перша шевченкознавча розвідка «Причинки до оцінення поезії Тараса Шевченка», а кількома роками раніше опубліковані класична літературно-теоретична стаття «Література, її завдання і найважливіші ціхи» та вірш «Шевченко і поклонники» — пристрасний виступ в оборону спадщини поета. Все це промовисті факти.

У кінці 70—80-х років ідейно-творчі зв'язки Франка з Шевченком, зокрема в галузі естетики, були,

мабуть, найбільш безпосередніми, виявляли себе в порівняно менш опосередкованій формі. Поряд зі спробами теоретико-естетичного осмислення завдань художнього слова Франко вперше у своїй мистецькій практиці з цією метою звернувся до поетичної форми, до словесно-образних засобів. Маємо на увазі такі поезії, як «Сучасна пісня», «Думи, мої діти», «Пісня і праця». У «Сучасній пісні», написаній у 1880 році, до речі, тоді, коли створено вірш «Шевченко і поклонники», Франко продовжує і розвиває Шевченкову ідею вірності художнього слова життєвій правді, народу.

Цікава деталь: створена засобом смислової антитези, очевидно, з певною полемічною метою «Сучасна пісня» щодо цього нагадує поезію-посвяту М. Вороному («Лісову ідилію»), звичайно, глибшу ідейно і художньо досконалішу. В обох поезіях ідеться про те, якою має бути пісня митця: «вона не забавка дитинна, вона не мрія золота...» Значно пізніше — через два десятиліття — ця думка прозвучала ще гостріше: «сучасна пісня — не перина, не гошпитальне лежання...». Сучасна пісня, як розумів її покликання молодий Франко,—

Вона тверде, рішуче слово,
Вона оклик духу голосний.
Вона дзвін той, що народ скликає
В добі нещастя до дружних діл,
Потужна пісня бойовая...

.....
Вона огниста лучина,
Що жару в серця доливає,
В машині поступу пружина,
Непоборима і жива.

У «Сучасній пісні» живе Шевченкова ідея про функціональну вагу художнього слова. Але в її змісті, тонах і звуках уже чути могутню ходу каме-

нярів, що «тяжким залізним молотом» «лупають сю скалу», «рівняють правді путі», бо ж вона, та пісня, — «жива, як люд робучий». Що ж стосується поезії Франка «Думи, діти мої», то твір цей перегукується з Шевченковими співами-думами, в яких поет розповідає про свої болі і надії, про горе людське («Думи мої, думи мої, ви мої єдині...», «Ну що б, здавалося, слова...»). Однак при певній внутрішній суголоності звертання до дум у Франка звучить самотньо:

Там ви, думи, летіть,
Слабосилих кріпите,
В горя й сумніву змріє
Лийте радісний світ!

Зіставлення естетичних ідей Франка й Шевченка, висловлених у поетичній формі, наближають нас до більш загального висновку, про який у тій чи іншій площині ми вже зазначали. Чим виразніше з'ясується генетичний зв'язок певної тенденції творчості Франка з Шевченком, тим яскравіше постає перед нами величезний історичної ваги внесок в українську літературу автора «Борислава сміється» й «Каменярів», «Украденого щастя» й «Мойсея».

В особі Франка, одного з найвизначніших послідовників Шевченка, талановитого дослідника його спадщини, в українську літературу прийшов письменник, що, увібравши в себе духовні надбання світової літератури, національного письменства, підніс літературу свого народу на новий ідейно-мистецький рівень, збагатив її новими творами найвищої проби, розширив її тематику і проблематику, збагатив її жанрове різноманіття, художньо-зображальні форми й засоби. Це була титанічна праця митця на благо рідної й світової літератури. З часу появи творів Франка та інших талановитих письменників — про-

заїків, поетів, драматургів — українська література розкрила свої нові властивості, нові можливості. Той рух літератури на засадах реалізму, ідейності й народності, що його міцно утвердив Шевченко, був продовжений і далі розвинутий Франком у найрізноманітніших творчих новаторських напрямках і аспектах.

«Два велетні — Шевченко і Франко,— зазначає І. Пільгук,— вписали яскраві сторінки в історію визвольної боротьби і культурного розвитку українського народу. Кожен з них був великим новатором і спадкоємцем традицій своїх попередників. Кожен у своїй творчості відобразив свою епоху. Сприймавши революційно-демократичні традиції своїх попередників, наближаючись до марксистської ідеології, Франко утверджувався як великий новатор, як камінь нового літературного шляху, по якому пішли такі визначні художники, як Леся Українка і М. Коцюбинський»⁷.

Із життєвої й творчої біографії Франка і Шевченка випливає один із виявів їх ідейної близькості. Гірким болем відгукувалися в серцях письменників страждання народу. Ці почуття породжували не зневіру, а енергію революційного діяння, віру в світле майбутнє батьківщини, усвідомлення ваги і своєї частки праці в тих історичного значення процесах, що неминуче наблизять прихід нового дня.

Шевченко писав:

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

⁷ Пільгук І. Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі.— К., 1963, с. 235.

Ці ж почуття, але в іншій інтонаційно-стильовій манері, висловлено у Франкових рядках поетичної сповіді:

А як, мільйонів куплений сльозами,
День світла, щастя й волі засвітає,
То чень в повім, великим людським храмі
Хтось добрим словом і мене згадає.

У 80-х роках Франко написав ряд віршів про Шевченка, а саме: «Шевченко і поклонники», «В XXIII-ті роковини смерті Тараса Шевченка», «Могила Тарасова», «В двадцять п'яті роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка»⁸. Ці твори є немов поетичним виразом поглядів Франка, ставлення народу до свого Кобзаря, спробою усвідомлення його ролі в національній історії. Франко висловлює в тих віршах глибоку любов, повагу до одного із своїх духовних вчителів, почуття всенародного захоплення життєвим і творчим подвигом Шевченка, визнання його безсмертних заслуг перед батьківщиною.

У віршах, присвячених пам'яті поета, Франко, як завжди, емоційний, відвертий у своїх почуттях, чесний і щирий. Коли говорити про, умовно кажучи, цикл шевченківських віршів Франка, то в загальних обрисах вони є немов заспівом до широкої, винятково багатогранної науково-дослідницької публіцистичної діяльності вченого в галузі шевченкознавства, що розгорнулося в тих часах у великих масштабах. Можна навіть сказати, що у згаданих вище творах пунктирно накреслено деякі з тих питань і думок, які дістали розгорнуте висвітлення на основі взір-

⁸ Не зберігся, на жаль, ранній вірш Франка про Шевченка, виголошений на вечорі, присвяченому пам'яті поета у березні 1876 року (див.: Друг, 1876, № 6, с. 96). Див. також про це у листі Франка до О. Рошкевич від 29 лют. 1876 р. (Статті і матеріали, № 5, с. 33).

цевого наукового доведення у спеціальних працях Франка. Примітна риса Франкових поєднань Шевченкові — це досить своєрідне поєднання особистої реакції, емоційно активної, з пафосом громадянського покликання. Звідси — полемічна, публіцистична загостреність віршів. Зміст усіх чотирьох творів про Шевченка спрямований проти своїх і чужих ворогів поета і його народу — прислужників царя і цесаря, отих «донощиків і брехунів», що «радї б навіть споминку о тобі із серць народних вирвати дотла».

Вірш «В двадцять п'яти роковини смерті Тараса Григоровича Шевченка» Франко закінчував словами:

І хто розбудить нашу «правду п'яну»?
І хто голодним дасть поживний хліб?
Тарасе, батьку, наш замучений пророче —
Чи скоро буде світ по тій страшній ночі?

Але віра в перемогу народу, в те, що збудуться заповіти великого співця, надихала Франка:

Небавом проясниться світ над нами!
Щасливі, вольні, ми зо всіх сторін
Святої України громадами
Підем к могилі твоїй на поклін.

Закликаючи до вшанування пам'яті Кобзаря, Франко висловлює надію на майбутню волю, коли народ прокинеться і Шевченкове слово буде «вільно гомоніти». Заслуги Шевченка перед народом виняткові, й до нього, каже Франко, використовуючи відомий вираз поета, «не заростет народная тропа».

Серед творів Франка про Шевченка особливий інтерес викликає вірш «Шевченко і поклонники». Примітний викінченістю задуму і форми, цей твір, можливо, найбільш безпосередньо пов'язаний з науково-публіцистичною діяльністю Франка в галузі шевченкознавства, так би сказати, засобами поетич-

ної аргументації підтверджує одну із її важливих тенденцій.

У творі «Шевченко і поклонники» Франко з притаманною йому одвертістю, ясністю думки, повагою до великого поета писав:

Апостол правди і науки,
Котрого ждав ти день по дню,
Прийшов, простяг потужні руки —
І легіон ім'я йому.

Но ті, що змаленьку кормились
Дум твоїх скорбних молоком,
Що всьому світові хвалились
Тобою, с в о ї м співаком,

Ті, як нового гостя вздріли,
Позатикали вуха всі,
А то й в поліцію побігли,
Низькопоклонники твої.

Тим пристрасніше захищає Франко в цьому вірші Шевченка від його «поклонників» з консервативного табору, що удавали з себе натхненних ревнителів спадщини поета, а насправді обкrojували її, «оберігаючи» народні маси від впливу революційної поезії Кобзаря.

Тут слід підкреслити, що вірш «Шевченко і поклонники», написаний у 1880 році, з невідомих, певно, причин за життя автора не був опублікований, а побачив світ тільки в радянський час. Зауважимо, що у змісті вірша, в гостроті постановки актуального на той час питання, досить чітко відбилася ідейна боротьба за спадщину Шевченка, за її всебічне вивчення, що тоді розгорнулося в українській критиці й публіцистиці під значним впливом праці М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм», опублікованої 1879 року.

Поезія «Шевченко і поклонники» — один із яскравих епізодів, що хронологічно передував початкові

діяльності автора в шевченкознавстві, появі першої наукової статті Франка про Шевченка «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» (1881—1882). І пізніше, певний час, поетичні твори Франка про Кобзаря йшли поруч з його науково-публіцистичною діяльністю в шевченкознавстві, як частка великого цілого, як один із проявів палкої любові до Шевченкового слова.

У згаданих творах значною мірою відбилася та емоційна атмосфера захоплення спадщиною поета, яка постійно супроводжувала Франка-вченого на широких просторах його шевченкознавчих інтересів.

Про Шевченка створена величезна література — наукова, публіцистична, художня. Ще в епоху Франка і потому про Шевченка писали вчені, публіцисти, критики, громадські діячі. Коли б ми спробували лаконічно визначити один із головних секретів великого резонансу шевченкознавчих праць Франка, їх виняткового впливу на розвиток філологічної науки, культури, суспільних ідей, то, мабуть, треба було б передусім підкреслити комплексний підхід вченого до висвітлення життя, творчості, світогляду геніального поета. Він полягав в органічній єдності науково-професіонального аналізу спадщини Шевченка, заснованого на широкій історико-літературній, теоретико-естетичній джереловій базі, з глибоким мистецьким проникненням у тонкощі образної системи, стилю Шевченка, що ґрунтується на власному художньому досвіді, надто в галузі поезії, з аналізом, на якому лежить печать щедрої практики Франка — громадського діяча, його шукань у галузі соціологічних і політичних проблем. Отже, в особі Франка-шевченкознавця поєднувався вчений-філолог, художник слова з високорозвиненим чуттям прекрасного і гро-

мадський діяч, що посідав послідовно прогресивні позиції в соціальних і національних змаганнях часу.

Варто також відзначити, що все написане Франком про Шевченка пройнято якоюсь особливою чистотою, ніжною любов'ю до великого поета-митця і людини, найвищою повагою до його творчого і життєвого подвигу. Франкові дороге, близьке й рідне кожне слово Шевченка, кожен порух його благородної душі, віддзеркалений у художніх витворах генія. Все це вражає і захоплює. І при тому кожного разу Франко-дослідник залишається в межах вивіреного наукового доведення, зважаючи на найсуворіші вимоги аналітичної доцільності.

Отже, ми підійшли до безпосереднього висвітлення, як у шевченкознавчій спадщині Франка розкрито ідейне, художньо-естетичне багатство спадщини великого поета, її історична роль у духовному розвитку українського народу, її значення для світової літератури. При цьому постає й ряд інших проблем, що владно вимагають до себе пильної уваги.

Розділ другий
ОСНОВИ ІДЕЙНО-ТЕМАТИЧНОЇ
Й ЕСТЕТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА
У ВИСВІТЛЕННІ ФРАНКА

Перша відома нам згадка Франка про Шевченка зафіксована в одному з його листів до В. Давидяка 1875 року. У ньому молодий Франко, що тоді завершував навчання в Дрогобицькій гімназії й готувався до Львівського університету, порушив питання про значення Шевченка, про його вплив на творчість Ю. Федьковича — питання, з приводу якого критик пізніше висловлювався неодноразово. І хоч згадка про Шевченка й Федьковича в листі до Давидяка часткова з точки зору змісту усієї проблеми, вона симптоматична, а головне ілюструє спостережливість Франка, що тоді готував себе до письменницької й дослідницької праці.

У зв'язку з тогочасними суперечками, що точилися у Львові про зв'язок українських і галицьких форм у літературній мові на галицькому ґрунті, Франко писав Давидякові: «Що ся касає поезій Федьковича, котрі вийшли в Коломиї,— то ту річ на іншу дорогу пішла. На українські форми, але попросту дух і манера Шевченка, котру Федькович без внутрешнього чувства наслідував, то позбавило ті твори вартості»¹.

Наведене висловлювання, згодом розвинуте і деталізоване в різних аспектах, свідчить, однак, про тонке

¹ Франко І. Твори: В 20-ти т. — К., 1956, т. 20, с. 14.

відчуття Франком деяких рис, специфічних для творчості Шевченка й Федьковича.

У 1875—1876 роках на сторінках журналу «Друг» критик виступив з першими статтями й рецензіями з питань поточного літературного життя в Галичині. Насамперед, це були критичні відгуки на збірки віршів І. Верхратського («Стрижок», «Тріюлет») і І. Пасічинського (поєми «Тарасова ніч» та «Іван Підкова»), К. Устияновича (поєми і драми «Іскоростень», «Святослав Хоробрий», «Олег Святославич Овруцький»), а також схвальна оцінка вже згадуваної збірки віршів словацького поета Душана Сави Пепкіна. Показовим є те, що вже в ранніх літературно-критичних інтерпретаціях Франко при оцінці тих чи інших літературних явищ посилається на творчість Шевченка, наприклад, на Шевченкові аргументи щодо можливих ідейних та художніх рішень. Це ті вищою мірою примітні випадки, коли уроки спадщини Шевченка, так би мовити, включаються з явно повчальною метою в поточний плин літературного життя.

У 1876 році І. Верхратський, колишній учитель І. Франка по Дрогобицькій гімназії, видав збірку своїх гумористичних віршів «Стрижок», на яку І. Франко відгукнувся відверто негативно. Недолугі за змістом і формою вірші Верхратського, підкреслював рецензент, насамперед свідчать про брак глибшого розуміння суспільних завдань сатирично-гумористичної творчості.

Франко звертав увагу на те, що гумор і сатира «Стрижка» дріб'язкові, позбавлені глибокої думки, не порушують будь-скільки злободенних суспільних питань. У цій рецензії він не згадує сатиричної поезії Шевченка. Але його висловлювання про характер сатиричного викриття, про потребу серйозної сатири є свідченням активного втручання в суспільне і лі-

тературне життя тих років, коли критик під впливом передових течій російської літератури і естетики щоразу виявляв свою підготовленість не тільки до досягнення творчої спадщини Кобзаря, особливо його політичної поезії, а й прагнення до її глибокого науково-аналітичного розгляду.

Того ж 1876 року Франко, як вже зазначалося, опублікував у журналі «Друг» критичну рецензію на історичні твори І. Пасічинського «Тарасова ніч» і «Іван Підкова». Провідна думка рецензента полягала в тому, що, хоч названі твори галицького автора збігаються за назвою з відповідними творами Шевченка, вони, проте, не мають нічого спільного з ними. І. Пасічинський не розуміє і не відчуває внутрішньої природи того історичного предмету, про який вирішив написати свої поеми. Коли ж додати до цього вкрай низький рівень віршової форми, необробленість мови, то картина буде цілком повною. Це дає привід Франкові висловити свою думку про історичні поеми Шевченка, послатися на них як на взірець романтичного осміювання героїко-патріотичного подвигу народу, уміння відтворити колорит історичної епохи.

У цьому зв'язку Франко нагадує Шевченкові поеми «Тарасова ніч» та «Іван Підкова», в яких критика захоплюють не так історично вірогідні деталі, як романтична героїзація народного подвигу, сила патріотичного натхнення, поетичний колорит.

«„Тарасова ніч“, — пише І. Франко про поему І. Пасічинського, — під ніяким зглядом не стоїть розбору, не заслугує на увагу. Велика історична подія, котру Шевченко обробив так природно і поетично, змінилася у І. П. в сухе і несмачне оповідання, перериване хіба смішними гримасами та розмахами самого автора»².

² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 34.

Що ж до іншого твору І. Пасічинського — «Іван Підкова», то й він, особливо в порівнянні з Шевченковою поемою, зазначає І. Франко, не витримує жодної критики, є «наймізернішим твором». Гострота Франкової оцінки цілком закономірна: «Конечно про поезію або поетичність, про якийсь артизм укладу, якусь пластику в представленні, ба дуже часто й про здорову гадку й бесіди нема»³.

Не можна сказати, що ранні висловлювання Франка про історичні твори Шевченка повністю відображають позицію великого поета. В той період Франко ще не мав викінченого уявлення про Шевченкову концепцію історичного минулого. Але вже тоді він розумів патріотичний, демократичний характер його історико-романтичної творчості, забарвленої активним, оптимістичним світосприйманням. Згодом Франко про все це буде говорити докладніше і глибше, хоча і в подальшому виникатимуть складні проблеми, головню в плані альтернативного обґрунтування.

Загалом же в роки участі в ранньому «Другові» Франко демонструє розуміння деяких проявів естетичного діяння спадщини Шевченка в умовах літературного процесу 70-х років.

Зрештою, не має значення, що в опублікованих того ж 1876 року в журналі «Друг» критичних відгуках, наприклад, на історичні поеми і драми К. Устияновича відсутні безпосередні посилання на Шевченка. Важливо інше — підхід до оцінки поточних літературних явищ з огляду на критерії Шевченка зокрема.

І справді, принципове значення має різкий осуд Франком того, що в історичних поемах і драмах К. Устияновича («Святослав Хоробрий», «Олег Свя-

³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 34.

тославич Овруцький» та ін.) бракує історичної правди, а є архаїзація деталей з давньої минувшини, романтичні аксесуари, бракує зацікавленості сутністю народного життя, а є замилювання епізодами з побуту княжого двору. Такий «історизм» у показі минулого якраз і суперечить духу Шевченкової поезії, його поглядам у галузі національно-романтичної і соціально-історичної проблематики.

У цьому зв'язку закономірним є те, що Франко одночасно з негативною оцінкою творів Верхратського, Пасічинського, Устияновича позитивно характеризує поезію словацького поета Душана Сави Пепкіна, в якій оспівуються громадянські мотиви, боротьба південнослов'янських народів за волю і незалежність. Свій відгук Франко закінчує, як вже зазначалося, порадою активно зважати на творчий досвід Шевченка, одного з найгеніальніших поетів слов'янщини і всього світу.

Не можна не відзначити, що в процесі дальшої активізації громадсько-літературної діяльності Франка різко розростається в його науково-публіцистичних виступах сфера функціонального осмислення спадщини Шевченка, звертання до неї, особливо в ідейному плані.

У 1878—1881 роках, наприклад, коли Франко зосереджується на безкомпромісній критиці консервативних кіл галицької інтелігенції, її рутенських канонів у галузі суспільних і культурно-літературних питань, аргументації автора ефективно сприяє мудра логіка поетичних ідей Шевченка. У цінній праці «Критичні письма о галицькій інтелігенції» (1878) Франко викриває духовне убозтво, войовничу обмеженість традиційних галицьких «апостолів» народоства і москвофільства, — той руйнуючий вплив, який вони справляли навіть на деякі здорові демократичні елементи тодішнього суспільства. При цьому Фран-

ко посилається на громадянську й літературну долю Ю. Федьковича, який 1872 року переїхав до Львова і, не бажаючи миритись з тиском на нього лідерів народовців, згодом повернувся на Буковину.

Франко вважає, що талановитий поет з буковинського краю, що в 50—60-х роках демонстрував мистецтво шевченківської школи, в ряді творів не утримався на тому рівні і «за кілька літ з давнього Федьковича остався тільки мізерний наслідувач Шевченка, нічим не оригінальний». У цьому зв'язку Франко писав: «А один-однісінький чоловік, що не знати відки прибулався в той душний світ, Федькович, показав на собі найцікавіший примір того, що таке галицька інтелігенція»⁴.

Вищий рівень актуальної суспільної дійовості ідей і образів Шевченка засвідчено Франком у першій редакції його передмови до перекладу «Фауста» Гете. Певно, у зв'язку з політичними акцентами статті вона не припала до душі провідникам «народовського» табору.

Франко підготував іншу передмову, яка разом з перекладом була надрукована 1882 року. Перша редакція побачила світ у публікації М. С. Возняка вже в радянський час. Попри спільні змістові елементи, між первісною і наступною редакцією є й суттєва різниця. Якщо в другій редакції Франко головно зосереджується на аналізі змісту твору, висловлюючи при тім ряд цікавих загальних спостережень, то в першому варіанті особливий притиск робиться на тих ідеологічних імпульсах, що обумовили правомірність характеристики галицької дійсності часів Франка під кутом зору проблематики геніального твору Гете. Це дає можливість Франкові за «сприянням»

⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 76.

такого взірцевого світового художнього явища, як трагедія «Фауст» Гете, порушити злободенні питання сучасного життя.

Правомірний ефект влучної характеристики галицької інтелігенції і галицької літературної дійсності загострюється посиленням Франка на думки Шевченка, висловлені, наприклад, у поемі «І мертвим, і живим...». Коли великий поет свого часу картав інтелігенцію з поміщицького середовища, егоїстичну, байдужу до потреб народу, то, звичайно, злободенність його критики не тільки не буде згодом втрачена, але примусить чесних і відважних людей замислитися над тими умовами, причинами, що спиняють рух суспільності вперед. Це означає, що думка Шевченка в контексті виступів Франка звучала актуально. «Але не самі писателі винні,— зазначав Франко.— Не самі публіцисти винні. Не самі політики, поборники та заступники винні. Винна вся інтелігенція, котра в своїм безграничнім засліпленні зве себе „народом“, „суспільністю“. „Ми народ! Ми герої!“ „Моголи, моголи!“ — ось що сказав до вас Шевченко. Але ж, будьте ласкаві, добродії, зважити, що ви зовсім не те що не народ, а навіть не часть народу»⁵.

Продовжуючи мову про обмеженість галицької інтелігенції, відсталість літературного життя в Галичині, Франко нагадує своїм читачам ще один аргумент із Шевченкової поеми «І мертвим, і живим...». «Наша письменність,— пише Франко,— чи ж не далека від життя і правди так, як небо від землі? Наше виховання та образование — чи не є се млинок, в котрий кладуть здорових дітей, а виймають покалічених дітей?.. Але де наші Лессінги, наші Белінські? Таких неблагонамірених людей у нас нема! У нас,

⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 156.

вибачте, „своя мудрість і все своє“, — як сказав Шевченко, — і того нам досить!»⁶

Було б помилкою вважати, що такі праці, як «Критичні письма о галицькій інтелігенції» чи вступна стаття до перекладу «Фауста» Гете, мають тільки локальний характер. Викривальний пафос тих виступів у своїх ідейних витоках значно ширшого, загальнонаціонального значення. В основі його — нещадний осуд антинародної політики консервативних сил в українському суспільстві, в літературі в ім'я утвердження соціального і художнього прогресу. Отож, з одного боку, принципова характеристика актуальних суспільних і літературних питань часу засобами пристрасної публіцистики, а також художньої зброї Шевченка, а з другого — скоординована з цим, яскраво викладена аналітична підстава, що належить, власне, до оцінки внутрішньої суті поеми «І мертвим, і живим...».

До оцінки згаданого твору Франко згодом повертатиметься досить часто і під різним кутом зору, про що мова йтиме окремо. Але тут варто відзначити те, як розросталася вищир і вглиб Франкова концепція творчості Шевченка, у зв'язку з якими факторами набирали об'єктивної чинності ті чи інші проблеми більш загального змісту. До цього періоду належить ще одне цінне висловлювання Франка про Шевченка, пов'язане з слов'янською проблемою.

Питання про ставлення Шевченка до слов'янофільства, про ідейні взаємини поета з цим напрямом суспільної думки в Росії порушувалося ще до Франка. Воно обговорювалося і пізніше. Висновки робилися різні, часом досить суперечливі, Франко підійшов до цієї проблеми по-новому.

⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 158.

Ще в рецензії на збірку віршів Душана Сави Пепкіна виразно проглядає Франкова позиція щодо поглядів Шевченка на слов'янську проблему. У статті «Олександр Миколайович Пипін», написаній на початку 80-х років, Франко підкреслював, що Шевченко був серед тих діячів, що розбивали «мрії та химери тодішніх московських панславистів... котрі проповідували, що слов'янство — сила, призначена для обалення і оновлення „гнилого заходу“ — Європи», був серед тих, що «не пішли в московські слов'янофіли»⁷, гостро виступав проти реакційної політики царизму щодо слов'янських народів. Шевченко, слушно підкреслює Франко, не відривав боротьби слов'ян за своє визволення від загальнолюдського поступу, від боротьби за волю інших народів.

І хоча в наступних працях Франко глибше і всебічніше, ми б сказали, більш спеціально розглядає цю проблему, наведені вище спостереження зайняли своє місце у сфері шевченкознавчих інтересів вченого. Окремі думки Франка про Шевченка, висловлені в його критично-публіцистичних працях 1876—1881 років, — це лиш епізоди з початкової стадії шевченкознавчої діяльності Франка, що потім розгорнулася з незвичайною активністю й розмахом.

Але саме ті епізоди, особливо з 1878—1881 років, показують, що Франко в той час у всеозброєнні і впритул підійшов до фронтального дослідження спадщини Шевченка, його життя, світогляду — отже, до реалізації того завдання, що стало справою честі його свідомого життя.

У першому програмному літературно-критичному виступі, надрукованому 1878 року в збірнику «Молот» («Література, її завдання і найважливіші ціхи»), Франко, згадуючи давні дискусії з питань естетики,

⁷ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 117.

що точилися серед студентської молоді, зауважує: «Правда, говорячи о таких високих матеріях, ми, крім Шевченка, не здибали нікого, кого б могли узяти за примір (та й Шевченко — кожний чув у своїй совісті — якось не підходив сюди, якось не „пасував“, мов гранчаєте до круглого), — і для того звичайно ставили за примір писателів чужих — Гомера, Данте, Шекспіра, Гете...»⁸

Свідчення примітне — і з того погляду, що показує в тих часах інтерес до Шевченка в Галичині, як і до світової літератури загалом, а з другого боку — характеризує все-таки брак ширшої обізнаності з творчістю Кобзаря. У кінці 70-х — на початку 80-х років становище змінюється і притому так інтенсивно, що поезія Шевченка в Галичині не лише набуває все більшої популярності, а й викликає все активніший дослідницький інтерес.

Особливо треба відзначити те, що творчість Шевченка все органічніше включалася в поточний літературний процес, впливала тією чи іншою мірою на нього своїми ідеями й образами.

Шлях, пройдений Франком від ранніх відгуків на окремі поетичні висловлювання Шевченка, від окремих спостережень над змістом його творів до плано-мірного, багатопланового дослідження його спадщини, був порівняно нетривалим, але вищою мірою плідним і повчальним.

Разом із зростанням Франка-громадянина, письменника, естетика набував сили й наукової стійкості Франко — найталановитіший дослідник спадщини Шевченка. Надрукована в 1881—1882 роках в журналі «Світ» велика стаття «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» була першою спеціальною

⁸ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 5.

працею І. Франка про геніального поета. З неї почалося планомірне наукове дослідження Франком спадщини Шевченка. Ця розвідка, дещо відредагована і без першого розділу, в 1914 році — з нагоди століття від дня народження Шевченка — була перевидана Франком окремим виданням під назвою «Темне царство».

Майже тридцять п'ять років тривала напружена, високоефективна науково-публіцистична діяльність І. Франка в галузі шевченкознавства. За цей час написано до 70 наукових розвідок, статей, рецензій та інших публікацій про творчість, життя і світогляд Шевченка, про місце спадщини поета в національній, суспільній і художній історії українського народу, у світовому літературному процесі. Працям Франка про Шевченка властиві глибина думки, наукова обґрунтованість, тонкість спостережень, багата аспектність в аналізі і синтезі.

Важливе місце серед шевченкознавчих праць Франка належить студіям монографічного характеру про окремі твори поета — про «Перебендю», «Тополю», «Наймичку», «Марію», що захоплюють монументальністю, викінченістю аналізу, об'єктивністю критеріїв, взірцевим дослідницьким методом. Важливим розділом у шевченкознавчій діяльності І. Франка є його публікації, що характеризують творчий шлях поета, розвиток світоглядних і художніх позицій, висвітлюють історико-літературні зв'язки спадщини Шевченка в національному і міжнародному масштабі («Тарас Шевченко», «Тарас Шевченко і його заповіт», «На роковини Т. Г. Шевченка», «Посвята» та ін.).

Шевченкознавча діяльність Франка, значною мірою покликана до життя суспільно-полемічними мотивами, і в подальшому не тільки не цуралась їх, а часто наснажувалася ними, не втрачаючи, проте,

жодного елемента щодо об'єктивної логіки наукового обґрунтування (наприклад, статті «Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна», «Шевченко і Бремія», «Містифікація чи ідіотизм» та ін.).

Крім того, від початку 90-х років і до кінця життя Франко надавав великого значення питанням наукового видання спадщини Шевченка, популяризації її серед інших народів (статті «Нове видання Шевченка», «Про видання творів Т. Шевченка», «Шевченко в німецькій одязі» та ін.).

Виняткову за обширом, глибиною і суспільним резонансом шевченкознавчу спадщину І. Франка не можна повнотою осягнути, якщо не врахувати ще одне її чільне джерело. Мова йде про величезну кількість цінних висловлювань про Шевченка, що містяться не тільки в спеціальних працях Франка про Кобзаря, а і в його інших численних дослідженнях — розвідках оглядових, монографічних, статтях, рецензіях з найрізноманітніших питань історії української літератури, літератур інших народів, розвитку мови, фольклору, театру, на теми з політичної публіцистики. Ці висловлювання тим важливі, що доповнюють, а часом розвивають далі погляди Франка на творчість Шевченка. Оцінки й характеристики Шевченка в тих працях Франка, висловлені у зв'язку з іншими актуальними питаннями, мають не тільки галузеве, а й багатоаспектне значення, немовби включаються в систему ширшого, більш опосередкованого аналізу. Майже систематичне звернення у науково-публіцистичній діяльності до поетичного слова Шевченка було для Франка духовною потребою, зброєю у процесі розв'язання тих чи інших дослідницьких, естетичних, ідейно-політичних завдань.

Праці Франка про Шевченка і численні висловлювання про поета у виступах не спеціально шевченкознавчого змісту — це явище цілісне, взаємозалежне,

і розглядати його треба в обоюсторонньому контексті на всіх рівнях спеціального аналізу. Вступні уваги, що утворюють початок першої шевченкознавчої праці Франка «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка», лаконічні, дещо ескізні і загалом неповні, не позбавлені, проте, спеціального інтересу. Франко стисло торкається тут питання про стан і основи наукового методу дослідження творчості Шевченка. Повноти у з'ясуванні питання ще не бачимо, та й такого завдання автор, вірогідно, перед собою в даному разі й не ставив. Але думки, висловлені при тій нагоді, мають високу стійність. Не дбаючи про бібліографічну повноту, Франко зупинився на характеристичних матеріалах і дав їм влучну сумарну оцінку.

Автор згадує, наприклад, в тих часах досить помітну студію О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка» (1872), статті О. Огоновського про поеми «Гайдамаки», «І мертвим, і живим...», «Неофіти», Б. Згарського про «Неофіти». Вказує Франко також на появу праць М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), Федора Вовка «Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя» (1879), наголошує на «гарній рецензії» М. Добролюбова про «Кобзар» Т. Шевченка. В кінці Франко інформує читача про відгуки на твори Шевченка у французькій і польській періодиці.

Тепер, коли, зазначав Франко, посилюється інтерес до ідей Шевченка, зростає значення розробки наукового методу дослідження його спадщини. Проблема ця — не самоціль, вона пов'язана з загальним станом розвитку суспільної думки, розробки принципів філологічної науки, особливо в умовах Галичини, що позначилося на вивченні творчості Шевченка. Франко писав з цього приводу: «А хоть дехто й брався до критикования і пояснювання творів Шевченка, то робилось се без належної наукової методи, критика

оберталась в вузькій кружку, обмежувались не раз тільки пересказанням полатаною прозою того, що Шевченко висказав стихами. Дві хиби нашої школи і нашого образования — застарілість наукової методи і застарілість самих поглядів на життя, світ і історію — не давали розвинути у нас критичній думці»⁹. Свою думку Франко ілюструє на вже згаданих працях О. Партицького і О. Огоновського. Попри певну відмінність, що характеризує праці названих авторів, у них спільні вади — примітивність, поверховість суджень, суб'єктивність у розумінні творів Шевченка — отже, брак наукового, за висловом Франка, «генетичного методу» в самому підході до предмету дослідження.

Головна хиба, наприклад, студії О. Партицького, на думку Франка, полягає в тому, що творчість поета розглядається тут у немов застиглому вигляді, без руху, без розвитку. І справді, про яке проникнення в духовний світ поета, в ідеї й образи його творів може йти мова, коли замість аналізу, що передбачає розгляд явищ у розвитку, у невпинному поступуванні, пропонується невибагливий переказ змісту творів зі спробами тенденційного коментування, здійсненого на рівні духовних інтересів, позначених войовничим консерватизмом, національною вузькістю.

Маючи на увазі працю О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка», дослідник писав: «...Шевченко береться в ній як цілість, як щось одностайне, викінчене і скристалізоване в собі, вважається радше твердим і недвижним, хоч яким хрусталим, ніж чоловіком, що змінюється і розвивається: значиться, недостача *генетичної методи*»¹⁰.

⁹ Світ, 1881, № 8—9, с. 158.

¹⁰ Там же.

«Генетичний» метод, про який говорить Франко, передбачає не тільки локальний аналіз окремих творів, ідей Шевченка, а ще більше їх аналіз у взаємозв'язках, звичайно, підвладних внутрішнім законам природи художнього образу. Потрібна не арифметична сукупність, а аналітично-синтетичне утвердження процесу поетичного творення у сфері образів та ідей. Не менш важливим, на думку Франка, є аналіз творчості Шевченка у зв'язку з дійсністю, з суспільними умовами, з життям поета.

«Ми,— зауважує Франко, прочитавши працю д. Партицького,— остаємося в непевності: коли се так думав Шевченко, як критик показує? Чому він так думав? Чи думка та була у нього тривка і в'язалась тісно з цілим його світоглядом, з цілою його моральною натурою, чи се може тільки риторична фраза, гіперболічне або образове речення? Очевидно, що се недостача дуже важна і підриває вартість цілої праці, позаяк читач не бачить ніякої поруки за те, що весь суд критика побудований на твердій науковій основі, а не на случайній комбінації та догадках»¹¹.

Завдання поглибленого осмислення ідейного й художнього змісту творчості Шевченка, на думку Франка, вимагає удосконалення естетичних критеріїв. У зв'язку з цим Франко звертає увагу на декларовані О. Огоновським в його працях про Шевченка естетичні засади аналізу художнього твору. Ці засади автор видає за спробу наукового естетичного методу. Однак Франко характеризує той метод як метод формально-естетичний, опертий на культивування ідеалістичних уявлень про мистецтво, універсалізацію другорядних деталей, побіжних елементів, що досить відносно спілкуються зі справжнім естетичним аналізом.

¹¹ Світ, 1881, № 8—9, с. 159.

Франко пише: «Взагалі критика д. Огоновського переважно *формально-естетична*, але й на тім полі критик якось не входить в глиб речі, не розаналізовує основи критикованого твору, не добираєсь хоть би тільки до психологічних, коли вже не до суспільних пружин, порушаючих дійствуючі в нім особи, як се, напр., робив Белінський в першій, естетичній добі своєї діяльності»¹².

Як на взірць естетично-психологічної критики, Франко посилається на праці В. Белінського, особливо на «цікаву і гарну» статтю про роман М. Лермонтова «Герой нашего времени». Примітно, що водночас Франко вказує як на зразок «критики суспільної» — статтю М. Добролюбова «Что такое обломовщина?». Властиво, ці два типи «наукової критики» не протиставляються один одному, а трактуються під кутом зору спільності, природної закономірності процесу пізнання, осмислення художньої дійсності.

Можливо, було б перебільшенням твердити, що сформульовані вимоги до науково-дослідницького методу Франкові вдалося вповні, на найвищому професіональному рівні застосувати уже в першій спеціальній праці про Шевченка. Однак уже в «Причинках до оцінення поезій Тараса Шевченка» (друге видання — «Темне царство») в тому напрямі Франком була проведена велика, плідна з усіх поглядів, дослідницька робота, розвинута і збагачена в наступних блискучих за виконанням працях про Шевченка, — про «Перебендю» і «Тополю», про «Наймичку» й «Марію».

Шевченкознавчій діяльності Франка властиві масштабність, великий обшир художніх явищ, що підлягали осмисленню — спеціально чи принагідно.

¹² Світ, 1881, № 8—9, с. 159.

Свою думку Франко висловив (в тій чи іншій формі) майже про всі поетичні твори Шевченка, а також про драму «Назар Стодоля», про російські твори — поеми «Слепая», «Тризна», повісті «Наймичка» і «Художник». Відома висока Франкова оцінка «Щоденника» Шевченка, з текстом якого (на жаль, неповним) він ознайомився з публікації в журналі «Основа».

Серед визначних праць Франка, присвячених Шевченкові, є написана 1895 року на замовлення Чеської Академії словесності й мистецтв простора рецензія на рукописи перекладів творів Кобзаря на чеську мову, здійснених Руженою Єсенською та Йозефом Коларжем. Два питання порушує Франко в рецензії на рукописи — про їх склад і про якість перекладів. У даному разі зупинимося на першому питанні, а саме: як представлена в рукописах поетична спадщина Шевченка, наскільки вдало вибрано тексти для перекладів. Цьому питанню Франко надавав великого значення, дбаючи про те, щоб чеський читач одержав по можливості якнайповніше уявлення про творчість великого українського поета.

Бажаючи допомогти перекладачам у виборі текстів, Франко подає власну спробу оглядової характеристики поетичної спадщини Шевченка з одночасним акцентом на найпоказовіші твори. В основу тут покладено головні теми, почасти мотиви і жанри поезії Кобзаря. Всю поетичну творчість Шевченка Франко ділить на дев'ять груп, зазначаючи, що «кожда в більшій або меншій мірі проявляє характер його таланту з якогось іншого боку» і котра повинна бути «заступлена в добрій антології Шевченкових поезій»¹³, на що, на думку Франка, в достатній мірі не зважили чеські перекладачі.

¹³ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 494.

До першої групи Франко зараховує балади Шевченка, яких є шість: «Причинна», «Тополя», «Чого ти ходиш на могилу?», «Утоплена», «Русалка», «Лілея». До другої групи Франко зараховує «поєми козацькі», а саме історичні, а також цілий ряд віршів на цю тему. Таких творів Франко налічує до двадцяти, з яких головніші: «Іван Підкова», «Тарасова ніч», «Гамалія», «Гайдамаки», «Невольник», «Сотник», «Чернець», «У неділеньку у святую...», «У тісі Катерини...», «Буває, в неволі іноді згадаю...», «Швачка». Третю групу становлять, на думку Франка, «поєми з українського побуту...»: «Катерина», «Мар'яна-черниця», «Наймичка», «Петрусь», «Москалева криниця» та ін. З них «Катерина» і «Наймичка», за висловом Франка, «дві найкращі перли», перекладені Єсенською і проф. Коларжем. До четвертої групи Франко зараховує такі гостро антикріпосницькі твори, як: «Відьма», «Марина», «У нашім раї на землі...», «Княжна», «Якби тобі довелось...». На жаль, зауважує Франко, в рецензованих перекладах ця група творів представлена недостатньо: «Належало би подати ще хоч дві п'єси, по-моєму, найкраще „Відьму“ і якусь коротшу, напр., „Меж скалами, неначе злодій“ або „Марину“»¹⁴.

Про п'яту групу Франко зазначає: «Поєми соціально-політичні з протестом против російського абсолютизму і з викладом Шевченкових політичних ідеалів»¹⁵. Найважливіші з них: «Кавказ» (в іншому зв'язку Франко виділяє також поему «Сон»), «І мертвим, і живим...», «Ще як були ми козаками...», «Іржавець», «До Основ'яненка», «Великий льох» та ін. У зв'язку з чеськими перекладами Франко пише: «З сеї групи Єсенська переклала тільки дві речі, і то

¹⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 494.

¹⁵ Там же.

слабші: „Основ'яненкові“ і „Розрита могила“¹⁶ і радить обов'язково подати принаймні переклад «огнистого „Кавказу“» і «прекрасний вірш» «Ще як були ми козаками...». До шостої групи Франко зараховує: «Поєми автобіографічні і автохарактеристичні, котрі рисують моменти життя або характер самого поета»¹⁷.

Франко має на увазі твори: «Перебендя», «Заповіт», «А. О. Козачковському», «Мені тринадцятий минало», «Якби ви знали, паничі...», «Ликері», «Доля», «Муза», «Слава», «Мені однаково, чи буду...» та ін. Тут же додає, що радив би чеським перекладачам перекласти «одну з перл Шевченкової поезії „Якби ви знали, паничі“». Сьому групу він укладає з творів, за його визначенням, з «поєм з основою релігійною — творів загальнолюдського інтересу», а саме: «Єретик», «Молитва», «Гімн черничий», «Світе ясний!», «Неофіти», «Во Іудеї во дні они...», «Марія», «Саул», «Царі» та ін. До цього слід додати думку Франка про доцільність подати в перекладі, зокрема, фрагменти з «Єретика», «Молитву», «Гімн черничий» і «Неофіти» («хоч я особисто, — зауважує тут же Франко, — волів би „Марію“») ¹⁸.

Із Шевченкової лірики, на думку Франка, можна утворити кілька груп, з них насамперед дві. Перша з них — «пісні, зложені на лад пісень народних», які в чеських перекладах представлені досить широко — дев'ять віршів («Нащо мені чорні брови...», «Тече вода в синє море...», «Тяжко-важко в світі жити...» та ін.).

Друга група — це «пісні о особистих чуттях Шевченка, особливо з часу його арешту і заслання в сол-

¹⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 494.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Там же, с. 495.

дати». Ці твори Франко оцінює дуже високо, зазначаючи, що вони «найкращі і найглибші плоди його лірики». У зв'язку з цим Франко пропонує значно збільшити кількість перекладів творів Шевченка цієї групи (принаймні до десяти поезій).

Наведені уваги Франка виходять за межі питання відносно того, якою має бути за своїм складом антологія творів Шевченка в перекладі чеською мовою. Ті міркування мають методологічно-дослідницький характер, проливають світло на розуміння Франком поетичної спадщини Шевченка, на завдання і засоби її наукового вивчення.

На перший погляд може здатися, що пропонований Франком порядок групування творів, їх розташування не має особливого значення, є дещо випадковим. А втім, це не так. Розглянуте попереду визначення груп творів подане у певній логічній змістовій послідовності, в певних межах відбиває еволюцію в ідейно-художньому розвитку Шевченка, посилення тенденції до подальшого тематичного урізноманітнення в художньому освоєнні дійсності.

Розмову Франко починає з балад, з поем і поезій на історичну тему, тобто переважно ранніх творів Шевченка, далі про соціально-побутові поеми з більшим чи меншим психологічним, а затим більш гострим антикріпосницьким звучанням, — творів головного періоду розквіту генія Шевченка. Особлива увага звернута на політичні поеми і поезії Шевченка періоду «Трьох літ», наступних років, а також на твори останніх років життя Кобзаря. Отже, у своїй характеристиці дослідник прагне зберегти певну хронологічну послідовність в осмисленні процесу ідейно-художнього розвитку Шевченка. Звичайно ж, Франко пропонує в даному разі спробу схеми, але схеми осмисленої, джерельно обгрунтованої і до того ж супроводжуваної цінними спостереженнями.

Пошуки І. Франком загальнометодологічної й філологічної основи дослідження життя, творчості, світогляду Шевченка мають свою історію. На перший план висуваються дві проблеми: єдність локального аналізу з осмисленням всеосяжності художнього процесу, а також вироблення періодизації творчості Шевченка, яка була б найбільш природною, досконалою, найбільше відображала ідейно-творчу еволюцію Шевченка, тобто демонструвала діяльність Шевченкового генія у безупинному розвитку, у зв'язках, на тлі суспільної дійсності.

В кінці 80-х років Франко приступив до написання докторської дисертації, присвяченої дослідженню політичної поезії Шевченка 1844—1847 років. З різних причин працю, на жаль, довелося припинити. Збереглися начерк плану дисертації та вступ до неї. Матеріали ці дають важливу інформацію про напрям, головні ідеї задуманого дослідження. Насамперед порівняно з першою розвідкою І. Франка «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка» в дисертації малося на меті дати значно ширший огляд літератури про поета — не тільки тієї, що з'явилася в Галичині, а й тієї, що була опублікована на Східній Україні, у Росії тощо. На підставі подібного ретельного огляду Франко мав на увазі висловитися з приводу дальших напрямів у дослідженні життя й творчості Шевченка. На перший план висувалося також (ще ширше, ніж у «Причинках...») питання про методологічні основи літературно-художнього аналізу, дослідницького методу.

Формулюючи завдання свого дослідження, підхід до його осягнення, Франко писав: «Здається, й доказувати не потрібно, що крайня вже пора взятися за вистудіювання Шевченка іменно в такий спосіб, яко появи історичної у всіх її фазах розвою і у всіх су-

часних зв'язках»¹⁹. Щодо цього Франко підкреслює необхідність досліджувати погляди Шевченка, «їх розвій і їх зв'язок з його життям і суспільністю». При цьому вчений вказує на появу ряду праць про Кобзаря, написаних з урахуванням саме історичної специфіки спадщини поета в її генетичних внутрішніх і зовнішніх проявах. Серед тих праць на першому місці Франко ставить дослідження М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм», в якій автор «звернув увагу на конечність історичного і генетичного студіювання Шевченка»²⁰. З цієї точки зору Франко звертає увагу і на працю О. О. Андрієвського «Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати». Характерно, що після згадки про названі вище праці він додає: «Ті самі думки висказав і я в р. 1882 в „Світі“»²¹, маючи на увазі свою розвідку «Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка».

Висвітлення й популяризація творчості великого поета майже завжди відбувалася одночасно з удосконаленням критеріїв характеристики її художньо-естетичних і світоглядних засад, з виробленням дослідницького методу. Однак треба зважити на те, що розмова ця не була самодостатньою, абстрактною. Гостра полеміка відбувалася на тлі висвітлення таких провідних питань, як народність Шевченка,

¹⁹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 246.

²⁰ Там же, с. 247.

²¹ Там же. Увагу Франка привернуло, зокрема, одне висловлювання О. Андрієвського, який вказав, що й досі серед деякої частини галицької і російської інтелігенції побутує погляд на Шевченка як на співця минулого. Його вважають «певцом воинственной казаччины и отжившей гетманской Украины... Но думать так,— додає О. Андрієвський,— значит не только принимать форму за сущность, но и не различать разных периодов развития поэта, который никогда не стоял на одном месте» (Тарас Григорьевич Шевченко в отзывах о нем иностранной печати. Одесса, 1879, с. 6).

національна специфіка і соціальний зміст творчості поета. Зрештою, саме це зумовило спрямованість критики на полемічні виступи оглядового профілю.

Тоді ж, з кінця 70-х років і впродовж наступних десятиліть, друкується ряд праць, можна сказати, специфічного призначення. Всі вони тим чи іншим чином пов'язані зі спробою огляду думок про джерела й особливості поезії Шевченка. З ідейного і професійного боку вони часом досить різнопланові, відображаючи наявність протилежних методологічних позицій у шевченкознавстві. Окрім вже згаданої брошури О. Андріївського, назвемо, наприклад, статтю одного з діячів народовського руху Г. Цеглинського «Шевченко і його сучасна критика», ліберально-буржуазного письменника і публіциста Т. Зіньківського «Тарас Шевченко в світлі європейської критики». Ці праці (особливо остання) містять низку цікавих відгуків французької, німецької, польської критики про Шевченка. Однак обидві публікації позначені грубою тенденційністю в дусі приписів «народовської» естетики.

Мине ще деякий час, і шевченкознавство збагатиться одним з етапних досліджень. Можна твердити, що в статті І. Франка «Шевченко і критики» піддано критичному перегляду і водночас певному узагальненню наслідки аналітичної роботи в галузі вивчення спадщини поета того часу. Практика шевченкознавчих розробок підтвердила, наприклад, актуальність подальшого удосконалення *порівняльного методу*. Ця проблема постійно цікавила Франка. У статті «Шевченко і критики» він відзначив роль методу в науковому вивченні творчості окремих письменників і літературного процесу в цілому, висвітленні питання міжнародного художнього розвитку. Але форми і засоби порівняльного аналізу, його фактологічний аспект не повинні виходити за межі наукової доціль-

ності, підняти тиску волюнтаристських захоплень. Неорганічні, штучні зіставлення не сприяють розкриттю внутрішньої природи оригіналу, а навпаки, затуманюють, неправомірно ускладнюють його сприйняття — такою є думка Франка, блискучого майстра наукового порівняльного розсліду. У зв'язку з цим Франко порушив питання про роль впливу тих чи інших об'єктивних чинників художнього процесу на формування творчої особистості, на літературний рух загалом. Часто тут йдеться про вплив творчості одного митця на іншого. Немає потреби доводити, що художня індивідуальність розвивається не в умовах духовного вакууму, не у відриві від суспільної і літературної дійсності.

В мистецтві художнього слова, зокрема, відбувається безупинний процес взаємодії і взаємовпливу окремих елементів і проявів. Зрештою, це можна простежити і на творчості Шевченка. Підкреслюючи як важливий фактор самовизначення поета, Франко разом з тим застерігав від перебільшення ролі літературних впливів на поезію Кобзаря, від самодостатніх пошуків у тому напрямі, що спостерігалися в деяких працях кінця XIX — початку XX століть. Такого роду захоплення пошуками впливів, запозичень без необхідного зважання на оригінальні основи творчої індивідуальності не сприяло розкриттю всього багатства спадщини Шевченка, його внеску у світову літературу. Франко з дошкульною іронією зазначав, приміром, про те, що дослідники Шевченка «віднайшли» сліди запозичень і впливів на його творчість понад двадцяти письменників, істориків — від Таціта до Куліша: «Як бачимо, число се дуже поважне. Коли ж додамо тут, що сі викази зовсім не усувають можливості віднайдення нових іще впливів, тоді переконаємося вповні, кому ми, властиво, повинні завдячувати творчість Шевченка, та наберемо доклад-

ного погляду на її характер. Шевченко, як із цього виходить, подобав на пчїлку, що літає з цвітки на цвітку і все зносить докупи пожиток, аби було більше»²².

Закінчуючи розмову про деякі хворобливі тенденції в шевченкознавстві, Франко пише: «...Маємо надію, що дальші дослідники будуть мати виключно правду і науку перед очима при дослідах, а не які-будь побічні цілі і наміри»²³.

Можна сказати, що Франкова концепція наукового студювання спадщини Шевченка і загалом літературного процесу пройшла кілька стадій у своєму формуванні і в практичному втіленні — від перших спроб вироблення соціологічних критеріїв аналізу творчості поета до ствердження тієї методологічної основи аналізу, що складалася з єдності соціологічного, історичного й естетичного критеріїв при доцільному використанні істотних елементів порівняльної аргументації.

У шевченкознавстві, зокрема, ніщо не може ґрунтуватися на догматичних рішеннях, але все має бути підпорядковане одній меті — дослідженню спадщини поета в еволюції, у всій її всеосяжності і глибині. Все має залежати від завдання розкрити багатство спадщини Кобзаря, захистити її ідейну чистоту.

У цьому напрямі розвивалася шевченкознавча діяльність Франка, в якій серед численних актуальних проблем почесне місце посідала проблема методології і методики дослідження творчості поета, його життєвого шляху, світогляду. Під цим кутом зору важливого значення надавалося проблемі періодизації творчості Шевченка.

У різні роки надаючи першорядної ваги, напри-

²² Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 236.

²³ Там же, с. 247.

клад, дослідженню його політичної поезії періоду 1844—1847 років, за висловом Франка, «доби розцвіту його таланту», учений ставив завдання утвердити свій аналіз у генетичному зв'язку з іншими періодами творчості митця. Франко при цьому заперечував схематизм у підході до мети дослідження. Він був проти штучного «різання» на ті чи інші етапи діяльності митця, зазначаючи: «Історичний метод усього менше дозволяє різати діяльність і думки чоловіка на якісь різко відділені періоди, хоча б в житті того чоловіка й були не знати які різкі перевороти. Метод той вимагає поперед усього докладного вияснення вихідної точки і вдержання тої нитки, котра в'язала думки і діла історичного лиця в однім періоді з другим, а даліше вимагає не менше докладного пояснення нових впливів, і товчків, і тих змін, які звільна dokonувалися серед них в даному історичному характері»²⁴.

Саме виходячи з цієї настанови, конкретизуючи її, Франко кількома роками пізніше визначив чотири основні періоди творчості Шевченка, принципово відмінні і водночас з тенденцією певної спільності у витоках, різні в напрямних ознаках, а втім, такою мірою взаємозалежні, що становлять суцільний, висхідний процес ідейно-художнього розвитку поета. Власне, подібні аргументи послуговуються І. Франкові для загальнометодологічного і спеціально-професійного обґрунтування закономірності пропонованої періодизації творчості Шевченка. Ось ця, проникливо визначена картина ідейно-творчого піднесення Шевченка, що вражає глибиною оцінок і спостережень: «Поетичну діяльність Шевченка натуральним способом можемо поділити на чотири періоди, значно дечим різні один від одного. Перший період від 1838 р. до

²⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 247—248.

1843 року, то єсть від увільнення з кріпацтва до першої поїздки на Україну. Тут Шевченко стоїть ще на ґрунті романтичним, пише балади і сентиментальні думки, komponує менші, а далі і більші поеми історичні, котрих короною являється поема „Гайдамаки“, зачата ще 1838-го, а видана 1841 року. В поемах тих Шевченко ідеалізує козаччину з її гетьманами, походами та пожарами. Але вже й тут пробивається нахил поета до реалістичного трактування предметів, до аналізу чуття людського і до чисто психологічних проблем. В тій першій добі постає чудова „Катерина“ і „Черниця Мар'яна“²⁵.

З подібною ж конкретністю, широтою історико-літературного погляду, розумінням специфіки питання визначає Франко і наступні періоди творчості Шевченка. Другий, радикально новий період творчості поета Франко визначає 1843—1847 роками — від часу першої подорожі Шевченка на Україну і до його першого арешту. У цей період творчість Шевченка набуває нової ідейної й художньої якості, виникають політична лірика і політична сатира, ряд соціально-побутових поем гостровикривальної антикріпосницької спрямованості. Третій період творчості Шевченка — це період заслання (1847—1857), коли написані були «ліричні пісні, почасти особистого змісту, хоч і з широкою політичною та соціальною закраскою, почасти вельми оригінальних і характерних парафраз на пісні народні»²⁶.

Останній, четвертий період творчості Шевченка, зазначає Франко, «становить час від 1858 р. до смерті поета». Це був період дальшого, могутнього піднесення творчості Шевченка. Ми навели досить докладну

²⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 120—121.

²⁶ Там же, с. 121.

характеристику І. Франка творчості Шевченка в її еволюції. За винятком окремих моментів, що в різний час піддавались уточненню, ця періодизація, викладена у монументальній, деталізованій формі, стала класичною і лягла в основу багатьох наступних шевченкознавчих досліджень.

Особливо цінним є твердження Франка про те, що творчість Шевченка, його світогляд безупинно розвивалися по висхідній лінії. Франко рішуче відкинув догми деяких буржуазних критиків про занепад творчості Шевченка в роки заслання, в останній період його життя.

Ми навели просторі висловлення Франка з цього приводу, бо вони яскраво ілюструють хід думки вченого, принципи його позиції щодо важливої проблеми шевченкознавства. Отже, І. Франко проти періодизації творчості Шевченка, штучної, аморфної, так би мовити, заданої зовні. Він за періодизацію, що впливає з внутрішніх закономірностей ідейного й творчого розвитку Шевченка, відбиває еволюцію суспільних, естетичних поглядів Кобзаря, його художньо-стильову багатобарвність і своєрідність. Періодизація, яку пропонує Франко, передбачає розгляд окремих періодів творчості Шевченка в їх взаємозв'язку, діалектичній взаємодії, як безупинний процес збагачення, піднесення на вищі щаблі ідейного, естетичного самоутвердження, процес, водночас позначений доданням труднощів, суперечностей, що впливали з нових завдань художнього освоєння дійсності.

Науково обгрунтовані принципи періодизації творчості Шевченка, розроблені Франком, обстоювання вимоги розгляду спадщини, світогляду поета в еволюції, в єдності хронологічно-висхідного й площинно-розгалуженого аналізу — цінний теоретичний внесок Франка в шевченкознавство.

Концепція «першої доби» духовного й поетичного розвитку Шевченка (1838—1843 рр.) розроблялася Франком тривалий час не тільки у спеціальних окремих розвідках, але й на основі численних спостережень, аналітичних викладок, утворених сумарно впродовж багаторічної шевченкознавчої, загалом науково-публіцистичної практики вченого. Погляди Івана Франка на ранню творчість Шевченка не були застиглими, а удосконалювалися, збагачувалися. Їх серцевиною була проблема романтизму Шевченка, зокрема національного аспекту його функціональних властивостей.

Романтизму Шевченка, на думку Франка, було властиве активне ставлення до історичного минулого своєї батьківщини. Маючи досить виразну національну закраску, романтизм Шевченка був водночас явищем гостросоціальним. Але Франко висловлював і критичні зауваження щодо, за його виразом, «українсько-козацького» патріотизму Шевченка, дещо вузького, рамки якого з часом мусили розсунутися, віднайти себе у сфері загальнолюдських поступових змагань. В окремих ранніх висловлюваннях Франка про романтизм Шевченка виразно відчувалася тенденція критична, але згодом дослідникові вдалося більш діалектично, історично підійти до цієї проблеми.

У ранній творчості Шевченка, вважав Франко, романтизм поєднаний з соціальним пафосом, з устремлінням (хоч ще не до кінця осмисленим) до суспільного аналізу, до реалістичних засобів зображення. Мова йде про той період творчості поета, що розвивався в основному, на думку Франка, під окликом революційного романтизму, захопленням темами історичними, мотивами національно-патріотичного звучання. І водночас, вважає Франко, вже тоді в ряді творів поета помітні політичні тенденції, нахил (хоч

ще в обмеженому масштабі) до усвідомлення ваги соціальних критеріїв у розумінні явищ дійсності.

З іншого боку, як це підкреслює дослідник, чільні елементи романтизму і щодо мотивів, жанрових ознак і навіть мовно-стильової образності — знаходять місце і в наступній творчості Шевченка. Романтизм Шевченка — в тому суть концепції Франка — це значною мірою романтизм новаторський, активно діяльний, пройнятий найсвітлішими устремліннями. Така постановка проблеми Шевченкового романтизму, вперше розроблена Франком (з врахуванням цінних думок російської революційно-демократичної критики, зокрема спостережень М. Добролюбова в його рецензії на «Кобзар» 1860 р.), протистояла тенденційним витлумаченням ранньої творчості Шевченка буржуазно-націоналістичною критикою, яка свідомо перекручувала історичну концепцію поета в дусі власних суспільних і національних поглядів.

Однак Франко розійшовся і з Драгомановим в оцінці романтизму Шевченка, але вже з інших міркувань. Принаймні дві причини сприяють з'ясуванню поглядів Драгоманова на ранню творчість поета, надто на його романтизм. До романтизму, як суспільно-естетичної течії, М. Драгоманов взагалі ставився стримано, надаючи реалізму визначальної ролі в загально-свропейському літературному процесі. Деяко одностороння оцінка романтизму як літературної течії і як художнього методу — це одна із специфічних рис естетики Драгоманова, що певним чином відбилася і на його характеристиці окремих романтичних творів Шевченка. Але це питання слід поставити ширше.

В полеміці з «народовською» критикою М. Драгоманов викрив шкідливість поширюваного нею націоналістичного культу Шевченка, заснованого на перекрученні суспільного змісту спадщини поета, зокрема його творів з історії України, на приписуванні

Кобзареві національного вузькоглядства, ідеалізації гетьманщини. І. Франко вважав цю критику важливою, цінною. Однак і сам М. Драгоманов не уникнув крайнощів. Романтичну творчість Шевченка він вважав даниною впливу застарілих естетичних норм, а захоплення фольклором — виявом пасивної творчої акції. В історико-романтичних творах Шевченка критик не побачив зображення волелюбних ідей, гуманістичної спрямованості. Інакше кажучи, до характеристики творчості Тараса Шевченка першої доби — до його поїздки на Україну — Михайло Драгоманов підійшов неісторично.

Щодо Франка, то його позиція може вважатися з наукового погляду, так би мовити, найбільш збалансованою. Закономірним є, вважав Франко, що в перспективі у творчому розвитку Шевченка романтична стихія відійшла на другий план або утвердилася лише в окремих елементах на користь соціального реалізму. Але вже не в елементах, як то було в ранній період, а як визначальний напрямок; подібно до того як увага до історичної тематики поступилася нестримному інтересу до сучасності, до зображення актуальних соціальних, політичних проблем дійсності. А втім, все це спричинилося не до послаблення уваги Франка до ранньої творчості Шевченка, а навпаки, було одним із чинників її пильного вивчення, з'ясування того, з чого починався ідейний і літературний шлях поета. Широка національного звучання, романтика героїчного подвигу, оспівування мужності, волелюбства, непохитності в боротьбі, ненависті до зла, покори, людяність — ці риси романтичної поезії Шевченка неодмінно відзначав Франко і в художньо-емоційному, і в суспільно-історичному планах. Щодо змісту і форми, неповторності національного стилю, романтизм Шевченка учений вважав новаторським явищем в українській літературі і в усій європей-

ській літературній традиції. Свідченням того є, наприклад, численні високі оцінки Франком «Кобзаря» 1840 року.

У статті «Тарас Шевченко» (1890) Франко писав про вихід у світ першої збірки творів Т. Шевченка: «...маленька, без відома автора видана книжечка мала становити епоху в історії духовного розвою цілого народу українського.

Але видання тої книжечки становить епоху і в житті самого Шевченка. „Кобзар“ зробив величезне враження на світлих українцях. Всі українці побачили в авторі сеї книжечки відразу перворядне світило рідної літератури...»²⁷

Подібну думку про «Кобзар» 1840 року Франко висловлював неодноразово. Яскраву і вичерпну характеристику цього видання він дав 1910 року у своїй відомій праці «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Поставивши це видання в широкий історико-літературний та суспільний контекст, Франко зазначав: «Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заяснила невідомою досі в українськiм письменствi ясністю, простотою і поетичною грацією вислову. Були це немов і народні пісні, та проте щось зовсім від них відмінне, наскрізь індивідуальне»²⁸. Далі Франко відзначив, що виданий 1840 року «Кобзар» Шевченка «став початком нової ери українського письменства. Яке враження зробив сей томик на Україні, бачимо найкраще з листа Квітки-Основ'яненка до Шевченка, що

²⁷ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 116.

²⁸ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.— Львів, 1910, с. 107.

привітав недавню викупленого кріпака як рідного брата і творця нового слова»²⁹.

Наведені вище характеристики «Кобзаря» 1840 року мають, коли так можна сказати, дещо універсальний характер стосовно оцінки всієї творчості поета. Вони торкаються і тих творів Шевченка першої доби, які з різних причин не ввійшли до видання, чи хронологічно не могли посісти своє місце в ньому. Що ж стосується творів, які ввійшли до складу «Кобзаря» 1840 року, то всі вони (їх було вісім) в різних аспектах, в різних зв'язках привернули пильну увагу І. Франка, ствердивши високу думку про них вченого, їх локальне і загальніше проникливе тлумачення.

Однаково, чи то була поема «Катерина» — первістка Шевченкового генія, чи то була, за виразом І. Франка, «маленька поема» «Перебендя», в якій Шевченко вперше розгорнув свою новаторську концепцію поетичного, естетичного у відповідності з народними уявленнями і водночас на основі усвідомлених суспільних потреб літературної творчості; чи то була, на думку Франка, найкраща балада Шевченка «Гополя», що вражала дослідника сміливим збагаченням традиційного фольклорного сюжету романтично-казкового змісту мотивами реальними, соціальними, пов'язаними з буденним життям, чи то була яскрава, енергійна, мальовнича поетична блискавка «Гамалія», що приваблювала Франка оспівуванням відваги, мужності козацької, одвічного прагнення до волі, незалежності.

У «Кобзарі» 1840 року Франко звернув також увагу на поеми «Іван Підкова» і «Тарасова ніч» як на перші проби історичного твору нового типу, з яких значною мірою бере свій початок новий підхід до

²⁹ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 108.

зображення минулого України в національному письменстві.

Подібне ставлення Франка до ранньої історико-романтичної поезії Шевченка лишається незмінним і пізніше, хіба що за винятком окремих деталей в аргументації. Так, наприклад, в одній із праць останнього десятиліття («Поезії Віктора Забіли», 1906) Франко, не поділяючи сироби відвайти безпосередній зв'язок, скажімо, між віршем В. Забіли «Палій» з історичними творами Т. Шевченка, підтверджує свою давню точку зору про новаторський характер героїко-романтичної творчості автора «Івана Підкови» й «Гамалії», «Тарасової ночі», «Гайдамаків». Коли в «Палії» Забіли, зазначає Франко, події змальовані блідо, наївно, «по-школярськи», «образи млисті», то в історичних поемах Шевченка все дихає життям, енергією, позначене різноманітністю емоційного сприйняття, яскравістю образів і картин. «Погляньте натомість на Шевченкового „Підкову“, на „Тарасову ніч“! Скільки там життя,— пише Франко,— скільки пластики! Як виразно сей „неодукований сіряк“ бачить тих давніх людей, як живо відчуває їх тайні думки, як інтимно він „зрієся з ними“, які пишні образи їх діл і появ розточує перед нами!»³⁰

Наведену характеристику історико-романтичних творів великого поета треба визнати однією з найвлучніших і тонко окреслених в усій шевченкознавчій літературі. І хоча тут не йдеться про історизм джерелової основи згаданих творів, особливо цінним є проникливе виділення їх емоційно-психологічної атмосфери, рис романтичної стилістики. У «Кобзарі» 1840 року Франка захоплювали своєю щирістю, безпосередністю, глибиною почуття ліричні поезії

³⁰ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 37, с. 51.

«Думи мої, думи мої...», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»). Все, про що розповідалося в «Кобзарі» 1840 року, було новим щодо змісту, форми, мови, щодо традиційних естетичних уявлень. Такою була характеристика Франка першого видання «Кобзаря», яка стала класичним надбанням радянського шевченкознавства.

Відомі три спеціальні праці І. Франка про творчість Шевченка першої доби його розвитку. Це дослідження про поеми «Гайдамаки», «Перебендя» та баладу «Тополя». Всі вони багато дають для характеристики корінних проблем ранньої творчості великого поета і водночас важливі для розуміння поглядів Франка-шевченкознавця в їх розвитку, проливають світло на основні принципи і форми дослідницького методу вченого. Щодо «Гайдамаків», то доля її інтерпретації І. Франком дещо окремішна і, власне, має свою історію. Як знаємо, перша шевченкознавча праця І. Франка «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» (1881—1882) складалася з трьох частин, присвячених поемам «Гайдамаки», «Сон» і «Кавказ». Через понад три десятиліття по тому Франко, дещо відредагувавши, перевидав працю окремою брошурою під назвою «Темне царство» (1914), але вже без першої частини, тобто тієї, що стосувалася «Гайдамаків». Вчений вважав досить просторий аналіз поеми «передаваним» — так він сам зазначив у «Передньому слові» до «Темного царства». Довелось зважити на те, що самі полемічні передумови виступу, певною мірою, з роками втратили свою злободенність, а деякі думки дослідника були, як з'ясувалося, дещо односторонніми.

А все ж не слід ігнорувати того факту, що хронологічно найбільш рання праця Франка, до речі, написана в рік сорокаліття виходу в світ поеми, становить незаперечний інтерес як з погляду розкриття

основ концепції вченого ідейно-творчої еволюції Шевченка, так і задля характеристики деяких елементів, пов'язаних зі змістом та художньою специфікою твору. Дві суспільні обставини в першу чергу зумовили особливість напряму думок І. Франка про поему «Гайдамаки». Виразна полемічна заданість розмови про поему надала гостроти й певної заданості окремим аналітичним висновкам. Це по-перше. На судженнях Франка про «Гайдамаки» також відбилися тогочасні пошуки дослідника в галузі актуальних соціологічних проблем, у сфері яких він тоді напружено працював як письменник, публіцист, громадський діяч.

У статті з приводу «Гайдамаків» І. Франко, власне, зосереджується на тому, чи можна цей твір вважати історичним і чи належить він з погляду естетичного до кращих художніх здобутків Шевченка. В обох випадках І. Франко виявляє своє критичне ставлення до поеми. Докладне ознайомлення зі статтю І. Франка про поему «Гайдамаки» Шевченка свідчить про те, що вона не позбавлена певних суперечностей, перебільшень, окремих розбіжностей в судженнях, хоча й містить ряд цікавих думок і спостережень. Вихідна точка автора праці полягає в тому, що поет, на думку дослідника, підійшов до зображення Коліївщини не з того боку, який міг би забезпечити історично-реальне висвітлення подій. А крім того, самий характер історичних подій, мовляв, не зовсім відповідав особливостям таланту автора, насамперед ліричного, а не епічного, якому б тільки й підвладне було зображення явищ, процесів, характерів масштабних, найбільш розгалужених. Головне, на чому настоював Франко, що з особливим притиском підкреслював, так це те, що в поемі недостатньо розкрито всю гостроту соціального змісту Коліївщини, її, зрештою, класовий характер, а зосереджено увагу

на національних аспектах подій, що й зумовило відхилення від історичної правди.

Суть думки вченого така. Український народ в той час зазнавав нестерпного гноблення не тільки від польської шляхти, а насамперед з боку своїх визискувачів, «власних дуків-срібляників», козацької верхівки, що здобувала собі привілеї і владу ціною жорстокого визиску свого народу. При цьому І. Франко високо оцінює початковий розділ поеми, де зображено тяжке безправне життя Яреми Галайди у шинкарських наймах. Цей розділ, написаний у соціальному плані, на думку Франка, не знайшов свого логічного розвитку в поемі, не започаткував саме соціального розрізу у зображенні історичних подій на Україні 1768 року. Цікавою є сцена розмови козацької старшини, справді примітна з соціально-класових позицій. Але все ж перший розділ поеми та епізод розмови «гордовитої» старшини — це винятки в поемі, гадає дослідник.

Соціальна лінія в поемі, яка мала б бути визначальною, не розгорнута, поступившись місцем відображенню Коліївщини під кутом зору жорстоких національних конфліктів, боротьби національно протилежних сил. Таке трактування ідейного змісту поеми відбулося, на нашу думку, зокрема, під тиском обставин полемічних, у зв'язку з завданням «сокрушити» намагання О. Огоновського зігнорувати соціальне спрямування «Гайдамаків», витлумачити твір у дусі ідей національної винятковості.

Прагненню Огоновського до ідеалізації тенденційно витлумаченої проблеми «Гайдамаків» Франко протиставив свою концепцію, власне, спрямовану проти націоналістичного тлумачення твору. Висловивши при цьому ряд слушних міркувань, Франко все ж дещо звузив ідейний зміст «Гайдамаків». З одного боку, дослідник не вповні зважив на істо-

рично-об'єктивні причини Коліївщини, в якій соціальні й національні конфлікти й чинники органічно переплелися.

З другого боку, Франко вповні не врахував того, що в поемі український народ веде боротьбу не проти поляків взагалі, а проти польської шляхти, проти національного і соціального поневолення, і тому було б завузько твердити, що Шевченко показав Коліївщину тільки в аспекті «козацько-українського патріотизму».

У статті Франка є ряд неузгодженостей. Відмовляючи «Гайдамакам» в історичній правді, Франко водночас зауважив: «Одно, що тепер і назавсіди останесь цінне в історичних поемах Шевченка (розумієсь, не згадуючи про уступи ліричні, котрі належать до іншого ряду)... се іменно його любов до простого люду і наклінність (зовсім рівнобіжна з напрямом сучасної історичної критики) освічувати всі історичні факти знизу, не згори, — з *становища люду*, не панів, як звичайно робили польські романтики»³¹.

Франко слушно зауважує, що окремі епізоди в поемі (наприклад, вбивство Гонтою своїх синів, деякі деталі характерів Гонти й Залізняка) не позначені достатнім відчуттям історичної вірогідності. Однак це не може правити за аргумент щодо антиісторичної основи «Гайдамаків», оскільки тут же, з властивою йому глибиною думки, Франко зазначає: «...Поезія має свої права, а історія свої. Поема може бути історичною, хоть і показує чимало неісторичних, видуманих фактів: коли тільки ті видумані факти добре характеризують дану історичну добу, коли тільки її загальний характер і настрої в поемі вірно і наглядно показаний»³².

³¹ Світ, 1881, № 8—9, с. 159.

³² Там же, с. 159—160.

Є ще принаймні дві тенденції в поемі, на які Франко не звернув увагу (можливо, в запалі полеміки). Вважаючи, що Шевченко перебільшив, висунувши на перший план національний момент у відображенні Коліївщини, загостривши, таким чином, ідею національної боротьби (що потім використала у своїх інтересах буржуазно-консервативна критика), Франко не згадав про те, з якою силою душевного болю розповів поет про жорстокі події Коліївщини, закликаючи до згоди, до взаємного спілкування українців і поляків, всіх слов'ян на рівноправній, демократичній основі. Адже в цьому заклик — пафос поеми, її ідейне зерно. У цьому зв'язку важливо звернути увагу ще на одну обставину.

Ясна річ, що в тих роках, коли писалася поема (1839—1840), молодому Шевченкові не все вдавалося — і в творчому, і в світоглядному плані,— збагнути щодо всіх складностей відображення історичної епохи XVIII століття. Адже не випадково майже 17 років по тому, повернувшись із заслання, Шевченко, готуючи «Гайдамаки» до нового видання своїх творів у «Кобзарі» 1860 року, старанно переглянув текст і вніс до нього чимало виправлень³³.

Під час доопрацювання поеми Шевченко значно загострив її ідейний зміст, соціальну зумовленість подій. А втім, уже в первісній редакції поеми, про яку розповів І. Франко читачам на сторінках журналу «Світ», виразно звучала соціально-викривальна, революційна ідея — заклик до народу позбутися пасивності, байдужості, не скітати в темряві під тягарем підневільної праці в умовах самодержавно-кріпосницького ладу:

³³ Див.: Бернштейн М. Літературно-текстологічний аналіз поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». — Радянське літературознавство, 1939, № 3—4.

А оуки? Їм байдуже:
Жито собі сіють.

Цю одну із провідних думок поеми «Гайдамаки», що пов'язала зображені в творі історичні події з злободенною сучасністю — кріпосницькою дійсністю, Франко залишив поза увагою. Однак показово, що, готуючи в 1907—1908 роках двотомне видання «Кобзаря», Франко, переглянувши текст «Гайдамаків», відповідно до того варіанту твору, над яким поет працював уже після заслання, зважив на авторське виправлення. Це виправлення, що значно загострювало ідейний зміст поеми, звучало так:

А оуки? Їм байдуже:
Панам жито сіють.

Ще 1886 року у статті «Т. Шевченко в освітленні п. Урсіна» І. Франко якнайрішучіше висловився проти прагнення буржуазно-консервативної критики приписати авторові поеми «Гайдамаки» проповідь «племінної» ненависті. Якраз навпаки, посиляючись на відомі авторські уступи в поемі, зазначав дослідник, Шевченко закликав до припинення національної ворожнечі, до єднання між народами. Це була висока оцінка тієї справді примітної тенденції «Гайдамаків», яка залишилась поза сферою розгляду в ранній статті Франка про поему. Слід сказати, що відразу після публікації статті про «Гайдамаки» Франко, зрозумівши її певну нечіткість, невиправданість окремих оцінок, вибачливо зауважив в одному з листів до М. Драгоманова в жовтні 1881 року: «Розбір „Гайдамаків“ мусив бути слабкий, бо мені главно йшло о сокрушення Огоновського...»³⁴

У зв'язку з цим доцільно наголосити, що в різний час Франко писав про «Гайдамаки» як про народну

³⁴ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 20, с. 145.

епопею, коронний твір серед історичних творів першої доби літературної діяльності Шевченка. Це, звичайно, не заперечує того, що і в подібних випадках Франко не переставав висловлювати критичні міркування, скажімо, щодо окремих сцен поеми, щодо прогалин у малюванні картин епічного розмаху. Але це були все ж часткові уваги, що не зачіпали корінних властивостей поеми.

Про суперечливість позицій Франка щодо «Гайдамаків» свідчить те, що вже тоді ж у наступній частині студії (де розповідається про політичні поеми Шевченка) Франко, навпаки, підкреслює значення поеми, її вагу для дальшого розвитку творчості Кобзаря. Тут, того ж таки 1881 року, Франко зазначав, що «з „Гайдамаків“ виплили дві такі струї, що породили найкращі Шевченкові твори...».

Насамперед Франко має на увазі поеми «Сон» і «Кавказ». Далі критик зауважує: «А друга струя, що вилася з того спільного збірника і йшла рівнобіжно з першою, а також рівнобіжно з загальним у Європі зворотом до реалізму, се було змагання вказати в правдивих картинах життя українського люду та його кривд. Ся струя породила такі прегарні перли нашої літератури, як „Катерину“ (тут у розумінні однієї з джерелових передумов.— *М. Б.*), „Наймичку“, „Відьму“, „Марину“, „Петруся“ та „Княжну“. Але в обох тих струях течія спільна і дно спільне — протест проти погані сучасного ладу, опертий на сильнім та незасліпленім почутті гуманності»³⁵.

Належна оцінка деяких конструктивних суспільно-естетичних витоків поеми «Гайдамаки» не суперечила критичному ставленню І. Франка до певних елементів твору, що існували як дилема на шляху до

³⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 136.

нових вершин творчості. Так, на нашу думку, слід розуміти висловлювання І. Франка з приводу зауважень В. Белінського про поему «Гайдамаки». «Мені здається,— писав І. Франко до О. Пишіна 23 січня 1888 року,— що критична замітка Белінського о „Гайдамаках“ хоч побіжна, та не зовсім справедлива, мала значний вплив на Шевченка, охолодила його козацький патріотизм, а звернула його в напрямі рівнобжним до думок Белінського — патріотизму на основі чисто людській, соціальній»³⁶.

Осібне місце у шевченкознавстві посідають дві класичні праці Франка про творчість поета, конкретніше про її ранній період — про «невеличку поему» «Перебендя» та про баладу «Тополя». Ці дослідження, яскраві за глибиною й різносторонністю, блискучим викладом, написані були в 1889—1891 роках, тобто в час розквіту таланту Франка-вченого. Що, насамперед, істотне в цих монодослідженнях? З усіх притаманних їм властивостей відзначимо, зокрема, тонке проникнення у глибини ідейного й естетичного змісту творів, їх художню специфіку, коли зі спостережень і оцінок виключаються випадковість, суб'єктивізм, так би мовити, приблизність суджень. Аналіз непомітно виходить за межі локальних спостережень над текстом, органічно поєднується з аналізом зовні, точніше з різних боків, на рівні порівняльних зіставлень мотивів, компонентів, завжди закономірних, позбавлених штучності, схоластичного філософування.

Можна сказати, що в подібних дослідженнях Франка віддзеркалюється ідея взаємозалежності певних літературних явищ, перспектива художнього процесу. Звичайно, ця характеристика стосується

³⁶ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 20, с. 358.

і інших літературознавчих праць Франка, а серед них і тих, що присвячені Шевченкові. І все ж з особливою виразністю і блиском вона демонструє себе знову ж таки в розвідках про «Перебендю» і «Тополю».

Спершу про баладу «Тополя». Її Франко вважав, як вже говорилося, найкращою, найтиповішою романтичною баладою Шевченка. «Тополя» утворена на основі народних повір'їв про трагічну долю дівчини і про переміну дівчини в тополя — сюжети й мотиви, що побутують у фольклорі різних народів, в українській народнопоетичній традиції.

І. Франко, видатний знавець світового і національного фольклору, старанно вивчивши народні сюжети про дівчину-тополя, зіставляє їх зі змістом, з окремими елементами балади Шевченка, і то, звичайно, не з погляду формального акцентування, порівняльної статистики, а задля того, щоб встановити характер і міру джерельної залежності чи оригінальності твору поета. Мова йде про те, щоб точніше встановити природу внутрішнього змісту балади Шевченка.

Висновки Франка цікаві. Шевченкова «Тополя» тим неповторна, що, поставши з джерел фольклорних, увібравши в себе їх колорит і світоглядну основу, проте, не обезбарвлюється внаслідок їх використання, бо не є стилізацією, копіюванням народних зразків, як гадав, наприклад, М. Драгоманов, а є оригінальним, самостійним художнім явищем. Залишаючись баладою яскраво романтичною, «Тополя» не тільки ілюструє шевченківський спосіб романтичного бачення, а й плідність збагачення й розширення рамок мотивами й елементами реального життя, побуту, забарвленими соціально.

У другій частині балади вимальовується те нове, оригінальне, позначене щиро людським, гуманним змістом, що вніс до свого твору Шевченко порівняно

з літературною романтичною і фольклорною традицією. Відмова від насичених страхіттями жахливо-поноурих картин немовби освіжило баладу, надало образу дівчини чисто земного, людського звучання. З'явилися нові барви й образи. Франко писав: «Порівнюючи різні відміни тої повісті, що сталася основою Шевченкової „Тополі“, ми мусимо сказати, що зміни, ним доконані, мали одну причину: щоб не впроваджувати в свою поезію упирів. Здорова, світла і чоловіколюбна натура нашого поета відверталася від того огидного виплоду темноти та ненависті до природи людської»³⁷.

І. Франко тонко примічає, що введені до балади живі картини природи, українського степу, освітлені сильним ліричним чуттям, немов життєдайний струмінь, проймають весь твір, його колорит. «І коли поет, — пише дослідник, — змалюванням дерева-сироти в степу з самого початку зумів збудити наше співчуття, то співчуття те зміцнюється ще змалюванням стану бідної, покинутої дівчини. На збудження сього щиро людського співчуття, а не на викликання страху і моторошності поклав Шевченко головну вагу в своїй баладі...»³⁸

Введення до «Тополі» — національної балади романтичного плану — соціальних, щиро людських мотивів, збагачення її гуманістичною тональністю — це риси новаторських пошуків молодого Шевченка. Свою статтю про «Тополі» Франко закінчує проїнятими сердечною щирістю, хвилюючими рядками з балади:

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться...

³⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 86.

³⁸ Там же, с. 87.

Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,
Як серденько знає!

В одній із своїх праць Франко зазначив, що коли б треба було стисло схарактеризувати поезію Шевченка, то можна було б сказати: «Се поезія бажання життя»³⁹. Уже в «Тополі», підкреслював Франко своїм аналізом балади, подібне оптимістичне світо-відчуття знайшло відображення в новій трактовці традиційного сюжету. Радянське шевченкознавство повністю прийняло Франкову концепцію балади «Тополя» і розвинуло її далі у своїх дослідженнях на цю тему.

Власне, лише в одному випадку демонструється спільність двох ранніх Шевченкових творів — «Тополя» й «Перебенді». Ця спільність не масштабна, але досить промовиста — це послідовне прагнення до оригінального художнього розв'язання традиційної теми, мотиву, — при тій, так би мовити, поетичній ситуації, коли один твір відрізняється від іншого і змістом, і формою, і стильовою барвою.

У «Перебенді» подібне прагнення набирає сили повноголосого суспільного звучання. Головний герой «Перебенді» — кобзар, народний співець, що так часто оспівувався поетами-романтиками різних літератур. В українській літературі ще до Шевченка ми

³⁹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 122.

знаємо досить численні спроби в тім напрямі — в поезії А. Метлинського, Б. Гребінки, М. Маркевича та ін. В українському фольклорі образи народних співців-кобзарів — то одна з корінних національних традицій, дійових і плідних. Що було відомо Шевченкові з творів на згадану тему, точно сказати важко. І. Франко вказує тут насамперед на окремі поезії Міцкевича, Пушкіна, ну й, звичайно, на численні фольклорні зразки. Якими стежками могло йти використання здобутого поетичного досвіду, а головне, в чому відбилася ефективність новаторських рішень Шевченка — ці питання в центрі уваги Франка.

Поема «Перебендя», на думку Франка, є свідченням того, як у ранній добі творчості поета схрещувалися різні традиції — літературні і фольклорні, як перетоплювалися вони в горнилі художньої фантазії автора, як відбувався процес відбору елементів, мотивів на ґрунті безперервного оновлення, на ґрунті своєрідно національному, власного життєвого досвіду, естетичних переконань, що в тих часах активно вироблялися.

І. Франко уважно досліджує процес виникнення нової художньої якості. Встановлюється певний зв'язок об'єктивного чи суб'єктивного характеру «Перебенді» з романтичними поезіями Міцкевича, з образами кобзарів-лірників, створених поетами так званої «польсько-української» школи — Т. Падурою, С. Гоциньським, М. Чайковським, — з декотрими творами О. Пушкіна, особливо з уснопоетичною національною традицією. Цікаві, наприклад, думки Франка про зв'язок «Перебенді» Шевченка й «Імпровізації» Міцкевича.

Спільність між цими творами Франко вбачає у проявах романтичного світосприймання, які, до речі, досить штучно в'яжуться з природною народною основою поеми. Коли про це говорить Франко, то має на

увазі певну екзальтованість чуття, сумовитий колорит відчуженості, самотності, таємничої романтичної задуми, туги. Однак ці мотиви подолаються в «Перебенді» тим, що є в творі головним — зв'язком Перебенді з народом, глибоким розумінням його душі, його страждань і дум. За висловом Франка, «живий реалізм», «реальна правда» утверджуються в поемі серед окремих традиційних романтичних умовностей. Художній досвід народу у створенні образів співців-лірників, кобзарів величезний. Шевченко увібрав той досвід органічно, про що свідчать численні характери кобзарів у його поезії (наприклад, в «Катерині», «Тарасовій ночі», в «Гайдамаках» тощо).

Однак саме в «Перебенді» зв'язок з народною традицією постає у формах високо оригінальної, індивідуально осмисленої художньої творчості. Перебендя — це характер народний, водночас суворо індивідуалізований, з певною інтелектуальною, психологічною закраскою. У «Відповіді критикові „Перебенді“» І. Франко про оригінальність задуму твору писав: «Коли б діло йшло о кобзарів-натурщиків, як в „Катерині“, „Тарасовій ночі“, „Гайдамаках“, то певно сказати б можна, що Шевченко міг фігури їх брати прямо з дійсної обсервації. Але про тих кобзарів я не писав в своїй студії, а писав про „Перебендю“. А „Перебендя“, по-моєму, — зовсім друге діло. Се не натурщик, а фігура ідеальна, уособлення (з великим реалістичним талантом переведене) поглядів Шевченка на суспільність і на роль поета серед тої суспільності»⁴⁰.

І. Франко звернув увагу на слова Шевченка про «Перебендю»: «Він все бачить, все чує». У тім свідченні, безумовно, є певна данина традиційному романтичному ореолу незвичайності, прозорчості

⁴⁰ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 309—310.

поета-співця. Але щодо Перебенді, то в тих словах не можна не побачити також відсвіту реального стану душі співця, його думок, що, зрештою, впливають з покликання своїм співом виконати «корисну суспільну службу».

Франко справедливо зауважує, що хоч вагу свого діла сам Перебендя бачить у тому, щоб «людям тугу розганяти», насправді ж його «суспільна служба» значно вагоміша й осяжніша.

Яким би не був ефект від периферійних літературних зіставлень у зв'язку з твором Шевченка, все ж опорним пунктом праці Франка є дослідження внутрішнього світу Перебенді, його настроїв, душевного стану, морального людського діяння. Це означає, що застосований розгорнутий аналіз, так би мовити, репертуару Перебенді — того, що він співає, де і кому повідує свої душевні пориви, розмисли, — є цінною ідеєю Франка-дослідника. Вона полягає в тому, щоб у найістотнішому розкрити образ Перебенді — народного співця зсередини, з наміром з'ясувати важливі компоненти, що стосуються громадських і естетичних прихильностей Перебенді, виявив його духовного життя.

Справді, що співає Перебендя, до кого звертається? Франко старанно аналізує ті пісні, їх зміст, психологічний тонус. З'ясовується, що це не просто праця задля того, щоб «людям тугу розганяти». Перебендю можна побачити скрізь — в корчмі, на базарі, на весіллі. Одну за одною розглядає Франко пісні Перебенді — не самодостатньо, а в плані загальної естетичної концепції твору. Пісні Перебендя співає різні, відмінні настроєм, формою, колоритом, а проте всі вони пройняті щирим гуманним чуттям, осмислені власним досвідом, власним поглядом на життя, на долю людську. Чи то будуть пісні про трагедію люблячої дівчини, чи про загибель жінки-полонянки, що

стала жертвою злих людей, жорстоких у своїй зловмисності, чи то пісні про Запорозьку Січ, про відважні походи козаків.

Пісні Перебенді, і в цьому їх велика моральна сила, підносять людську гідність, віру в добро, змушують замислитись над долею людською, насажують почуттям патріотизму. Сльози і болі душевні, жарти і тиха задума — все підвладне народному співцеві, все захоплює його слухачів, бо пісні витворені їх життям і настроями. «Ось якими рисами, — писав Франко, — змалював Шевченко свого кобзаря і його суспільну, народну службу. Підношення щирого, людяного почуття у своїх земляків, ублагороднювання їх серця і думок, зберігання споминів про бувальщину і передача добрих та світлих здобутків тої бувальщини новим поколінням — ось зміст тої служби, ось діяльність кобзаря, співака народного, якого намалював нам Шевченко в Перебенді і яким, очевидно, й сам бажав в ту пору статися для свого народу»⁴¹.

Можна сказати, що опоетизованою властивістю Перебенді є те, що виображений романтичний ореол замкненості, відчуженості хоч і не поглинається стихією народно-національної основи, але все ж логікою розвитку образу поволі затьмарюється. Водночас у межах народно-національних джерельних мотивів виокреслюються риси специфічності, окремішності постаті героя Шевченкової поеми. Так розуміє Франко образ Перебенді, що вповні відповідає об'єктивній суті його художньої інтерпретації. У зв'язку з цим дослідник висловлює цікаву думку: «Крім обсягу й методу діяльності, різниться він (Перебендя) від поета, змалюваного в „Імпровізації“ Міцкевича ще й тим, що тут маємо діло з постаттю наскрізь реаль-

⁴¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 296—297.

ною, живцем вихопленою з дійсного українського життя, вповні національною, типово українською в кожній деталі...»⁴²

Як бачимо, в деяких аспектах естетичного змісту образу Перебенді Франко вбачає риси автобіографічні, віддзеркалення поглядів самого Шевченка на завдання поезії. А втім, дослідник іде ще далі, пов'язуючи концепцію твору Шевченка з його наступними творами на цю тему. Отож, розглядаючи «Перебендю» на суспільно-літературному тлі свого часу, в контексті всієї ранньої творчості Шевченка, Франко водночас прагне встановити естетичні зв'язки твору з наступним процесом ідейно-художньої еволюції поета. Зміст і задум «Перебенді», одного з кращих творів Шевченка першої доби його літературної діяльності, дає важливі аргументи для ширших висновків з погляду того, що було далі розвинуто на вищому рівні, а що неминуче полишилося на другому плані.

З точки зору вповні утвердженої естетичної програми Шевченка, що закликала «сіяти слово», говорити огненними словами, ідея Перебенді, на думку Франка, була ще етапом попереднім, хоча і примітним. Через те деякі елементи характеристики світосприймання героя поеми «Перебендя», висловлені в кінці твору, Франко вважає свідченням того, «що поет, пишучи сю невеличку поему, не досить ще ясно зрозумів завдання поета або занадто улягав традиції романтичної чи „об'єктивної“ антисоціальної школи»⁴³.

Попри загалом високу оцінку задуму, художніх якостей «Перебенді», Франко відзначає і певну істо-

⁴² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 297.

⁴³ Там же, с. 305.

рично зумовлену обмеженість естетичної ідеї твору, оскільки вона переважно ще залишається у сфері проблем морально-етичного змісту. Згодом поет піде значно далі — в його творах повноголосо зазвучить поклик співця, що скине з себе романтичні шати і цілковито пройметься болями і тродних мас, на сторожі їх боротьби за соціальну і національну волю поставить своє вогненне правдиве слово. На тім шляху твори, подібні до «Перебенді», мали неабияке значення. Досліджуючи в різний час і в світлі різних намірів ранню творчість Шевченка, Франко приходить до принципово важливих висновків. Ядром ранньої творчості поета є романтизм. Заснований на національно-історичних і фольклорних джерелах, пов'язаний, певною мірою, з літературною романтичною традицією, Шевченків романтизм є водночас явищем своєрідним, оригінальним. Його головні риси: спорідненість з духом, змістом народного життя, оспівування активно діяльного волелюбного ідеалу, природний демократизм. По-друге, в засаді ранньої творчості Шевченка треба бачити всезростаючий інтерес до соціальності, до тенденції реалізму в зображенні історичного минулого, сучасної дійсності.

Також слід сказати, що поетичну спадщину раннього Шевченка дослідник розглядає у взаємозв'язку з подальшим ідейно-мистецьким поступом Кобзаря, під тим кутом зору, що в ньому утверджувалося на висхідній основі.

При тому Франко висвітлював ці питання не тільки в синтетичному плані, а й конкретно-аналітично, залежно від практики художнього творення.

Іван Франко вперше 1844—1847 роками визначив новий етап в духовному й літературному розвитку Шевченка. Коли формувалася Франкова концепція

ідейно-художньої еволюції Шевченка, зокрема другої доби його творчості (що охоплювала, як вже зазначалося 1844—1847 рр.), дослідникові ще не були відомі деякі важливі факти і матеріали з даного питання. Наприклад, Франко тоді ще не міг знати про склад і зміст альбому Шевченка «Три літа», зокрема про поезію під тією ж назвою, опубліковану 1906 року. Вірш «Три літа» відбиває різкі зміни в поглядах поета, його настроях — внаслідок першої подорожі на Україну. Тим часом численні наукові характеристики Франка творчості Шевченка тих років збігаються з духом ідейної сповіді у вірші «Три літа», серцем і розумом вистражданих зізнань, що проливають світло на процес дальшого самоутвердження поета, на переоцінку деяких уявлень, поглиблення соціально-політичних і естетичних критеріїв.

«Три літа» — то були 1843—1845 роки, протягом яких Шевченко написав цілий ряд нових творів, зовсім відмінних за своїм ідейним змістом, порівняно зі змістом «Кобзаря» 1840 року.

З окремими творами, що ввійшли до альбому «Три літа», а саме: з поемами «Сон» і «Кавказ», — Франко ознайомився з інших джерел ще в 70-х роках. Альбом «Три літа» повністю критик міг тільки прочитати в останній період свого життя. Але більшість творів цієї збірки, за винятком уже згаданої поезії, Франко знав і дослідив, як і ті твори, що написані були в наступні 1846—1847 роки, тобто до заслання поета. Отож Франко визначає другу добу в духовному й політичному розвитку Шевченка від першої подорожі на Україну і до арешту 1847 року — часу бурхливої революціонізації творчості співця, створення шедеврів політичної поезії. Творчість Шевченка цієї доби, вважає Франко, утвердила нову ідейну якість української літератури, посіла визначне місце у світовому літературному процесі.

Не дивно, що темою своєї докторської дисертації вчений обрав дослідження саме, за його власним формулюванням, політичної поезії Шевченка 1844—1847 років. Уже йшлося про те, що вченому не вдалося здійснити свій намір. Підготовлені план праці і начерк вступу до неї містять цінні міркування для характеристики проблеми. Докторської дисертації, що мала б бути капітальним аналітично-синтетичним дослідженням, Франко, на жаль, не написав, певно, з вини буржуазно-консервативних галицьких кіл, що перешкоджали цьому. Однак твори цієї доби літературної діяльності Шевченка завжди були в центрі уваги вченого. Про них він сказав своє слово в численних шевченкознавчих та інших науково-публіцистичних виступах.

В одному з них І. Франко, осмислюючи зміст і спрямованість другого п'ятиліття творчої діяльності Шевченка, слушно зазначив: «В другій добі, котра тягнеться від першої поїздки на Україну 1843 року до арештування весною 1847 року, геній Шевченка широко розпускає крила, вдаряє з великою силою в різні струни. Романтична струна не перестає ще звучати — постають ще й тепер деякі балади, але чисто баладовий тон в них глухне і тихшає супроти голосних нот психологічного і соціального аналізу. Так само й традиція козацька відзивається ще й тут, в „Невольнику“ і в „Чернці“, але також більш як декорація тонкого аналізу психологічного. Романтична наївність в поглядах на рідну історію уступає місце критиці, не раз дуже гострій,— постають такі речі, як „Чигирин“, „Суботів“, „Іржавець“ і пр. З рамок націоналізму (тут в розумінні — національних.— М. Б.) душа поета рветься на широке поле всесвітньої боротьби духу людського за поступ і свободу,— він пише „Івана Гуса“, „Кавказ“. З другого боку, з українського становища національного Шев-

ченко переходить і на становище соціальне, підносить могучий голос в обороні кріпаків („На панщині пшеницю жала“, „Сестрі“, „Марина“, „Сон“, „Послання“) і підіймається на високу висоту вчителя і пророка народного, обличителя деспотизму політичного й соціального. Але побіч того з-під пера його виходять і чудові реалістичні картини з життя, як «Наймичка», в котрій поет наш з великою любов'ю аналізує прояву абнегації задля любові материнської»⁴⁴.

Ретельно обгрунтовуючи жанрово-тематичну характеристику спадщини Шевченка, принципи ідейно-художньої еволюції поета, Франко з різних причин зрідка припускався фактичних неточностей, що стосувалися переважно датування і назв окремих творів Шевченка, наприклад, такі твори, як «Іржавець», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Марина», «Сестрі», були написані пізніше, ніж зазначено в праці Франка.

Треба сказати, що це не впливає на суть, на ті чи інші особливості загальної концепції вченого. У той же час в даному разі найбільше важить сама оцінка Франком згаданих творів, їх місця у творчості великого поета.

Ця характеристика, на нашу думку, слухна і аргументована (за винятком кількох випадків чисто термінологічної неузгодженості). З властивою йому проникливістю філолога-естетика й соціолога, історика літератури Франко визначає провідні риси, тенденції творчості Шевченка, його світоглядних шукань у період 1843—1847 років. Ця пора творчості Шевченка, вражаюча своїм могутнім революційним пафосом, силою художнього натхнення, цікавила й захоплювала Франка — вченого й митця — від початку 80-х років і до кінця життя. Франко залишив нам

⁴⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 121.

перші спроби наукового аналізу поем «Сон», «Кавказ», «Бретик», «І мертвим, і живим...», «Наймичка», зразків політичної лірики, а серед них славнозвісного «Заповіту». Зіставлення тексту праці Франка про поеми «Сон» і «Кавказ», що склала основу розвідки, надрукованої свого часу в журналі «Світ» («Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка»), з текстом 1914 року показує, що автор залишив все майже без змін, за винятком окремих редакційних виправлень. Але назва розвідки інша. Її запозичено у М. Добролюбова, стаття якого, присвячена драмі О. Островського «Гроза», мала назву «Темне царство». У суспільній спрямованості праць Франка і Добролюбова, в основі їх задуму є чимало спільного. Водночас вони різняться з тематичного погляду, широтою постановки проблеми. Не можна не помітити, що на характері дослідницького методу, яким користується Франко, розглядаючи сатиричні поеми Шевченка, відбилися традиції соціологічного літературно-критичного методу Добролюбова.

Подібно до того, як свого часу критично-публіцистичний виступ Добролюбова не був замкненим літературним явищем, а був документом великої суспільної значимості, так і праця Франка, окрім її спеціальної ваги, була органічно пов'язана з новочасними суспільними змаганнями, під певним кутом зору була їх відгомонам. Інакше кажучи, думки, висловлені у процесі пильного аналізу двох знаменитих поем Шевченка, мали не тільки, так би мовити, історико-суспільний, філологічний характер, а й злободенне політичне звучання — і на початку 80-х років, коли опубліковано вперше працю, і 1914 року, коли з'явилося її друге видання.

У «Передньому слові» до видання праці 1914 року Франко писав: «Непередавненою вважаю свою студію тому, що „темне царство“, змальоване в ній, у своїй

суті не змінилося й досі, незважаючи на немогі світліші роки, і якраз тепер іще раз виявило свою силу та снагу заборною врочистого святкування пам'яті великого українського поета в головнім місті України»⁴⁵.

У чому ж суть і функція аналітичних і синтетичних засновків праці І. Франка «Темне царство»? І «Сон», і «Кавказ» Франко називав поемами політичними, пройнятими духом «політичного радикалізму». Саме творами політичними, а не тільки суспільними, підкреслював Франко, вбачаючи у цих визначеннях істотну різницю. В листі до І. Белея — редактора журналу «Світ», на сторінках якого саме тоді, 1881 року, друкувалася праця про поеми «Сон» і «Кавказ», І. Франко просив зважити на його прохання: «Тільки одна помилка, бачу, зайшла в переписування з брульйону: при самім кінці я назвав „Кавказ“ і „Сон“ поемами суспільними, між тим, коли се поеми політичні, — се треба й поправити при найближчій спосібності»⁴⁶.

Зупинимося стисло на характеристиці провідних ідеологічних і естетичних засад аналітичних доведень у праці І. Франка, присвяченій поемам Т. Шевченка «Сон» і «Кавказ». У своєму аналізі поеми «Сон» І. Франко детально зупиняється на ідейному задумі твору, зосереджується також на розгляді сюжету і композиції. Дослідникові не так важить розкрити ті чи інші форми художнього зображення, як віднайти максимальні можливості до розкриття всієї глибини змісту, всіх ознак ідейної спрямованості поеми як твору політичного. Осмислюючи проблематику «Сну» і «Кавказу», Франко в основному йде за логікою розгортання подій, епізодів, картин у творах,

⁴⁵ Франко І. Збір. творів; У 50-ти т., т. 26, с. 131.

⁴⁶ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 20, с. 137.

за логікою розвитку думки, головної концепції творів. Панорамність, масштабність зображення — важливіша особливість згаданих поем. При цьому дослідник підкреслює, що обидві поеми він розглядає як певну ідейно-тематичну ціліність, як твори, що з цього погляду немовби доповнюють один одного. Крок за кроком Франко на основі відображеного в поемах винятково масштабного і водночас художньо конкретного життєвого матеріалу розкриває соціальну, економічну, морально-етичну і психологічну природу «темного царства».

Критик-естетик виступає тут і як соціолог, публіцист та активний суспільний діяч. Головний пафос поем «Сон» і «Кавказ» — це, на думку Франка, всеосяжне викриття, нещадний осуд самодержавно-кріпосницького ладу, основ політичної системи царизму в усіх ланках і найрізноманітніших проявах, з гори до низу. У поемі «Сон» — переважно зі становища України, але водночас на тлі кріпосницької дійсності на всьому просторі самодержавної імперії, в поемі «Кавказ» — зі становища переважно загальнолюдського, але водночас освітленого почуттями глибокої солідарності українського національного поета з боротьбою інших народів царської Росії за свободу і волю.

Темне царство — це жорстоке соціальне, економічне, національне поневолення народів царської Росії, тяжкий нелюдський визиск, страждання і горе мільйонів. Темне царство — це політичне безправ'я народу, тиранія і самоволя, моральна задуха і темрява, придушення вільного слова і вільної думки, це — гніт і жорстокі утиски, спрямовані проти світочів культури, літератури, що підносять свій голос протесту проти царської тиранії, проти політичної машини самодержавства. І. Франко писав: «Всі головні неправди темного царства: опутання думок і слова, висиди

сання робучого люду податками, солдатчиною, самовільними судами та каторгою, кріпацтво, бідність і проституція, — все те безконечною, важкою хмарою переходить перед душею поета, збільшуючи його біль і душевну муку»⁴⁷.

«Сон» і «Кавказ» — це політичні поеми, соціологічно обгрунтовані, пройняті водночас могутнім і ніжним ліризмом, гнівом, щирим гуманним чуттям. Під таким кутом зору розглядаючи Шевченкові поеми, відповідно зосереджуючись на їх властивостях, Франко відзначає: «Те могутнє чуття поета мов блискавка розсвічує густий, віковий суморок „темного царства“, пише огняним пальцем тасмні слова над розкошуючими тиранами, а діло критики — обняти в цілості й показати ясно той образ, відчитати та витолкувати ті слова»⁴⁸.

«Сон» і «Кавказ» — поеми, що в них нещадна конкретність художнього аналізу і глибина політичного узагальнення творять нерозривну єдність, мають, на думку Франка, ще одну докорінно важливу властивість. Цього питання ми вже почасти торкалися. Але на ньому слід зупинитися ширше.

Ідеологічна загостреність сатиричного викриття в поемах «Сон» і «Кавказ», слушно підкреслював Франко, породжує болісні роздуми над пекучою проблемою часу — про піднесення політичної самосвідомості народу, його соціальної активності, про можливість й засоби, що прислужилися б процесу революціонізації мільйонів «рабів отих німих». Цю ідею, що втілена в заклику «збудить хиренну волю», бо «цар її приснав», в заклику «та й заходиться вже будить», ідею, сформульовану поетом у вигляді політичного гасла «борітеся — поборете» — Франко вважає

⁴⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 145.

⁴⁸ Там же, с. 138.

найвизначнішою ключовою тенденцією «Сну» і «Кавказу». Тим-то виняткового значення набуває в «Сні» конкретний і водночас узагальнений образ мужніх борців-декабристів і їх послідовників у борні за волю проти самодержавної тиранії. Царю неволі і всім царям темного царства протистоїть «цар всесвітній! цар волі, цар, штепом увінчаний!». І. Франко не тільки наводить відомі рядки з поеми «Сон», що співають хвалу мужнім, чесним борцям, слова, що містять заклик не ховати «думи, рожевії квіти», а «розсипати», «сіяти» їх у народі, не тільки звертає увагу на опоетизовану генієм політичну клятву, а пропонує сучасному поколінню замислитися над нею, збагнути, зрештою, її злободенний зміст.

У Шевчєвка є ще один твір, який хронологічно й ідейно пов'язаний з його політичними поемами, це — «Заповіт», написаний одночасно зі «Сном» і «Кавказом». Шевченків заклик в «Заповіті» — «вражаю, злою кров'ю волю окропіте», його мрія про «сім'ю вольну, нову» немовби акумулюють у собі ідейно-політичну концепцію «Сну» і «Кавказу» і водночас є її далішим розвитком. І. Франко вважав «Заповіт» перлиною світової революційної поезії. З неї, писав він, бере початок нова епоха в розвитку політичної поезії в українському письменстві. Про це Франко писав не тільки у статті «Тарас Шевченко і його „Заповіт“», а й у ряді інших праць. Важливо підкреслити, що політичну поезію Шевченка, 1843—1847 років зокрема, Франко розглядає не ізольовано, а на тлі *загальноросійського суспільного, культурно-літературного руху*. Підкреслюючи високу оригінальність, новаторський характер цієї поезії, Франко пов'язує появу її з розвитком передової російської політичної і естетичної думки, з усією атмосферою ідейної боротьби в загальноросійському масштабі.

«Неможлива річ, — писав Франко, — аби Шевченко,

живучи під той час у Петербурзі, не мав також захопитися тою великою хвилею поступового руху, аби його гаряча, молода душа не повернулася також у новім напрямі, тим більше, що й власні його мужицькі симпатії віддавна тягли його в той бік»⁴⁹. Ці рядки написані були ще в 1881 році. Але порушене питання цікавило Франка й пізніше. Розпочавши роботу над вже згадуваною докторською дисертацією, Франко мав намір безпосередньо і конкретно підійти до висвітлення цього питання. В листі до О. Пипіна від 23 січня 1888 року він просив відомого російського вченого-філолога, історика літератури допомогти йому «ласкавою інформацією», порадами з питання, яке здавна цікавило дослідника політичної поезії Шевченка, а саме: «відки взялася політична поезія Шевченка? Які товчки пхнули Шевченка на сю дорогу, які впливи допомогли виробитися його думці? Певна річ, дещо можна в'яснити самим похолженням Шевченка, його кріпацтвом і ненавистю до всякої самоволі, та все-таки мені здається, що таких штук, як „Сон“, як „Кавказ“, — сим не в'ясиши»⁵⁰.

Про це ж писав Франко в листі до М. Драгоманова від 22 лютого того ж 1888 року: «Задумав я робити докторський екзамен з української літератури і на тему для дисертації вибрав Шевченків „Сон“, а властиво: чим була в сучасній російській літературі й відки взялася політична поезія Шевченкова?»⁵¹

У світлі розвитку політичної поезії Шевченка 1843—1847 років І. Франко розглядає ще дві поеми — «Бретик» («Іван Гус») та «І мертвим, і живим...» (обидві написані 1845 року). Поема «Бретик» тривалий час була відома Франкові лише в окремих части-

⁴⁹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 134.

⁵⁰ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 20, с. 357.

⁵¹ Там же, с. 361—362.

нах, головне під назвою «Іван Гус». Однак судження дослідника про той текст твору (зокрема про вступ до поеми, присвячений І. Шафарикові), що був у його розпорядженні, відзначалися гостротою спостережень, точністю загальної оцінки. Звернувши увагу на антикатолицьку, антиватиканську спрямованість «Бретика», Франко підкреслював наявність ширшої суспільної основи твору: гострий протест проти будь-якого гноблення — соціального, національного, релігійного, — революційний заклик до боротьби проти феодального рабства, проти «неправди і неволі». В «Бретіку» Франко бачив відображення ідейної безкомпромісності Шевченка в осуді жорстокого переслідування вільної думки, прагнення до свободи, особистої і громадської.

Образ Гуса захоплював Франка мужністю, волелюбством, духовною величчю. Образ цей сприймався Франком, подібно до тогочасної прогресивної суспільності, як символ відважної зреченості в ім'я свободи духу і мислі, найвищих ідеалів добра. Критик вбачав суспільну актуальність задуму твору, могутній емоційний вплив на сучасне покоління. У цьому зв'язку І. Франко вважав необхідним підкреслити відображену в творі, особливо в посланні Шафарикові, ідею слов'янської єдності, братерства слов'янських народів.

Показово, що Франко повсякчас оберігав ідейну чистоту змісту «Бретика», захищав твір від нападок консервативних кіл. У 1891 році в газеті «Kurier Lwowski» Франко виступив зі статтею «Ще в справі Гуса», в якій викрив спробу правих народовців сфальшувати текст Шевченкової поеми, обкраяти її. Відповідаючи подібним намірам, Франко посилається на протест прогресивного товариства «Академічне братство», на його «сміливу й відверту заяву», наводячи з неї таке місце: «Ту почесність, яку віддають

«народовці» Шевченкові на своїх вечорах і в своїх виданнях, знижуючи і обтинаючи його суспільно-демократичні погляди до рівня своїх клерикально-ретроградних прагнень, відділ нашого Товариства вважав скоріше зневагою пам'яті українського поета»⁵².

Першу згадку Франка про поему «І мертвим, і живим...» зі спробою її побіжної характеристики знаходимо в рецензії критика на збірку творів П. Куліша «Хуторна поезія», опублікованій 1882 року в журналі «Світ». З того часу Франко раз у раз звертався до твору Шевченка. Думки дослідника про поему дещо змінювалися, відточувалися. Інакше скажемо — тривав процес заглиблення в задум твору, в засоби його ідейного й художнього втілення, і майже завжди з корекцією на обставини функціонування твору в подальшому. Пояснити це можна специфікою змісту поеми, полемічно-публіцистичною заданістю твору, порушенням проблем, що, як з'ясував час, не тільки підвладні були тиску локальних зумовленостей, а й виходили далеко за їх межі — на широкі простори духовних шукань аж до альтернативних дискусій на ґрунті певних суспільних потреб.

У рецензії на збірку П. Куліша «Хуторна поезія» Франко ще стримано, а то й критично ставиться до думок, висловлених у поемі «І мертвим, і живим...». Не без впливу М. Драгоманова, який у своїй праці «Шевченко, українофіли і соціалізм» дав негативну оцінку ряду істотних тенденцій твору, Франко дорікав Шевченкові, що він захищає обмежену точку зору в національно-освітніх питаннях, коли осуджує ліберально-панську інтелігенцію за її захоплення Заходом, західною філософією, виходячи, мовляв, з явно нетривкого принципу «в своїй хаті своя й правда,

⁵² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 131.

і сила, і воля». Однак з кінця 80-х років Франко змінює свій погляд на поему. Насамперед, він звернув увагу на тенденційне витлумачення народовською критикою змісту твору, до того ж у тих аспектах, що цікавили вченого. Це питання окреме, і ми на ньому зупинимося ще з іншого приводу. Наприклад, у праці «На роковини Т. Г. Шевченка» (1903) учений висловлює вже значно викристалізованішу думку про згаданий твір, дещо відмінну від попередньої, але суголоснішу змісту поеми. Тепер Франко слушно наголошує, по-перше, на справедливій критиці Шевченком ліберально-панської інтелігенції саме за її захоплення західноєвропейською ідеалістичною філософією, зневажливе ставлення до свого народу, до національної культури.

По-друге, І. Франко звертає увагу особливо на слова в поемі: «І чужому научайтесь, й свого не цурайтесь...». Тепер Франко прагне глибше осмислити заклик поета до самовідданої праці для народу в інтересах піднесення його соціальної і національної самосвідомості. Треба сказати, що саме така концепція в принципі лягла в основу дослідження поеми в радянському шевченкознавстві. Водночас у ньому знайшли своє висвітлення й деякі питання, пов'язані з проблематикою твору, які з різних причин Франко, власне, не порушив.

Відразу після закінчення студії «Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка» Франко розпочав роботу над новою розвідкою, що уявлялася, певною мірою, продовженням попередньої праці і мала умовну назву «Женщина-мати в поемах Шевченка». У листах 1881—1882 років до І. Белея та М. Драгоманова дослідник виклав план розвідки, напрям задуму, піклувався про матеріали, які потрібні були йому для роботи. На жаль, намір автора в тому вигляді, як його викладено в плані, здійснити не вдалося. Але зберігся

план-начерк творчого задуму праці, що дає певне уявлення про її зміст, концепцію, принципи komponування матеріалу. Дослідження мало порушити ряд проблем творчості Шевченка — побіжно і в зв'язку з аналізом політичних поем у «Причинках...». Треба гадати, що обидва дослідження мислилися як певна цілість, насамперед в ідейному плані. Мета була — якомога глибше розкрити зміст і напрям творчості геніального поета, дати про неї читачам об'єктивне, вірне уявлення.

У плані праці зазначається, що розгляд жіночих образів Шевченка буде здійснено на досить просторому історико-літературному тлі, на основі врахування традицій народної уснопоетичної творчості. Франко мав намір торкнутися найпоказовіших щодо цього творів у світовій літературі, висвітлення цієї теми в українській літературі, насамперед у прозі Квітки-Основ'яненка, а пізніше й Марка Вовчка. Своє основне завдання Франко бачив у тому, щоб ґрунтовно розглянути Шевченкові поеми «Катерина», «Наймичка», «Відьма», «Марія», під відповідним кутом зору — образ матері Алкіда в поемі «Неофіти». Аналіз жіночих образів Шевченка дослідник мав здійснити не ізольовано, а в зв'язку з політичними поглядами Шевченка, його нещадною критикою всієї кріпосницької дійсності, самодержавного устрою. Відзначимо, що в ряді праць, зокрема оглядових, Франко високо оцінює й інші твори Шевченка про жіночу долю, а саме поеми: «Мар'яна-черниця», «Слепая», «Марина», «Княжна». У начерку праці «Женщина-мати в поемах Шевченка» дослідник зазначає, що розробка цієї теми має важливе соціальне й естетичне значення. У творчості Шевченка вона займає одне з центральних місць. В образах жінки-матері, в трагічній долі матері-кріпачки, наче в фокусі, відбилися в найгостріших формах соціально-класові

протиріччя в кріпосницькому суспільстві, моральна потворність всієї політичної системи самодержавства. Беззаконня і безправність, жорстокий визиск — ці ганебні атрибути звироднілого експлуататорського ладу з особливою трагічністю позначилися на безпросвітній жіночій долі. «Ми спробуємо, — писав Франко, — показати, як в голові Шевченка розвивався чимраз вище і краще тип жінчини-матері, оскорбленої в найсвятіших чуттях і піднімаючоїся в горі і сльозах до чимраз вищої висоти морального і громадського ідеалу»⁵³.

Трагедія жінки-матері, що стала жертвою здичавілого пана, її безправність і беззахисність у тім злочиннім світі — це найхарактерніший аспект зображення кріпосницької дійсності у численних поемах Шевченка — чи то буде «Катерина» і «Мар'яна-черниця», «Слепая» і «Відьма», чи «Марина» і «Княжна». Про всі ці твори Франко часто говорить принагідно, але завжди проникливо, з почуттям пошани до їх геніального автора. Звернемо увагу на такий цікавий факт. У 1886 році в журналі «Киевская старина» вперше побачила світ російська поема Шевченка «Слепая». І. Франко зацікавив твір, він побачив у ньому зображення тих же соціальних конфліктів, що неодмінно були в центрі уваги Шевченка в ряді інших творів. Іван Франко вирішив ознайомити західноукраїнського читача з поемою «Слепая». Інтерес до цього твору Франко пояснив у статті-повідомленні, опублікованій в «Зорі» за 1886 рік. Тут Франко повідомляв читачів про маловідомий твір Шевченка, підкресливши соціальну гостроту його змісту. Солідаризуючись з думкою редакції «Киевской старины» про те, що в поемі «Слепая» звучить «могуче обурене чуття людське, котре декуди дохо-

⁵³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 153.

дить до високої поетичної піднеслості», Франко, зі свого боку, підкреслює: «Зміст поеми нагадує головню пізнішу українську поему Шевченкову „Марина“, а деякі мотиви з неї, навіть поодинокі стихи, увійшли в пізніші поеми „Відьма“ і „Княжна“»⁵⁴.

Цим самим Франко наголошує на органічному зв'язку поеми «Слепая» з однією з головних ідейно-тематичних тенденцій усієї творчості Шевченка. Власне, від поеми «Слепая» значною мірою практично беруть свій початок нові тенденції в підході до викриття соціальної і моральної потворності феодально-поміщицького ладу, викриття, проведене через відображення трагічної долі жінки-матері, жінки-кріпачки і згодом значно поглиблене, утверджене на вищому мистецькому рівні в одному з кращих творів Шевченка цієї групи — поемі «Відьма». При цьому пояснюючи свою думку, Франко вказує на те, що в подібних творах Шевченка соціальні колізії змальовані гостро, безкомпромісно, з нещадною правдивістю, постаті поміщиків-кріпосників розкриті у всій огидності їхніх вчинків, а їхні жертви не тільки плачуть і благають, а, доведені до краю, гнівно протестують, відповідають помстою панові.

Із задуманого розгорнутого аналізу Шевченкових поем про «жінчину-мати» Франко, вже значно пізніше, присвятив спеціальні розвідки поемі й повісті «Наймичка» та поемі «Марія». Поема «Наймичка» створена була в 1844 році — в другу добу літературної діяльності Шевченка. Що ж до поеми «Марія», то її Франко вважав архітвором Шевченка, найви-

⁵⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 35. Тоді ж І. Франко вирішив перекласти поему «Слепая» на рідну мову і таким чином наблизити твір до українського читача. Але він переклав тільки уривок з поеми, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка.

значнішим здобутком поета останніх років його життя. Поєми «Наймичка» і «Марія» різко відмінні між собою за життєвим матеріалом і художнім стилем. Але є в них одна спільність, породжена прагненням поета виспівати духовну велич своїх героїнь, що розкривається в різних історичних та психологічних аспектах.

Своїм аналізом поєм «Наймичка» і «Марія» Франко мав на меті показати, якою різнобічністю, багатством позначені жіночі образи поета — від Оксани в «Гайдамаках» до Марії в однойменному творі, які різноманітні вони щодо реально-життєвого, психологічного, соціологічного змісту, а крім того, художньо-стильовою вирізьбленістю, скільки душі, гуманного чуття вклав в ті образи поет. Статті І. Франка про поєми «Наймичка» і «Марія» мають свою специфіку, що постає зі специфіки художнього матеріалу, а також пояснюється тим, що коли перша з них (про «Наймичку») була написана 1895 року, то друга значно пізніше, майже через два десятиліття по тому.

Аналіз «Наймички» побудовано так, що його аргументація і висновки випливають з порівняльної характеристики поєми й повісті. Однак тогочасний стан дослідження спадщини Шевченка не давав можливості більш-менш вичерпно з'ясувати біографію обох художніх текстів. І. Франко виходив з того, як потім з'ясувалося, помилкового переконання, пов'язаного з неправильним датуванням, що повість «Наймичка» начебто була написана ще до поєми, тобто до заслання, а поетичний текст цього твору вже потім — значно пізніше. Це дещо ускладнило вироблення об'єктивних критеріїв в оцінці задуму обох творів.

І все ж це не нівелює цінності статті в її головних синтетичних пунктах, оскільки специфічні складності аналізу, сполучені з причинами, про які йшлося вище, не стосуються ідейно-психологічної основи тво-

ру, всього обсягу адекватності художнього матеріалу, що підлягав розгляду, і тих дослідницьких спостережень, що тим аналізом підтвержені.

Як вийти з становища, коли у здійсненій з блиском порівняльній характеристиці поеми й повісті «Наймичка» містяться деякі акценти, міркування, що могли бути наслідком того, що Франко не мав тоді деяких важливих даних з історії тексту обох творів — на це питання дослідник, власне, сам прагне дати відповідь. Пропонуючи на основі тонко переведених аналітичних викладок цілком певно визначену сумарну оцінку, Франко особливо цікавий там, де мовиться про ті ознаки психологічної заглибленості, життєвої правди, моральної стійкості, що є спільними для обох творів, є головним еквівалентом їх визначальної сутності.

І. Франка цікавить насамперед «спільне тло», життя морально-психологічне, національна основа «Наймички», а відтак її загальнолюдський зміст. Одним із приводів для розгорнутої розмови на цю тему був відгук на поему українського лексикографа й фольклориста К. Шейковського в передмові до свого «Опыта южнорусского словаря», виданого 1861 року. Вважаючи «Наймичку» твором невдалим, К. Шейковський посилається на те, що один із корінних епізодів твору є штучним задумом, мовляв, не відповідає національним традиціям українського народу. К. Шейковський має на увазі епізод, коли Ганна (в повісті — Лукія) підкидає свою дитину чужим людям. Насамперед, зауважує Франко, подібне явище можна зустріти серед багатьох народів. Стосовно Шевченкової «Наймички», його не треба розглядати ізольовано, а в зв'язку з іншими обставинами і ситуаціями, у світлі всієї концепції твору. У «Наймичці» епізод підкидання матір'ю своєї дитини, зауважує Франко, взагалі не пов'язаний з певною національною

традицією, а має переважно аспект соціально-психологічний.

Зневажена, ображена у своїх найкращих почуттях, ошукана офіцером, молода мати підкидає рідну дитину заможним бездітним старим людям не для того, щоб стати вільною від материнських обов'язків. Вона повертається до рідного сина наймичкою в новій родині і тільки перед самою смертю зізнається, що вона його мати. У цьому І. Франко бачить велике серце матері, її благородство. З психологічного боку, порівнюючи Катерину (поема «Катерина») з наймичкою, Франко пише: «Наймичка — натура безмірно глибока, чуття у неї не тільки живе, але сильне та високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму, віддати все своє життя не для хвилиної покути, але для довгої жертви на користь своєї дитини»⁵⁵.

В поемі й повісті «Наймичка», зазначає дослідник, яскраво відчутний національний колорит, неповторний, реалістичний за своєю тональністю, вірогідністю деталей. Усе в «Наймичці» пройнято традиціями національного життя, побуту, в усьому відчуваємо тони і барви рідної природи, риси народних характерів. І все ж це не заперечує, а, навпаки, підтверджує слушність, аргументованість значно об'ємнішого трактування Франком змісту «Наймички». «Те місцеве і часове, — пише Франко, — котре ми назвали шкаралущею, в ній (поемі. — М. Б.) зведене до мінімуму, та щиро людський зміст її дуже багатий. І той щиро людський зміст є zarazом вповні український. Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи поляк, чи німець, чи француз, — вони

⁵⁵ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 468—469.

українці, думають і чують по-українськи. Се й є великий тріумф штуки — в партикулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне»⁵⁶.

1843—1847 роки Франко вважав кульмінаційним етапом у творчості Шевченка, після якого, однак, тривав процес дальшого піднесення, утверджувалися нові рубежі в ідейному й художньому розвитку поета. Отож за своїм складом, ідейним змістом, стильовою багатобарвністю друга доба творчості Шевченка, як це показав І. Франко, позначена була національними здобутками світового значення, новаторством, високою довершеністю форм.

Роки заслання — найтяжчі в житті й творчості великого поета. Наслідки заборони писати й малювати, знуцань царських сатрапів над Шевченком могли б бути катастрофічними, коли б не мужність поета, його нескорена воля, несхитна вірність благородним визвольним ідеалам. Шевченко в тих умовах продовжував творити, отже, й боротись, за власним визнанням: «караюсь, мучуся... але не каюсь». Саме в цьому аспекті у цілковитій відповідності з відомими на той час даними, фактами розглядав Франко творчий здобуток Шевченка років заслання.

Не ігноруючи специфіки творчої діяльності Шевченка, породженої умовами заслання, Франко виявляв великий інтерес і до того загального в ній, що було невід'ємною ланкою в ідейно-художньому розвитку поета. У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» Франко дав змістовну, цінну характеристику творчості Шевченка періоду заслання. Він писав: «Ув'язнення в Петропавлівській кріпості в Петербурзі і дальший побут Шевченка на

⁵⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 467.

засланні зазначилися рядом прекрасних ліричних поезій, у яких об'єктивна лірика Шевченка доходить до найвищих вершин трагічної простоти і зворушливої щирості. На засланні постали також такі прекрасні епічні твори, як „Чернець“, „Титарівна“, „Петрусь“ і „Княжна“, сі дві остатні правдиві архітвори Шевченкової епіки. Крім того, на засланні Шевченко, потішаючи себе надією літературного заробітку, написав довгий ряд оповідань російською мовою, які, однак, за його життя не дочекалися друку. Ще на засланні фантазія Шевченка почала займатися темами релігійно-соціального змісту. Там була написана поемка „Царі“, а на повороті з заслання дві більші поеми „Неофіти“ і „Марія“⁵⁷.

Наведена вище оцінка лірики Шевченка не поодинокую у Франка. Подібну думку (звичайно, з специфічними нюансами) Франко висловлював і раніше в численних своїх виступах з різних питань шевченкознавства. Так, наприклад, 1895 року в розгорнутій рецензії на чеські переклади творів Шевченка дослідник писав: «Пісні о особистих чуттях Шевченка, особливо з часу його арешту і заслання в солдати — найкращі і найглибші плоди його лірики, твори, яким мало знайдеться подібних в літературі цілого світу під зглядом простоти і сили виразу. Із тих пісень в предложених мені виборах перекладено тільки одну чи дві, то значить, чеський читатель не буде знати найкращого, що Шевченко виспівав з власної душі»⁵⁸.

У зв'язку з висловленим зауваженням Франко радить перекладачам звернути увагу на такі взірці Шевченкової лірики років заслання: «Понад полем іде...», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Самому

⁵⁷ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 110, 111.

⁵⁸ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 495.

чудно...», «Сонце заходить...», «Чи ми ще зійдемося знову?», «Та не дай, господи, нікому...», «Хіба самому написати...», «І золоті, й дорогої...», «Готово! Парус розпустили!», «Заросли шляхи тернами...», «Немає гірше, як в неволі...», «І небо невміє, і заспані хвилі...», «І знов мені не привезла...», «Не молилася за мене...», «В неволі, в самоті немає...».

Ліричні поезії Шевченка, написані особливо на засланні, Франко вважав перлами світової лірики, художніми шедеврами. Він писав про вражаючу чарівність і душевну щедрість, гостре суб'єктивне почуття поезії Шевченка. Водночас підкреслювалося, що ця суб'єктивність незвична, тим неперехідна, що позбавлена замкненості, ізолюваності у своєму самовираженні. Суб'єктивність лірики Шевченка років заслання породжена не наслідками скорботної самозаглибленості, а пройнята бажанням жити, діяти, творити.

Лірика Шевченка джерельно чиста, кожним нервом своїм відзивається на болі і надії людей, позначена багатством емоційно-психологічного сприйняття. В ній — його помисли, сподівання, коріння його високої морально-етичної норми, і страждання, і болі, відсвіти благородного сумління, нарікання на долю і на злих людей, в ній віра і тиха задума, жалі і клятва супроти каяття, а надусім — любов до свого народу, до рідної України («за неї душу погублю»), глибокі симпатії до киргизів убогих, що «вже голі» і так само безправні перед лицем самодержавної влади й нелюдських порядків.

Усе підвладне ліриці Шевченка, тільки всім своїм почуттєвим настроєм супротивна вона егоїзму й індивідуалізму. В усьому тому Франко бачить у ній ту всеосяжну гуманність, ту енергію й глибину ліризму, її інтимного й загальнолюдського звучання, що творить безсмертне в царстві вільнолюбного духу. Цікаві

думки Франка про лірику Шевченка років заслання, висловлені дещо спорадично, лягли в основу наступних досліджень в цій галузі, засвідчили свою плідність у радянському шевченкознавстві.

У творчості Шевченка років заслання, каже Франко, особне місце належить прозі, написаній російською мовою. Відомо, що цій сфері духовної діяльності Шевченка дослідник не присвятив спеціальних розробок (за винятком статті про російську повість «Наймичка»). Але в той же час маємо чимало свідчень значного інтересу Франка до російських творів поета. Каменяра обурювало, що з вини М. Костомарова та деяких інших буржуазних діячів російські повісті Шевченка побачили світ лише через понад два десятиліття після смерті поета. Коли ж заходами журналу «Киевская старина» у 80-х роках нарешті опубліковано велику групу російських творів Шевченка, то Франко привітав це як важливу подію в культурному житті українського народу. «Редакція „Киевской старины“, — писав І. Франко 1886 року, — заслужила собі на велику вдячність української громади, печатаючи ті досі нехтувані твори нашого Кобзаря...»⁵⁹

Ми вже відзначали ту реакцію, яку викликала у Франка публікація поеми «Слепая». Пізніше він неодноразово згадував про цей твір, включивши його в систему аналізу деяких важливих тенденцій ідейно-художньої еволюції великого поета. Те ж саме слід сказати й про російську повість Шевченка «Наймичка», розгляду якої Франко присвятив багато теплих, зворушливих слів. Ми знаємо позитивні відгуки Франка про повісті «Художник», «Княгиня» та інші.

З унікальним фактом зустрічаємося, знайомлячись зі змістом двотомного «Кобзаря» Шевченка, виданого

⁵⁹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 36.

1908 року за редакцією І. Франка. Тут вперше в подібній практиці упорядник включив до видання «Кобзаря» російські поеми Шевченка «Слепая» і «Тризна». Пояснюючи це рішення, Франко при тій нагоді висловив цінне міркування. У передмові до згаданого видання Франко писав: «В отсе видання ввійшли також дві поеми, написані Шевченком російською мовою, мішаною густо українізмами... Повне і критичне видання Шевченкової поетичної творчості не могло знехтувати сих творів тим більше, що вони, як і все написане ним, мають не малу автобіографічну вартість, а в зв'язку його творчості від них іде багато ниток і до „Відьми“, і до „Сови“, і до „Марини“, так само, як ідеї та погляди на життя, виложені в „Тризні“ не раз дуже влучними і пластичними віршами, характеризують добре майбутнього автора „Кавказа“, „Посланія...“, „Сну“ та інших подібних поем»⁶⁰.

Отож російські твори Шевченка (і поеми, і повісті) дослідник розглядав як примітне суспільно-культурне й художнє явище. Щодо російських повістей, зокрема, то Франко вважав, що вони, порушуючи важливі проблеми тогочасного життя, позначені реалізмом, становлять водночас цінне джерело для вивчення біографії поета, його світогляду, естетичних ідей. У цьому зв'язку Франко дав високу оцінку щоденника Шевченка, хоча з його повним текстом дослідник ще не мав можливості ознайомитися. Франко користувався його текстом, опублікованим у журналі «Основа» в 1862 році зі значними скороченнями. У суспільно-культурному плані ставлення Франка до російських творів Шевченка, його щоденникових

⁶⁰ Твори Тараса Шевченка. Кобзарь.— Львів, 1908, т. 1, с. 9—10.

записів, висока оцінка їх значення протистояла намаганням буржуазно-націоналістичної критики принизити чи замовчати цю частину спадщини поета.

Великий інтерес виявляв Франко до творчості Шевченка останніх років його життя. Надаючи першорядної ваги поезії Шевченка тих років, Франко дбав про її всебічне наукове дослідження, суспільне осмислення. Внаслідок пильного вивчення спадщини великого поета, Франко залишив нам важливу характеристику однієї з найчільніших її частин, а саме: творчості Кобзаря після заслання. «Переглядаючи Шевченкові твори,— відзначав Франко у статті «Шевченкова „Марія“»,— писані по відзисканню свободи, ми мусимо на них дивитися звичайно з подивом для їх глибини, артистичного викінчення, сили та пластички вислову, при всій його простоті, і мусимо ствердити факт, якого не добачують деякі біографи та мемуаристи, що десятилітня неволя в киргизьких степах *не зломил*а духовної сили нашого поета, а навпаки, лишила йому *можність* серед кращих обставин піднятися на недосяжну перед тим висоту»⁶¹. (Курсив наш.— М. Б.).

У позиції Франка щодо творчості Шевченка після заслання ніколи не було змін або уточнень. Від перших виступів у шевченкознавстві на початку 80-х років і аж до однієї з останніх праць про поета, написаної за кілька років до своєї смерті, Франко дотримувався точки зору, згідно з якою в роки після заслання Шевченко піднісся на нові вершини творчості. Здоров'я поета було підірвано, але незборимим був його дух, незгасним заклик «обух стальть та й заходиться вже будить» (як то раніше ще в «Заповіті»), нескорене-

⁶¹ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 17, с. 151.

ною віра, що «оживуть веселії села», а в них «веселії люди». Тими настроями, закликами пройняті були багато творів Шевченка останніх років його життя.

Відомо, що таке трактування сутності поезії Шевченка останнього періоду у світлі еволюції його творчості остаточно утверджено в радянському шевченкознавстві. Але джерела тієї концепції знаходимо саме в розробках Франка, в його численних спеціальних спостереженнях на цю тему. Від Франка вперше одержали змістовну характеристику політичні і сатиричні поезії Шевченка кінця 50-х років, що розвивали традицію «Сну», «Кавказу» і «Заповіту», тобто твори: «Во Іудеї во дні они...», «Осії. Глава XIV», «Молитва» («Царям, всесвітнім шинкарям...», «Царів, кровавих шинкарів...», «Злоначинающих спини...»), «Тим неситим очам...», «Гімн черничий», «Світе ясний! Світе тихий!», «Саул», «О люди! люди небораки!», «І день іде, і ніч іде» та багато інших. Деякі з цих поезій Франко цитує у своїх статтях, посилається на них. Їх він, серед інших, переклав на німецьку мову (всього до двадцяти творів).

Особливу увагу Франка привертала Шевченкові твори епічного жанру — поеми «Неофіти» і «Марія». Він вважав їх яскравими зразками творчості Шевченка після заслання, що в них крізь релігійну оболонку, прадавній історичний колорит видяться вогні мислячої людини нового часу, суспільні тривоги злободенної дійсності. Франко стверджує, що поет (особливо в останні роки життя) часто використовував біблійні, свавгельські мотиви, сюжети як засіб, форму зображення сатирично-публіцистичної теми актуального суспільного змісту. Зрештою, коли в одній із своїх праць Франко вказує на те, що поеми «Неофіти» і «Марія» написані «на теми релігійно-соціального змісту», то має на увазі використання джерелової релігійної основи під кутом зору чітко

окресленої соціальності, не абстрактної чи локально-історичної, а насиченої новочасним змістом.

Ілюстрацією цього є аналіз поеми Шевченка «Марія», здійснений Франком у спеціальній праці і не задля популяризації певних євангельських джерел, а, ясна річ, під кутом зору осмислення соціально-суспільного задуму твору. При цьому рівнобіжно малося на меті захистити видатний твір Шевченка від нападок клерикальної реакції, від спроб буржуазно-консервативної критики перекрутити його ідею. Поему «Марія» Франко вважав одним із найвизначніших творів у всій спадщині Шевченка, центральним явищем в його поезії кінця 50-х років. «Марію» Франко вважав твором, де гармонія змісту і форми, мислі і почуття історично-легендарного й сучасного досягла свого взірцевого втілення, що забезпечило поемі тільки їй притаманне місце у світовому письменстві.

Плануючи ще на початку 80-х років працю «Женщина-мати в творах Шевченка», Франко мав на меті завершити її аналізом поеми «Марія».

В одному із начерків згаданої праці (1882) Франко відзначав, що «в найвищій, ним списаній ідеалі жінчини-матері (в „Марії“) Кобзар наш лишив нам такий високий пам'ятник своєї мислі і свого слова, лишив нам такий ясний та пориваючий ідеал жінчини-громадянки, якого не писав ні один інший поет в світі...»⁶². З того часу минуло понад тридцять років, коли Франко на схилі літ, вже тяжко хворий, вирішив спеціально зайнятися дослідженням поеми Шевченка «Марія». Почав Франко з попереднього аналізу євангельських і апокрифічних джерел Шевченкового твору. З того матеріалу оформилася розробка під умовною назвою «Євангельські мотиви в поемі „Ма-

⁶² Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 153—154.

рія“ Т. Г. Шевченка»⁶³. Відтак, у кінці 1913 року Франко написав працю, можливо, вповні незавершену, присвячену безпосередньо аналізу поеми «Марія». Тепер Франко мав можливість поставити проблему ширше, конкретизувати свою думку.

Джерело-сюжетна основа «Марії», відзначав Франко, пов'язана з біблійно-євангельською, апокрифічною традицією про народження Христа, про його матір, її «непорочність». У процесі поетичної оповіді, вважає Франко, віддаляючись від релігійно-моралізаторської основи в бік соціального, ідейного осмислення теми, Шевченко, проте, лишається вірним природі історичного матеріалу, колориту прадавньої епохи, відбитої в переказах, легендах, апокрифічній традиції.

Шевченко так тонко, так вірогідно малює деталі побуту давньосхідного ландшафту, що Франко слушно бачить у тім прояв виняткової інтуїції автора. Якою б щедрою не була міра реальної вірогідності в зображенні історично-етнографічної і психологічної атмосфери, живий струмінь життєвих ситуацій проймає тканину поеми, розсуває свої межі надто в ключових пунктах ідейно-соціального акцентування. І саме в тому напрямі Шевченкове тлумачення відомого євангельсько-апокрифічного мотиву з усіма його усталеними аксесуарами рішуче відрізняється від осмислення у світовій літературі.

Зрозуміло, що Франко насамперед зосереджується на цій відмінності, вказуючи на вагу свідомо окресленої автором тенденції в поемі «Марія». Щодо цього, на думку Франка, пафос поеми проступає досить чітко — він у гострому осуді неправди, несправедливості, в симпатії до знедолених і зневажених. Пафос той у заклик «за правду статъ, за правду згинуть»,

⁶³ Вперше вона була надрукована лише 1956 року в одному із томів «Літературної спадщини Івана Франка».

«за воленьку, святую волю!». І те, що подібна настроєність поеми виступає не оголено, а в суворій злагоді з художньою цілісністю поеми, так би сказати, з колоритом її атмосфери, не тільки нічого не нівелює по суті, а навпаки, промовляє на користь авторського задуму, тонкість його переведення.

Головне навіть не в тому, що Шевченко свідомо малює образ матері Христа «на чисто людському ґрунті» супроти релігійної традиції, що само по собі надавало твору антицерковної спрямованості і важило, зрештою, досить багато, а в тому, як змалювано характер героїні поеми.

Заперечення традиційного мотиву в образі Марії торкнулося ще однієї особливості її поведінки в художній інтерпретації Шевченка. Особисте горе не поглинає героїню, не знітилася вона під його тягарем. Примітно, що Франко підкреслює це і пише: «Здавалось би, що автор так і полишить матір Ісусову заслонену імлою забуття, як полишають її наші канонічні євангелія. Але він не на те писав свою поему і зробив Марію її героїнею, щоби дати їй умерти зовсім безславно та безслідно. Правда, зі сфери бідності та сирітства вона не виходить, але проте духом вона далеко вища від свого оточення...»⁶⁴

Розвиваючи свою думку, Франко послідовно наголошує на двох авторських ідейно-смыслових мотиваціях характеру Марії, відтворених у вступі до поеми і в її прикінцевих рядках. Саме в цих частинах твору, слушно вважав Франко, образ героїні досягає найбільшого пафосу поетизації. Він, з одного боку, у зверненні поета до Марії:

Возри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників, подай їм силу
Твого мученика сина...—

⁶⁴ Франко І. Твори: У 20-ти т., т. 17, с. 156—157.

а з другого боку — в оспівуванні мужнього, громадянського вчинку Марії, яка своїм свідомим служінням людям, добру і справедливості стверджує вірність благородній меті, що «своїм святим огненным словом» розвіяла «унніє і страх, дух святий свій пронесла в душі вбогії». Аналізуючи поему «Марія» чи висловлюючи принагідно думку про неї в ряді праць, Франко раз у раз пов'язував її оцінку з іншим принципово важливим твором Шевченка — поемою «Неофіти». Цей зв'язок мав певний ідейний зміст і зосереджувався насамперед на образах Марії і матері — сина Алкіда в «Неофітах». Обидві постаті мають дещо спільні риси. Близькість героїні поеми «Марія» до героїні поеми «Неофіти» — в громадянськості їх поведінки в найтрагічніший момент життя, в тому, що їх особиста доля пояснює, але далеко не вичерпує освячені високою свідомістю їхні вчинки.

У поемі «Неофіти», надто в «Марії», Франкову увагу привертало шукання героїчного характеру, формування ознак його громадянськості, вольового гарту, пройнятого свідомим гуманістичним покликом. Розв'язання цього завдання становило велику складність. Але для Франка — дослідника і політичного діяча — важливе значення мала плідність шукань в утвердженні в літературі героїчного ідеалу, засобів його художнього втілення.

Уже в поемах «Сон» і «Кавказ» не на історичному, а на конкретному матеріалі злободенної сучасності звучать героїчні мотиви, втілені не у вповні окреслених позитивних характерах, а в характері самого процесу усвідомлення героїчного діяння, викликаного потребами визвольної боротьби. Є ще одна із найістотніших властивостей поетичної спадщини Шевченка, яку Франко високо цинив. Ця властивість пов'язана, користуючись сучасним терміном, з ліричним героєм поезії Шевченка. Найчастіше то образ

самого поета, втілення його настроїв, поглядів на життя, на соціально-класові процеси дійсності.

Безмежна відданість народу, революційному ідеалу становлять морально-етичну основу тих численних поезій Шевченка, особливо останніх років його життя, безсмертних творів, де його власна ідейна переконаність, політична програма відображені могутньо і натхненно. Характеризуючи цю поезію, Франко писав: «Поезія лірична, почата в неволі, тут звучить даліше, зміцнюється і розширюється аж до могучих акордів пісні „Світе ясний“, котру можна назвати вітхненним апофеозом світла, поступу і свободи»⁶⁵.

У процесі глибокого, багатопланового аналізу творчості Шевченка, концептуального обґрунтування її тенденцій в розвитку, оцінки окремих художніх явищ, спостережень, видобутих із власної дослідницької практики, Франко порушив і ряд інших важливих питань. Принагідно і почасти про них уже йшлося. Але є потреба зупинитися на окремих з тих питань дещо докладніше, зробити певні узагальнення.

Ідейно-художня еволюція Шевченка, на думку Франка, відбувалася в різних аспектах; вона також торкнулася проблеми витворення провідної лінії естетичного вираження дійсності. Вчений має на увазі, зокрема, розвиток реалізму як методу і як напрямку творчості поета. Чітко розробленої концепції Шевченкового реалізму в працях Франка ми не віднайдемо. Однак критик залишив нам численні вияткової проникливості спостереження і міркування саме в тому плані. Ці матеріали в нашому шевченкознавстві, на жаль, належно ще не вивчені, не систематизовані. Лише частково ми це питання порушили. Дозволимо собі зробити ще кілька уваг щодо цього.

⁶⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 121—122.

Насамперед треба сказати, що коли Франко відзначав визрівання в ранній творчості Шевченка нових тенденцій, то неодмінно пов'язував їх з посиленням інтересом поета до соціальності, елементів психологізму, до реалістичних засобів зображення життя. Соціальність і реалізм, особливо щодо творчості Шевченка, дослідник трактував у взаємодії, в органічній цілісності. Притому, за Франком, цінність має не так реалізм деталей в їх самодостатньому, локальному вираженні, як реалізм у відображенні суспільних явищ, процесів, в соціальному розрізі.

Відомо, що в «Перебенді» і «Гайдамаках» — творах раннього періоду, Франко відзначав наявність саме таких елементів реалізму, що стосувались соціальних питань. Реалізм Шевченка в період написання «Сну» і «Кавказу», на думку Франка, демонструє свою силу з великим розмахом. Його основні риси, не включаючи реалізму деталей, визначаються соціологічно вивіреною системою художніх засобів, серед них засобів політичної сатири. Одним словом, цей реалізм передбачає такий соціальний аналіз, що спрямований був на розкриття провідних процесів самодержавної дійсності. Це був реалізм масштабний, соціальність якого набирала усвідомленої політичної акції. А втім, вважав доцільним підкреслити Франко, реалізм «Сну» і почасти «Кавказу» не є характеристичним, типовим на тлі тогочасного традиційного реалізму, що запанував у різних літературах. Таким він є, на погляд вченого, навіть порівняно з реалізмом Марка Вовчка. Франко мав на увазі те, що коли у «Сні» соціальний розріз в аналізі здійснюється через проникнення в суть явищ, процесів, що виявляють себе в найгостріших формах, у виняткових проявах, сатирично акумульованих, то в усталеній реалістичній традиції в основу покладено зображення фактів, явищ, людських характерів не виїмкових, а пересічних, хоч,

зрештою, не менш соціально разючих. Якому принципу реалістичного зображення слід надати перевагу? Так питання Франко не ставить. Але розмову з цього приводу Франко веде для того, щоб підкреслити специфіку Шевченкового реалізму в таких творах, як «Сон» і «Кавказ», те нове в художньому розвитку, що тим реалізмом було утверджене.

Примітно, що за принципом зображення дійсності Франко ставить в одну площину вже згадані поеми «Сон» і «Кавказ» з такими творами соціально-побутового плану, як «Відьма», «Княжна». І це зрозуміло — адже спільним для всіх цих творів є гострота, безкомпромісність у зображенні соціально-класових конфліктів у самодержавно-кріпосницькому суспільстві, наголос на ситуаціях і конфліктах, до краю загострених. У статті про переклади творів Шевченка на чеську мову Франко наголошував на необхідності ознайомити зарубіжного читача з антикріпосницькими «жіночими» поемами і поезіями Кобзаря. *«Поеми з тенденцією против кріпацтва»*, — відзначав Франко, — одна з безсмертних заслуг Шевченка, речі, котрих не можна поминути в антології, що має дати повний образ його творчості. До сеї групи треба зачислити: „Відьма“, „Марина“, „Мати-покритка“, „Княжна“, „Якби тобі довелось“ і деякі поменші»⁶⁶.

Іншими гранями й властивостями художнього бачення світу реалізм Шевченка утверджує свою специфіку і різнобічність естетичного аргументування в «Наймичці» (і в поемі, і в повісті), а також у «Катерині», «Черниці Мар'яні» і ще в ряді подібних творів поета. У «Наймичці» цю специфіку функції Шевченкового реалізму, наприклад, Франко бачить і в природі авторського задуму, і в засобах мистецького втілення. Тоді, коли, притаманна тільки Шев-

⁶⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 494.

ченкові, традиція реалізму «Сну» і «Кавказу» ґрунтується на соціально детермінованому зображенні дійсності, притому в її вузлових радикальних про-явах, а в поемах «Відьма» чи «Слепая» той же принцип діє на тлі переважно родинно-побутовому, на тлі трагедії людської особистості, то в «Наймичці», користуючись висловом Франка, «соціальна закраска» слабка, виказує себе, власне, посередньо, почасти втілюється в реаліях сюжету, людських взаємин. Головне тут — у реалізмі зображення внутрішнього стану Ганни (і Лукії), їх переживань, переважно засобами психологічної мотивації, психологічної заглибленості в те, що становить морально-етичну атмосферу і поеми, і повісті.

У реалізмі осніваної духовності людей з народу, їх високоморальних чеснот Франко бачить важливі грані реалістичної школи Шевченка. Під цим кутом зору реалізм «Наймички» Франко вважає, за його ж висловом, «скристалізованим», зовні врівноваженим, забарвленим тихою ліричною задумою, що, проте, не послаблює внутрішнього драматизму твору в цілому.

Франко не протиставляє реалізм «Сну» і «Відьми» реалізму «Наймички» і «Черниці Мар'яни», а тільки прагне розкрити багатство засобів естетичних рішень, що характеризують художній метод Шевченка. Франко вважає доцільним підкреслити, як тонко, диференційовано, з якою силою художньої переконливості втілює поет свої задуми, виходячи з загальної стратегічної творчої задачі. Слушність цих уваг підтверджує новий творчий злет Шевченка після заслання. Політична поезія Шевченка останнього трьохліття його життя була гідним продовженням і дальшим розвитком революційних традицій творчості Кобзаря періоду «Трьох літ». Ці твори міцно оперті на принципи життєвої правди, реалістичну основу й засоби реалістичної поетики. Все в тій поезії служило їй

природі, її призначенню — уїдлива іронія і гнівний сарказм, нещадна у своїй правді сатира, ліричний пафос, джерелом якого була ідейність, що надихалася атмосферою першої революційної ситуації в Росії 1859—1861 років.

За переконанням Франка, реалізм Шевченка збагатився новими рисами особливо в останніх епічних творах поета. І в «Неофітах», і в «Марії» історизм і злободенна сучасність переплелися, виступили в органічному поєднанні, коли «реалізм деталей» вповні розкривається у світлі корінних ознак життєвої правди. В «Неофітах» і «Марії» Шевченків реалізм, нещадно викривальний, демонструє водночас свій новаторський характер у відображенні історичної правди, ідеалу і його носіїв. В тих творах рельєфно і послідовно вирізьбилася тенденція витворення позитивного героя з його помислами. Щодо цього на реалізмі Шевченка, як вважав Франко, позначилося даліше тяжіння до художнього синтезу, до філософсько-психологічної заглибленості. Всі ті питання, порушені не під кутом зору альтернативного рішення, а в плані констатації позиції Франка, почасти в розвитку його думок. Було б явним упущенням не враховувати того, що принципи художнього методу Шевченка вчений розглядав не в колі замкнених структурних побудов, а в тісному зв'язку з проблемою майстерності поета.

Неоціненним є внесок І. Франка в розробку, ми б сказали так, практичної естетики Шевченка, системи втілення естетичних ідей, уявлень поета в процесі власного художнього творення. І. Франка завжди цікавили питання художньої майстерності Шевченка, стилю, мови поета, інтуїтивної інтелектуальної стихії його вірша. Франко якимось зауважив, що крім ширшого плану розробок (в тім числі оглядових, синтетичних) відчувається особлива потреба в дослі-

дженні окремих творів Шевченка, і, можливо, навіть у певному хронологічному порядку. В такого роду студіях, вважав Франко, зручно розкрити художній твір у цілісності, в його, так би мовити, оркестровому монозвучанні і тим ефективніше збагнути у комплексі функціональних прикмет секретни художньої майстерності геніального поета.

З яким блиском працював Франко в цій галузі шевченкознавства, свідчать відомі студії про «Перебендю» і «Тополю», «Наймичку» і «Марію», аналітичні спостереження про «Сон» і «Кавказ», політичну лірику Шевченка, про лірику поета років заслання. Як високообдарований письменник, майстер поезії, як професіональний дослідник-новатор, знавець світової літератури з рідкісною ерудицією аналізував Франко найрізноманітніші проблеми, часто не менш важливі локальні питання художньої практики Шевченка. І. Франко неодноразово писав, наприклад, про внутрішню чарівність, душевну відкритість і щедрість лірики Шевченка, простоту, що здатна донести до читача найтонші порухи людських почуттів, психологічного стану. При цьому Франко висловив цікаві думки про специфіку Шевченкового ліризму в ширшому осягненні, про співвідношення лірики й епіки в творчості поета.

Предметом постійного інтересу Франка була мова поезії Шевченка, її багатство, форми і засоби її використання, фольклорні традиції в мові Кобзаря. Цінні думки висловив Франко про ритміку, мелодіку, римування та інші елементи поетики Шевченка. Особливо вражала Франка простота поезії Шевченка, яку він розумів тонко, глибоко, урахувуючи найрізноманітніші нюанси її специфіки.

Розглядаючи переклади Шевченкової поезії на інші мови, Франко рішуче відхиляв найменші відступи від внутрішньої сутності лірики геніального

поета, захоплення «риторичними фразами», елементами театрального сентименталізму, що «зовсім чужі поезії Шевченка». Цим самим, зазначав Франко, «псується характер Шевченкової поезії, котрої основою є простота і натуральність»⁶⁷. Пізніше, так само в одній із своїх праць, присвячених перекладам Шевченка, аналізу їх якості, Франко висловив свою думку ще рельєфніше. Він писав: «Незвичайна простота Шевченкового вислову, його мальовничість та натуральність ваблять перекладача, але разом доводять його до розпуки, коли він хоче своїм перекладом передати не лише механічно значення українських віршів, але хоч приблизно українську мелодійність, враження, яке робить оригінал»⁶⁸. У тлумаченні Франком поетичної простоти творів Шевченка є глибокий смисл. Простота поезії Шевченка, її внутрішній зміст і мелодійність, пластика, гармонійність і за життя поета, особливо в наступні десятиліття були (і нині лишаються) протидією поверховості, примітивізму. Об'єктивно вона полемічно спрямована була проти подібних негативних явищ у літературі.

Це важливо підкреслити, маючи на увазі головне (на що Франко неодмінно вказував), — поетична простота Шевченкових творів у різноманітних проявах естетичної й мовно-стильової якостей ґрунтувалася на глибокому змісті твору.

Спроба перекладу Шевченка, подібно до будь-якого перекладу взагалі, не матиме вартості, коли він спричиниться до затемнення, за висловом Франка, «мислі оригіналу». Так, наприклад, з приводу перекладу Коларжа на чеську мову поеми «Катерина» Франко зауважує, що окремі місця його «викривлюють або

⁶⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 506.

⁶⁸ Там же, т. 35, с. 189.

фальшують мисль оригіналу»⁶⁹. Критикуючи переклад Коларжа поезії Шевченка «Думи мої, думи мої...», Франко писав: «Так само і в тій невеличкій вірші перекладчик узнав за відповідне пропустити всередині 4 рядки — для чого? Коли вони йому не сподобались, то міг не перекладати цілої вірші, а не каструвати мисль Шевченка»⁷⁰. Під цим кутом зору звернемо увагу ще на одне цікаве міркування Франка. Воно стосується чеського перекладу «Єсенської поезії Шевченка „Туман, туман долиною...“». «Переклад прекрасний, — писав Франко, — хоч декуди слова інші, ніж в оригіналі, але мисль усюди передана вірно і мелодія оригіналу схоплена майстерно»⁷¹.

Зовсім унікальний внесок у дослідження поетики Шевченка, системи образності його творів пов'язаний з капітальним трактатом І. Франка «Із секретів поетичної творчості» (1898—1899). Цікавим є поданий у трактаті художньо-стильовий аналіз великої групи творів Шевченка, позначений тонким відчуттям всіх нюансів стилю, поетичної мови, висвітленням того, як секрети його поетики сполучаються зі смисловим звучанням, з загальною лірично-психологічною тональністю творчості.

Як би не заглиблювався Франко в образну систему Шевченкового вірша, які б при тому справжні відкриття не робилися, його увагу неодмінно привертала суспільна, морально-етична основа твору. У такий спосіб Франком розглядаються мовно-стильові ознаки багатьох творів, а серед них: «Причинна», «Гамалія», «Гайдамаки», «Катерина», «Заповіт», «Княжна», «Хустина», численні ліричні поезії, написані на засланні.

⁶⁹ Франко І. Збір творів: У 50-ти т., т. 29, с. 523.

⁷⁰ Там же, с. 535.

⁷¹ Там же, с. 541.

Передусім Франко зосереджується на розгляді властивих Шевченкові різноманітних засобах поетичного вислову. Поетичне натхнення у Шевченка, підкреслює Франко, незвичайно яскраве, багате своїм емоціональним звучанням, творить картини й образи, пройняті красою мислі і почуттів. Під цим кутом зору дослідник зупиняється на специфіці зображальних засобів лірики Шевченка.

Одним із таких засобів є асоціації. Талант асоціативного художнього мислення — великий дар справжнього митця, один із секретів, за виразом Франка, «поетичного малювання». В той же час він застерігав, що коли художньо-образні асоціації утворюються шляхом надужиття їх компонентами і віддалені між собою штучною межею, то вони не розкривають естетичний смисл поетичного явища.

Критичне ставлення Франка викликало й нагромадження асоціацій для формалістичного «озвучення» твору. У великих художників слова асоціативний спосіб вираження поетичної думки підпорядкований, зрештою, одній меті — захопити читача силою образів, розбудити його уяву у процесі сприйняття зображуваного, донести до нього задум твору в його частинах і цілісності. Засобами асоціацій Шевченко користується дуже часто і з великим творчим успіхом. У поезії Шевченка, підкреслював Франко, «асоціація ідей і її закони» діють, хай не завжди інтуїтивно, стихійно, але загалом природно, у відповідності з загальною естетичною метою.

Окремо зупиняється дослідник на одному з характерних для Шевченка засобів асоціативного зображення — на контрасті, за допомогою якого, за висловом вченого, поет «тягне нашу уяву від звичайного ряду асоціацій до незвичайного». Для ілюстрації Франко наводить два епізоди з «Гайдамаків», де поет малює «бенкети серед пожарів, у Лисянці й Умані...».

Далі Франко наводить ряд характерних для Шевченка «улюблених зворотів»-асоціацій гостро контрастного змісту, як-от: «пекло сміється», «лихо танцювало», «ніч стрепенулась», «недоля жартує» та ін.

Поряд з тим в Шевченковій творчості Франко відзначає інший тип асоціативних зв'язків, в основі яких вже не контраст, а спокійний, помірний плин поетичної оповіді, утвореної немов з врівноважених емоційних імпульсів, які малюють реальну життєву картину. Зразком такого твору Франко вважає Шевченкову поезію «Садок вишневий коло хати», «Вся та вірша,— пише Франко,— немов моментальна фотографія настрою поетової душі, викликаного образом тихого весняного українського вечора... Поет без ніякої особливої прикраси, простими, майже прозаїчними словами малює образ за образом, та, придивившись ближче, бачимо також, що ті слова передають власне найлегші асоціації ідей, так що наша уява пливе від одного образу до другого легко, мовби той птах, що граціозними закрутами без маху крил пливе в повітрі все нижче і нижче. В тій легкості і натуральності асоціювання ідей лежить увесь секрет поетичної привади сеї вірші»⁷².

Свою розмову Франко продовжує аналізом того, що він називає поетичною градацією, зазначаючи, яке місце вона посідає у творчості Шевченка, подає характеристику її варіантностей. Поетична градація, вказує Франко, тим примітний засіб зображення, що має справу не тільки з окремими компонентами твору, а ґрунтується на їх взаємодії, впливаючи на кінцевий художній результат. Шевченко майстерно користується принаймні трьома типами градації. Найчастіше зустрічаємо у нього таке зображення, яке

⁷² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 68.

веде нашу увагу, наше сприйняття від початкового до загального, від окремого до цілого, по висхідній лінії поетичної оповіді.

«Поет веде нас,— пише Франко,— натуральним шляхом асоціації ідеї від часті до цілості, сю цілість показує знов як часть більшої цілості і так піднімає нас, неначе по ступнях, щораз вище, щоб показати нашій увазі широкий кругозір»⁷³. Свою думку вчений стверджує посиланням на «Заповіт» Шевченка, здійснивши його оригінальний аналіз.

Розкриваючи специфіку ролі поетичної градації, дослідник для ілюстрації звертає увагу зокрема на початкову строфу «Заповіту» і зазначає: «Вже слово „поховайте“ будить в нашій увазі образ гробу; одним махом поет показує нам сей гріб як частину більшої цілості — високої могили, знов один махом, і ся могила являється одною точкою в більшій цілості — безмежнім ступу; ще один крок, і перед нашим духовним оком уся Україна, огріта великою любов'ю поета»⁷⁴.

Найпоказовішим є те, що градація поетичної оповіді в «Заповіті» набирає далі гостро ідейного звучання, коли Шевченко, заповідаючи поховати його «на Вкраїні милій», кличе свій народ до повстання, кличе: «Волю окропіте!»

Цікавий вид поетичної градації зафіксував Франко в Шевченковій «Хустині». Тут навпаки розповідь починається від цілості до часті, а далі ще до меншої часті. Подібна будова «Хустини», виконана з винятковою майстерністю, досягає, за висловом Франка, «надзвичайного ефекту, збуджує напруження нашої уваги». Емоційна напруга, свіжість деталей, композиційна стрункість — ці риси «Хустини» Франко роз-

⁷³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 68.

⁷⁴ Там же, с. 68—69.

криває з властивою йому майстерністю проникнення в художню тканину твору. Хоча, як гадає дослідник, Шевченко зрідка користується цим засобом градації, в «Хустині» він втілений взірцево, у формах класичної досконалості.

І нарешті він вказує на ще один тип поетичної градації у творах Шевченка. Йдеться, наприклад, про вірш «Чума», в якому поет «перед нашими очима розбирає цілість на її часті». Така своєрідність побудови опису, в якому поєднуються драматичні і ліричні інтонації, надає твору психологічної загостреності. Подібний спосіб малювання, що деякими своїми ознаками близький до розглянутого вище другого типу градацій, Франко називає *аналітичним*. Закінчуючи розмову про асоціацію ідеї і її закони, про засоби і форми її художнього вираження, Франко зазначає, що поети «користуються тими законами на оба боки: вони з однаковим уподобанням раз ведуть нашу уяву туди, де відбувається найлегша асоціація, в інший раз туди, де вона трудніша»⁷⁵. Обидва шляхи однаково плідні. Доказом такого різнопланового і ефективного використання асоціацій є творчість Шевченка. Велику цінність становить, наприклад, експериментальний матеріал, наведений і осмислений Франком, що проливає світло на естетичні взаємини поезії Шевченка з музикою і живописом.

У зв'язку з цим Франко порушує питання про місце символіки в поезії Шевченка. Шевченкові образи — символи, зазначає Франко, часто емоційно гострі, різкі, але натуральні, відтворюють життєві враження. Вони позбавлені тієї штучності і претензійності, що характеризує формалістичну поезію. Франко наводить ряд зразків символіки Шевченка,

⁷⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 71.

зазначаючи: «Таких символічних образів багато майже в кожному творі нашого Кобзаря; їх багатство, натуральність і пластика — це найліпше свідчення його великого поетичного таланту»⁷⁶.

Символіка Шевченка одна із примітних тенденцій художнього стилю, важливіша ознака його поезики. Велику увагу приділяє вчений аналізу слухових образів в поезії Шевченка, який дуже часто користується ними. Слухові образи Шевченка розглядаються Франком як свідчення високої пізнавально-художньої ефективності поетичного слова Кобзаря.

Шевченко, підкреслює Франко, стверджує своєю поезією принцип конкретності, пластичності, природності образу, прагнучи «розбурхати» не тільки почуття, а й інтелект. Щодо цього слухові образи в Шевченковій поезії і локальні у звучанні, і відбивають, за висловом Франка, «абстракційні поняття». Зразок користування слуховими образами є вже в «Причинній», наприклад, в описах бурхливої ночі («Рече та стогне Дніпр широкий...») та тихого українського ранку («Защебетав жайворонок, // угору летючи»; «Закувала зозуленька, // на дубу сидючи»).

Хоча Франко загалом високо цінував повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся», він все ж, порівнюючи опис ранку в цьому творі з картиною ранку в «Причинній» Шевченка, віддав перевагу лаконізму музикального вираження в баладі. Тут цікаво навести думку Франка, який писав: «...Порівняй, напр., отсей опис ранку з тим, який є в Квітчиній „Марусі“, де, характеризуючи спів соловейка, приведено цілий словник ономатопетичних слів, значить, поет наробив багато шуму, тріскоту, ляскоту, але забув про найважливіше — про чуття і настрої нашої душі, для

⁷⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 76.

котрого вистарчить одне слово так, як у Шевченка...»⁷⁷.

Однак, мабуть, найістотнішим є те, що слуховими, музичними образами поет користується в найрізноманітніших творчих ситуаціях. З одного боку, так як у «Причинній». А з другого, як-от у «Гамалії», зображаючи героїко-романтичну патріотичну тему. І в зовсім іншому напрямі в поемі «Княжна», де «показує при помочі двох слухових образів контраст панської розкоші і людського бідування». («Ревуть палати на помості, // А голод стогне на селі»).

Франко звертає увагу, наприклад, на один із віршів поета, де «сподіваний упадок суспільного та політичного неладу в Росії малює поет як упадок старого дуба». Як зразок комбінації слухового образу з зоровим в Шевченковій поезії, Франко наводить такі рядки:

Аж зареве та загуде,
Козак безверхий унаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира.

Підсумовуючи розмову про слухові образи в поезії Шевченка і специфіку музичної творчості, Франко зупиняється ще на одному питанні, як малює поет стан тиші, безсонної ночі, стан печалі і тихого смутку. Тут, відзначає критик, нас вражає виняткове відчуття поетом своїх зв'язків з навколишнім світом і та пластичність, з якою змальовується настрій, враження людини. А над усе в поезіях подібного змісту Франко бачить вияв найвищої гармонії чуття і думки, любов до життя.

Аналіз ролі слухових, музичних образів в поезії Шевченка, способів їх художнього трактування, веде

⁷⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 88.

Франка ще до одного важливого висновку: «...ясно буде також, яку вартість мають проби деяких, особливо французьких поетів зробити поезію чистою музикою, будувати вірші зі слів, дібраних не відповідно до їх значення, але відповідно до їх т. зв. музикальної вартості. Се поступування зовсім подібне до того, про яке говорить наша приповідка: церков обідри, а дзвіницю полатай»⁷⁸.

Поетику Шевченка учений досліджує також із погляду того, яке місце в її системі належить зоровим, кольористичним образам у їх зв'язку із специфікою мистецтва живопису.

Експериментальний матеріал, що є наслідком такого розгляду, видобуті узагальнення — все це разом становить великий інтерес для теорії і практики художнього слова. Провідна думка Франка полягає в тому, що в поезії Шевченка зорові образи виступають найчастіше у гармонії з образами слуховими, дотику, смаку, в комплексі порівнянь. Такі комбінації вражають своєю динамічністю, мальовничістю, тонким ліризмом. Вони, складаючись з окремих елементів, зрештою утворюють цілісне художнє явище, картину із життя людини і її спілкування з природою.

Франко слушно підкреслює широкий спектр використання в поезії Шевченка всіх нюансів зорових образів. Дослідник наводить багато ілюстрацій з творів поета. Серед них, наприклад, картина заходу сонця:

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає,
І сонце спатоньки зове
У синє море, покриває
Рожевою пеленою.

⁷⁸ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31. с. 95.

Або ось цей пейзаж:

Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно.
А верби ген понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти.

Ретельний аналіз ознак майстерності Шевченка змушує Франка ще раз повернутися до практики декадентської поезії. «Та не треба забувати,— пише він,— що правдиві поети ніколи не дозволяють собі тих кольористичних оргій, у яких любуються теперішні декаденти та пленеристи пера і чорнила. Їх описи виглядають радше як вказівки для маляра або як преїскуранти різних вишуканих фарб, аніж як поетичні креації»⁷⁹.

Проблеми, порушені у зв'язку з цим у трактаті, вимагають, ясна річ, фронтальної розробки. В радянському шевченкознавстві є вже ряд цінних розвідок на цю тему. Однак подальше вивчення поезики Шевченка, секретів його художньої майстерності чекають ще своїх дослідників. І в якому б напрямі не йшла аналітична робота, в якому б аспекті не розглядалися ті чи інші складові частини проблеми, досвід, наукові результати Франка в тій сфері, наважимося твердити, ніколи не втратять своєї наукової актуальності, свого значення, своєї основоположної ваги.

У цьому зв'язку висловимо кілька додаткових міркувань. Відомо, що праця «Із секретів поетичної творчості» написана не спеціально про Шевченка. Вона присвячена висвітленню широкого кола питань з теорії і практики художнього процесу, філософії

⁷⁹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 101.

і психології поетичної творчості. При тому висвітлює на широкому культурно-мистецькому тлі, найбільше зважаючи на естетичний досвід національної та інших літератур.

Методологічно і композиційно праця ґрунтується на величезному багатстві конкретного матеріалу, підданому скрупульозному дослідженню й узагальненню. Головний напрям дослідження Франка полягає в утвердженні (попри окремі смислові й термінологічні нюанси концепції вченого) матеріалістичного погляду на мистецтво, в запереченні модерністсько-декадентських ідей в естетиці. І. Франко обстоює високу ідейність літератури, позбавленої грубої тенденційності, захищає справжню ідейність, що випливає зі змісту твору, його художньо-образної специфіки. Обстоюючи свою концепцію мистецтва, формулюючи її основні положення, Франко звертає особливу увагу на історичне значення художнього досвіду Шевченка.

Саме творчість Шевченка дала можливість Франкові не тільки проілюструвати те чи інше положення праці, а й обґрунтувати й утвердити свою загальну ідейно-естетичну позицію. З іншого боку, геніальна поезія Шевченка владно в найрізноманітніших аналітичних ракурсах, безліччю деталей, елементів, посилаючи одне з визначальних місць у системі вироблення і реалізації в трактаті методологічної й естетичної програми Франка — ця неповторна художня практика Кобзаря в такий спосіб ніби включалася у світовий художньо-літературний процес, висвічувалася новими гранями, здобувала нові глибинні можливості у своєму вічно живому функціональному діянні. Цим обумовлюється той незаперечний факт, що пильний, конкретний розгляд численних поезій Шевченка, специфіки їх образності, здійснений з притаманною Франкові витонченістю, дав цінні експериментальні

результати і щодо локальних спостережень, і в плані загальної характеристики спадщини поета.

Висловлені міркування стосуються цінних думок Франка не тільки про характер зорових, слухових, смакових образів у поезії Шевченка, секретів їх простоти, мови, пластики, мелодійності вірша, а й інших властивостей, прикмет поетики Кобзаря, важливих, на думку вченого, для висвітлення психології і методології творчості Шевченка.

Отже, розглянуто далеко не всі питання майстерності Шевченка, порушені і висвітлені у працях Франка, зокрема в трактаті «Із секретів поетичної творчості». Йшлося про деякі спостереження вченого, які, на наш погляд, мають особливе значення для подальшого дослідження проблеми. Вони дають певне уявлення про зміст, спрямованість розробок Франка, присвячених аналізу поетики Шевченка. Внесок ученого в цій галузі шевченкознавства неперехідний за своїм значенням. Франко був першим дослідником Шевченка, який до висвітлення його поетики підійшов фронтально з наукових позицій. Він висловив багато плідних ідей у важливій сфері дослідження спадщини Шевченка, її місця у розвитку світової художньої думки.

Ми розглянули основні напрями й критерії досконало розробленої Франком ідейно-тематичної, естетичної характеристики творчості Шевченка «в усіх її фазах розвитку». Здійснений ним ґрунтовий історико-літературний, соціологічний аналіз проливає світло на ряд науково-теоретичних проблем творчості Шевченка, сприяє їх поглибленому висвітленню. На деякі узагальнення Франка в тому напрямі вже зверталася увага. Але є проблеми, що вимагають ще спеціального, всебічного дослідження.

Розділ третій
КОНЦЕПЦІЯ НАРОДНОСТІ ШЕВЧЕНКА
В ДОСЛІДЖЕННЯХ ФРАНКА

Однією з центральних у творчості Шевченка є проблема народності. Її всебічне висвітлення пов'язане із з'ясуванням ряду аспектів спадщини поета, його світогляду, життєвого шляху. За своєю сутністю проблема народності Шевченка є проблемою багатоплановою, розгалуженою і торкається самої серцевини творчості Шевченка, її внутрішньої природи, її специфіки. Радянське шевченкознавство завжди цікавили такі напрям і підхід до вивчення поезії Шевченка. Особливо ж у цій галузі здійснено чимало важливих розробок. Однак, якими б не були визначними здобутки радянських дослідників, новаторство, оригінальність їх праць, все ж вони не тільки не затмарюють зробленого Франком, а, навпаки, підкреслюють неперехідну цінність всього того, що становить у своїм обсязі Франкову концепцію народності Шевченка.

Франко був першим дослідником, якого проблема народності Шевченка цікавила з різних поглядів — суспільного, естетичного, історико-літературного. З часу виходу у світ «Кобзаря» 1840 року і «Гайдамаків» стала реальністю поява поета справді народного. Вихід у світ нових творів Шевченка, ознайомлення з його політичною поезією, забороненою царизмом, — все це розширювало і поглиблювало розуміння народності Кобзаря.

Про народність Шевченка писалося, а ще більш говорилося досить часто, особливо інтенсивно в останні роки життя поета і після його смерті. Роздуми зосереджувалися на трьох джерелах народності Шевченка, а саме: на походженні поета, на змісті поезій, на мові (у зв'язку з фольклором). Усе це було правильним, але, як з'ясувалося, характеристика ставала односторонньою, неповноцінною тоді, коли, наприклад, поверхово тлумачилася проблема народного змісту творчості Шевченка чи її зв'язків з фольклорною традицією.

У 1860—1861 роках з'явилося кілька статей і рецензій про творчість Шевченка. У виступах, серед інших, порушувалося й питання народності поета і, що показово, висвітлювалося воно з різних позицій. Хронологічно першим був відгук М. Добролюбова на «Кобзар» Шевченка 1860 року, опублікований в журналі «Современник». Наступного 1861 року в журналі «Основа» надруковано статтю П. Куліша «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній» та М. Костомарова «Воспоминание о двух малярах».

Стаття Куліша містить ряд слушних думок про народний зміст творчості Шевченка. Але не вони визначають головне в міркуваннях критика. Тоді, коли була написана стаття «Чого стоїть Шевченко, яко поет народній», Куліш, звичайно, знав про ненадруковані твори поета, які нелегально поширювались у Росії. (Про деякі з них — від самого Шевченка). Але автор статті характеризує творчість Кобзаря так, ніби не існувало ні таких поем гостро соціального змісту, як «Сон» і «Кавказ», «Неофіти» і «Марія».

Відповідаючи на порушене питання про те, чого вартий Шевченко «яко поет народній», Куліш при цьому не враховує найважливішої ідейної тенденції творчості поета, власне, свідомо ігнорує її. Це не дивно. Класові позиції буржуазного письменника

Куліша докорінно відрізнялися від політичних ідеалів Шевченка.

Основу народності Шевченка, її суспільно-етичного змісту Куліш волів бачити в ідеї національно-релігійної спільності українства, у відображенні консервативних усталеностей побуту, звичаїв, традиційних якостей уснопоетичної творчості. Понад усе зверталася увага на ранні твори Шевченка, окрім поеми «Гайдамаки», до якої Куліш ставився негативно.

Про статтю М. Костомарова треба сказати, що вона справляє суперечливе враження. З одного боку, в ній приваблює наявність цінних даних, матеріалів щодо життєвої долі Шевченка, шанобливе ставлення до спадщини поета, до його світлої пам'яті. З другого — та ж стаття свідчить, що на деяких оцінках творчості поета, на деяких уявленнях про нього відбилися ліберальні ілюзії Костомарова, його політичні позиції, сформовані ще за часів Кирило-Мефодіївського товариства, одним із ідеологів якого, точніше — його поміркованого крила, був автор «Воспоминания о двух малярах». У своїй статті історик з певними патяками говорить про революційні вірші поета, але вони його явно лякають. Подібні тенденції відбилися на оцінці деяких творів Шевченка та його громадянської позиції і не могли не позначитися на трактовці ним джерел народності геніального поета. Костомаров глибше, об'єктивніше трактував питання народності Шевченка, ніж Куліш. Він докладніше характеризував специфіку поезії Шевченка, прагнув проінняти її змістом. Костомаров у ряді випадків зважав на реальності творчого генія Шевченка, коли підкреслював органічний зв'язок поезії Кобзаря з духом народного життя, з народним світоглядом. Однак і йому були чужими, неприйнятними революційні ідеї Шевченка в самій їх соціально-політичній основі.

Народність Шевченка в розумінні історика через

те і демонструвала себе в певному колі народних уявлень, у певній сфері національного життя, значною мірою виключаючи соціально-визвольний досвід пригноблених мас.

Невелика обсягом рецензія М. Добролюбова на «Кобзар» 1860 року цікава тим, що висувала ряд актуальних для свого часу і пізніше питань народності Шевченка. Критик, наприклад, звертає увагу на біографію Шевченка, його походження, життєвий шлях. Звичайно, не все тоді міг сказати Добролюбов про особисту долю українського поета, що перед кількома роками раніше повернувся з тяжкої царської солдатчини.

Подаючи біографію великого українського поета, видатний російський критик наголошував на тому, що Шевченко вийшов з народу, багатьма кривими узами був зв'язаний з ним. Викладаючи основний зміст «Кобзаря», він пропонував читачам звернути, зокрема, увагу на поеми «Катерина», «Гайдамаки», «Наймичка» (зауважимо, що сатиричні й політичні поеми й поезії Шевченка тоді не могли бути надрукованими).

У «Катерині» — творі про сучасну поетові жорстоку дійсність, а в «Гайдамаках» — про історичну минувшину, Добролюбов відзначив відображення не тільки національних рис побуту українського народу, його фольклорно-етнографічних традицій, а передусім самий підхід до художнього осмислення і показу народного життя, внутрішнього змісту народних характерів.

Вказуючи на поему «Гайдамаки», Добролюбов мав можливість підкреслити її соціально-визвольну спрямованість, роль народних мас в історичних подіях. При тому показово, що усіма можливими засобами Добролюбов підкреслював одну з головних ідей «Гайдамаків» — заклик не занедбувати революційний історичний досвід народу, тим більше, що він має

актуальне значення для сучасності. Отже, М. Добролюбов вперше стверджував, що народність Шевченка визначається не тільки життєвим досвідом поета його глибоким знанням народного життя, народністю мови, а й, і це найпримітніше, *відображенням дум і прагнень народу, його волі до боротьби*. Свою думку Добролюбову доводилось висловлювати в дуже складних умовах, зважаючи на «недремне око» царської цензури. А втім, тогочасний читач навчився читати і те, що було «написано» між рядками.

У підсумку Добролюбов відзначив: «Він (Шевченко.— М. Б.) поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя»¹.

Добролюбов мав на меті вказати все ж на справжній зміст поезії Шевченка, на її суспільне значення, тобто на ті корінні ідейні тенденції, які становлять принципово нову якість народності Шевченка. У цьому напрямі свою думку про Шевченка висловлювали й інші діячі російської революційної демократії, насамперед М. Чернишевський, О. Герцен, М. Некрасов, О. Плещеев, М. Михайлов.

А все ж фронтальне, всебічне дослідження проблеми народності геніального поета було здійснене пізніше — в наступні десятиліття і пов'язане воно з іменем Івана Франка — засновника наукового шевченкознавства. Солідаризуючись з поглядами російських революційних демократів на літературну і громадську діяльність Шевченка, з їх оцінкою історичних заслуг

¹ Добролюбов М. Літературно-критичні статті.— К., 1961, с. 362.

поета, вчений пішов далі, розробивши в численних своїх працях ряд корінних проблем життя, творчості, світогляду Шевченка, обгрунтував досить цілісну концепцію народності його творчості.

На цю тему Франко не писав спеціальних досліджень і, можливо, не в тім головно. Примітним є те, що різні аспекти народності Шевченка у всій різноманітності проблеми І. Франко розглядає постійно, послідовно, майже в кожній шевченкознавчій праці, а також у багатьох інших історико-літературних і теоретико-естетичних розвідках і статтях, розглядає не самодостатньо, а на широкому тлі та у зв'язку з іншими завданнями суспільно-літературного аналізу. Від того концепція вимальовується не в застиглому вигляді, як то часто буває в подібних випадках, а в конкретно-історичному розрізі, хоч і дещо сумарно, проте в дійових, цінних опосередкованостях. Все це, звичайно, слід враховувати, спостерігаючи за процесом формування Франкової концепції народності Шевченка, як вирізняються її складові частини і вся система аргументації й оперування доказами, різновидами зіставлень.

Кожного разу, коли йдеться про шевченкознавчу діяльність І. Франка, треба враховувати умови (суспільно-культурні й літературні), в яких вона розвивалась, яким можливим впливам підлягала.

Франкова концепція народності Кобзаря перейшла стадії обгрунтування і синтетичного осмислення не в тиші кабінетного закутку, відгородженого глухою стіною від навколишньої дійсності, її конфліктів і змагань, а в тій атмосфері, серед кола різносторонніх громадських і літературних інтересів вченого. В час, коли на суспільну й літературну арену виступив Франко, коли з'явилися, зокрема, перші його праці про Шевченка,— давалися знаки, особливо в Галичині, досить обмежені традиційні уявлення.

Вони поширювалися часом несвідомо (через недостатню обізнаність з усією спадщиною поета), а найчастіше навмисно культивувалися буржуазно-консервативною критикою й публіцистикою, правими лідерами народовців і москвофілів. У тих колах, в періодичних виданнях, де їм належала провідна роль (наприклад, у львівському журналі «Правда», в газеті «Діло» та ін.), панував однобічний, а отже, й тенденційний погляд на творчість Шевченка, його політичні ідеали, їх значення в національному житті. За основу характеристики Шевченка бралася переважно рання творчість. Що ж до періоду розквіту його революційної поезії, то вона або свідомо замовчувалась, або перетлумачувалась відповідно до завдань новочасної ретроградної політики.

Ідеологи народовців намагались утвердити уявлення про Шевченка як про поборника консервативної традиційності, релігійної моралі. Таким чином створювався націоналістичний культ Шевченка, чужий духу його поезії, його політичним ідеалам.

Вже у праці О. Партицького «Провідні ідеї в письмах Тараса Шевченка» (1872) — першій праці в Галичині, та й взагалі в українській критиці на подібну тему, проілюстровано один із «варіантів» суб'єктивістського трактування творчості поета. Попри окремі слушні думки, у «Провідних ідеях...» переважає прагнення автора обійти мовчанкою революційний зміст політичних поезій Шевченка, а в деяких випадках і гостру критику в них російського самодержавства, намагання витлумачити її як виступ проти Росії загалом, проти російського народу. Що ж до українських поміщиків, то Шевченко начебто закликав їх до національного «братання» з народом, до соціального примирення.

Спроба трактувати «провідні ідеї» Шевченка в аспекті міжнаціональних противенств і замовчати

при тім справді провідне — порушення гострих соціально-класових, політичних проблем — одна із провідних тенденцій буржуазного шевченкознавства. З того випливає антинаукова концепція народності Шевченка.

Ще яскравіше це ми бачимо на прикладі ряду виступів народовських критиків Є. Згарського та О. Огоновського на сторінках буржуазно-консервативного журналу «Правда» в кінці 70-х років з приводу поеми Шевченка «Неофіти», які запропонували читачеві свою безплідну версію щодо ідеї цього твору. На їх думку, давньоісторичний сюжет поеми має вузьконаціональний зміст. Однак відомо, що таке тлумачення поеми не випливає з її задуму, в основі якого конфлікт соціально-політичний. Зміст твору спрямований на викриття царизму, російського самодержавства і його політики соціального й національного гноблення, проти якого боролись усі народи царської Росії, серед них — український і російський.

Пізніше Огоновський писав те ж саме і про поему «Марія». Вже відзначалося, що Франко розглядав поему «Марія», як і поему «Неофіти», в значно ширшому аспекті — і філософському, і політичному, розкриваючи національне і загальнолюдське значення провідної ідеї цих творів.

Під певним кутом зору поему Шевченка «І мертвим, і живим...», обминаючи її соціально-викривальні мотиви, Огоновський трактує в плані публіцистичного втілення Шевченкової національної політичної програми, характерної, мовляв, для творчості поета в цілому.

У другій половині 80-х років майже одночасно вийшли друком брошура Ф. Свистуна «Чем есть для нас Шевченко» (Львів, 1885) та книга польського літератора й публіциста М. Здзеховського (псевдонім Урсин) «Очерки из психологии славянского племени.

Славянофили» (С.-Петербург, 1887), в якій значну частину одного з розділів присвячено Шевченкові. Для повноти картини в цьому зв'язку слід згадати ще статтю В. Щурата «Шевченко і Бремія» (1904).

Позиції згаданих авторів у суспільних, національно-політичних питаннях різні, часом полярні. Далеко не тотожні їх спеціальні інтереси, як і підхід до висвітлення спадщини Шевченка. Але є й спільне в їх висвітленні деяких основ творчості, світосприймання поета. Усі три виступи разом є немовби конгломератом «версій» з галузі національно-психологічної природи поезії Шевченка, кожна з яких однаково фальшива.

Думки Ф. Свистуна про Шевченка викликали здивування вже в тогочасних читачів, обізнаних з творчістю поета. Ф. Свистун, наприклад, писав: «У душі Шевченка схований зародок міцного почуття релігійного, й усвідомлення залежності людини від вищої істоти, що управляє світом, проступає в усіх його творах. Священне писання... залишило незворушні сліди так у його думках, як і в способі викладу почуттів»². Проте Ф. Свистун змушений визнати, що йому не до душі твори Шевченка, які проповідують, за його висловом, «соціальний переворот», позначені впливом «французького позитивізму» і «руського нігілізму». Загалом же автор не так уже й приховує своє прагнення ізолювати читачів від справжнього Шевченка — поета, революційного демократа, нав'язати їм фальшиве уявлення про нього як співця, мовляв, «християнства й головного засновника науки Христа», «любові, смирення... братолюбства»³.

² Свистун Ф. Чем есть для нас Шевченко. — Львов, 1885, с. 102.

³ Там же.

Згодом, як уже зазначалося, зі спробою віднайти «секрети» сутності національного, народного змісту творчості Шевченка виступив Урсин. У своїх судженнях про Шевченка він не такий примітивний, як Свистун. Свої «відкриття» цей патріот прагне обґрунтувати науковоподібними роздумами ідеалістичного характеру, скажімо, про «племінну психологію» слов'ян, про риси спільності й відмінності в «національно-племінній» психіці росіян, українців, поляків.

Торкаючись, наприклад, поеми «Неофіти» Шевченка і загалом всієї його творчості, Урсин робить висновок: «...вражає перш за все... пасивне ставлення до умов суспільного життя... заглиблення в самого себе з метою досягнення християнської досконалості...»⁴

Не дивно, що міркування Урсина викликали гостру критику з боку Франка. У статті «Т. Шевченко в освітленні пана Урсина» (1888) він писав, що «наукові» відкриття автора нічого спільного не мають з поглядами і настроями Шевченка, що той не був ані песимістом, ані містиком. Все було навпаки, підкреслював Франко. Критикуючи хибні висновки автора, Франко писав: «...Вся поезія Шевченка подана неправильно: ані слов'янофільство, ані віра в народ у Шевченка не були містичними»⁵. Спроба з таких засад з'ясувати ознаки народності, національної природи творчості Шевченка, як це здійснив Урсин, не витримувала жодної критики.

Так само різкою й оперативною була відповідь Франка на публікацію В. Щурата «Шевченко і Бремія». Відомо, що Щурат є автором ряду змістовних праць про Шевченка, деякі з них були написані ще за життя Франка і він їх схвально оцінював (як-от

⁴ Урсин. Очерки из психологии славянского племени. Славянофилы.— СПб, 1887, с. 198.

⁵ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 238.

студію про поему Шевченка «Чернець»). Але принципова, глибоко наукова позиція Франка не визнавала компромісів, зокрема в питаннях, що стосувалися характеристики національних, народних основ творчості геніального поета. Адже ж автор статті «Шевченко і Єремія» з дещо іншої спонуки, по суті, солідаризується з окремими думками Урсіна.

Віднаходить спільні риси між Шевченком і давньоєврейським пророком Єремією щодо їх взаємин з народом, вбачати в національній долі Єремії, його трагічній відірваності від народу історичну долю геніального поета України — такі порівняльнофілософські міркування свідчать про відсутність чіткості в розумінні історичного значення Шевченка. Франко різко реагував на статтю В. Щурата: «Додайте до того ще, що вся проповідь Єремії має тло не етичне, а національно-жидівське, що основна нота його промов — глибокий песимізм, який іноді доходить до розпуки, то й зрозумієте, як мало відповідне було порівняння д-ра Щурата»⁶.

Рішучу критику з боку Франка тоді ж викликала і стаття В. Щурата «Святе письмо в Шевченковій поезії» (1904). Критичний відгук і на цей раз викликаний викривленим тлумаченням ідейного змісту спадщини Шевченка. Автор статті старанно вибірує всі згадки поета про біблію, біблійних пророків, реєструє найрізноманітніші деталі із сфери художньої стилістики і з того робить висновок, що Шевченко був «біблійцем», людиною глибоко релігійною і взагалі поетом, що повністю лишався у сфері християнської моралі. Франко вказує на те, що автор статті приписав Шевченкові настрої і переконання не властиві йому, і підкреслює, що одна справа само-

⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 188.

стійне, оригінальне використання тих чи інших стародавніх мотивів, сюжетів, а інша — світоглядна позиція поета, його суспільні наміри та їх художнє втілення.

Коментуючи слова Щурата про Шевченка як «народного священнослужителя», Франко розкриває тенденційний підхід автора статті до тлумачення фактів і навіть до їх відбору. Щодо цього Франко зауважує: «Вертаючи до „впливів“, зазначаємо, що автор виключив із-під них отсі чотири поеми (які знов не підходять під його тенденцію!): „Саул“, „Царі“, „Во Іудеї, во дні они“ і „Марія“ тому, «що в них Шевченко лиш формально оперся на св. письмі...»⁷ Боротьба за спадщину Кобзаря часто велася як проти перекручення її суспільної сутності, так і проти ворожих нападок на поета клерикалів-реакціонерів. Тут варто згадати ще один виступ Франка з яскраво політичним спрямуванням, а саме його статтю «Містифікація чи ідіотизм» (1905).

Стисла характеристика далеко не всіх, але найбільш показових виступів буржуазно-консервативної критики про Шевченка з питань народності його творчості обумовлює важливий висновок. Творчість Шевченка ніколи не розглядалася провідниками тієї критики у всьому її обширі, масштабності, багатстві ідей і проблем, порушуваних у ній, а переважно, коли так можна сказати, вибірково, на підставі головно ранньої творчості Кобзаря, до того ж не раз витлумаченої однобічно.

Соціально-класовий розріз у відображенні Шевченком явищ і процесів, що відбувалися, зокрема, всередині української нації, замовчувався або тенденційно «переосмислювався». Визначальною ідеєю Шевченка, на погляд таких критиків, була ідея примирення

⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 243.

українських кріпаків зі своїм «рідним» панством в ім'я, мовляв, спільної національної мети. Національний ідеал Шевченка трактувався обмежено, а то й в одверто націоналістичному дусі. «Відкриття» з національної психології Шевченка, на зразок тих, що ми знаходимо в уже згадуваних працях, по суті, підігравали загальній хибній інтерпретації проблеми національної сутності, народності творчості Шевченка. До цього слід додати досить часто поширювану серед діячів буржуазно-консервативної критики «теорію» про неосвіченість Шевченка, брак «широкого розумового кругозору», як висловлювався Урсин.

Вже на схилі літ, коли настала пора узагальненої оцінки історичного значення Шевченка, не без іронічного натяку на сумнозвісні твердження Урсина та йому подібних, І. Франко, видатний учений зі світовим ім'ям, писав про поета: «Він був сином мужика, і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим...»⁸ Але розумування Огоновського і О. Барвінського, Свистуна й Урсина та інших саме й видавалися за джерела і вірогідні ознаки творчості Шевченка як народного поета.

«Ідейна основа» подібних поглядів, відзначав Франко, була фальшивою, антинауковою. Щоразу, коли постає потреба висвітлити погляди Франка на проблему народності творчості Шевченка, слід зважати на те, що формувалися вони як двоєдиний процес, принаймні на двох засновках — на послідовному викритті буржуазно-націоналістичних «теорій» (подібних до тих, про які йшлося вище) і водночас на суворо науковому дослідженні фактів, даних, на

⁸ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 17, с. 8.

ідейному змісті спадщини поета у всій різнобічності її політичного й естетичного змісту, багатстві форм, специфіки стилю, мови. Тут не було чіткої межі — полемічна спрямованість була тим дійовішою, чим більше спиралася на наукові доведення, на глибокий аналіз і синтез, а спеціальні дослідницькі розробки (в цілісності й в окремих елементах) у світлі певних полемічних завдань здобували нові можливості суспільного впливу, а крім того, засоби додаткової аргументації. З цього випливає ще один фактор формування Франкової концепції народності Шевченка, її функціонального пріоритету.

Відомо, що Франко жив і працював в умовах Галичини, яка входила тоді до складу Австро-Угорщини. Звичайно, він зазнавав впливу тих процесів суспільних і літературних, які тоді відбувалися, що позначилося на шевченкознавчій практиці вченого. Але це не послаблює аргументованості дослідницьких висновків, а, навпаки, збагачує їх конкретністю відчуття часу. Могутній дослідницький талант Франка-шевченкознавця, його яскравий розум, досвід, спеціальні й різнобічні знання утворюють цілий ряд аналітичних і синтетичних структур, що мають не тільки локальне звучання, а й загальноукраїнське й світове значення.

Здійснюючи багатопланове, об'ємне дослідження спадщини Шевченка, його політичних, літературних ідей, Франко водночас розв'язував і ряд інших завдань — він прагнув популяризувати серед широких читацьких кіл поезію Кобзаря, донести її в найповнішому вигляді, розкрити все багатство її змісту, її художню красу. Франко був непримиреним до будь-яких спроб збіднити спадщину Шевченка, надати їй однобічної оцінки.

З особливою силою розкрилося значення дослідницької діяльності Франка в галузі шевченкознав-

ства, зокрема, у висвітленні цілого комплексу проблем, що складають суть народності Шевченка в плані вироблення стрункої ідейно-естетичної концепції. Отже, на яких саме аспектах і питаннях зосереджував свою увагу Франко?

Проблему народності творчості Шевченка вчений висвітлює під різним кутом зору. Вона досліджується не лише в плані художньо-естетичному, а й філософському, соціально-політичному, національно-культурному, морально-етичному. Виходячи з цього, проблема народності розробляється Франком завжди конкретно-історично, на основі проникливого аналізу творів поета, цілісного і в частковостях, у системі і локально. Хоча Франко не надавав біографічному фактору вирішального значення в ідейно-художньому розвитку письменника, проте він у своїх аналітичних розробках неодмінно рахувався з даними, що стосувались своєрідності життєвого шляху і тою чи іншою мірою віддзеркалювались у його творчому процесі. У принципі й щодо Шевченка у Франка був той же підхід. І все ж соціальне походження поета, винятковість умов і обставин, за яких йому довелося жити, діяти, творити, — це те, поза чим не можна вповні збагнути й осмислити джерелові основи його спадщини, не тільки її ідейно-тематичні обрії, а й художньо-стильове багатство.

Франко керувався свідченнями самого Шевченка, який говорив, що історія його життя є частиною життя народного, що він є «по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу». В цьому плані вченого цікавила кожна деталь, кожен факт із життя Кобзаря — і тоді, коли йшлося конкретно про певний твір, історію його виникнення, втілення задуму, і тоді, коли дослідник шукав відповіді на ширші питання його творчості.

Про виняткову роль і місце біографічного фактору в творчості Шевченка, формуванні його світогляду і в зв'язку з цим про необхідність активізації дослідницької роботи в цьому напрямі Франко писав: «Походження Шевченка з простої мужичої сім'ї і молодий вік, пережитий у кріпацтві, мали величезний вплив на весь склад його думок і поглядів, на весь напрям і характер його поетичної творчості. Вплив сей досі ще не вияснений вповні науково — не вказано, що виніс Шевченко з-під батьківської стріхи із кріпацького життя, хоча в усіх його творах зустрічаємо багато указок до цієї речі, — і хоча критики та біографи (Драгоманов, Чалий, Петров і Дашкевич) в загальних зарисах і намагались схарактеризувати той вплив... але робили се тільки мимохідь, не систематично»⁹.

Треба сказати, що сам Франко наполегливо працював як шевченкознавець у цьому напрямі, прагнучи видобути з першоджерел нові факти з життя поета і разом з тим визначити їх реальний, предметний зв'язок з творчістю Кобзаря, її психологічними основами. У 1891 році з нагоди 50-ліття з часу появи незвичайного у всій світовій літературі видання «Кобзаря» 1840 року, Франко звернув увагу на той факт, що до того в жодній літературі не було таких живих, правдивих постатей з народу і що почали вони з'являтися здебільшого з другої половини 40-х років, особливо в російському письменстві.

Унікальний зміст творів, що увійшли до «Кобзаря» 1840 року, їх глибоконародний характер Франко пояснює багатьма причинами, і серед них походженням автора, маючи на увазі не чисто формальний момент, а внутрішній, природний зв'язок з народом, органічну залежність від його традицій.

⁹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 297.

Мужик, зазначав Франко, заявив про себе в літературі і як об'єкт зображення, і як автор-митець, творець безсмертних образів. Авторіві не доводилось перевтілюватись, бо ж він, розповідаючи про своїх героїв, мовив водночас і про себе, про свою долю.

Народне і національне виступає в творах Шевченка в органічній цілісності. Герої творів поета, розкриваючись у всій своїй безпосередності, ніби відсвічують неповторний образ автора, думи і помисли якого, виростаючи з джерел народних, формуються як високогуманний ідеал всіх тих, кому присвячене слово поета, з ким воно живе нероздільним життям. «...В році 1840,— писав Франко,— впливає наверх явище зовсім майже (виключаючи шотландця Бернса) нове в літературі світовій — мужик, що більш як 20 літ життя двигав ярмо кріпацької неволі. Виступає він уже не як герой повісті або поеми, але як живий діяч, як робітник і борець за потоптані людські права всього поневоленого мужицтва, всього обідраного і скривдженого довговіковою історією українського народу, як захитник усіх кривджених, гноблених і переслідуваних. І що найцікавіше: зараз від першого появилення в друку його творів той мужик, недавній невольник, загальною опінією своїх земляків зостає признаний провідником, перворядним світилом української літератури»¹⁰.

Все, що було пов'язано з походженням Шевченка, з його дитинством, юністю, з долею його особистості, не могло не позначитись на засобах і формах зображення народного життя, на самому підході поета до художнього осмислення народних характерів і типів. Зображуючи народ, Шевченко зображував себе, безмежно розкривався емоційно, психологічно. Від-

¹⁰ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 113.

стань, звичайно, була, але не кардинальна. Була єдність органічна і в той же час цілеспрямована.

Усе це дуже важливий фактор, але, як підкреслює Франко, вирішальним для розкриття внутрішньої суті проблеми народності Шевченка є не тільки сам факт уваги поета до народного життя, а й те, з яких позицій показано народні образи, з національного і соціального погляду, так би сказати, не ззовні, а зсередини, на підставі яких політичних і морально-етичних засад.

Давня література, писав Франко, власне, «мужика не знала і життя його не ставила ніколи головним предметом для творів поетичних», в найширшому художньому осягненні. Шевченко був першим митцем, у творах якого народні образи показані з усією глибиною правди, безпосередності, щирості, піднесені на рівень високого благородства. Ніби продовжуючи свою думку і узагальнюючи її на підставі цілого ряду своїх попередніх спеціальних досліджень, Франко значно пізніше писав: «Як поет Шевченко так само своєрідний, можна сказати, винятково своєрідний, як і його доля. Він народний поет у найповнішому і найкращому розумінні цього слова»¹¹.

У зв'язку з цим стисло зупинимося на двох, так би мовити, застереженнях Франка, досить принципових. Народність Шевченка усією своєю сутністю проти стоїть і протидіє будь-якому примітивізму, поверховості, спрощеності. Народність Шевченка є виявом високої духовності і найвищої художньої простоти. Невичерпні багатства народної мови, вироблені і утверджені віками, демонструють у Шевченкових творах свою красу і велич не способом стилізації, а художньо-естетичного осмислення, не раз і пере-

¹¹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 34, с. 388.

осмислення, способом дальшого розвитку — насамперед, функціонального.

Відомо, що однією з джерелових основ творчості Шевченка, її народності є національний фольклор. І. Франко був, мабуть, першим дослідником, що в аналітичному плані розкрив зв'язки поезії Шевченка з уснопоетичною творчістю народу, розглянув найрізноманітніші шляхи, якими прямував процес використання поетом національних фольклорних надбань. Однак головне полягало в тому, що Шевченко не копіював фольклорні зразки, елементи, а творчо, вищою мірою оригінально їх використовував, перетоплював у горнилі своєї геніальної творчості, жодним проявом не відступаючи від духу народного досвіду — історичного, художнього.

Навіть у тих випадках, коли за основу свого твору Шевченко брав безпосередньо фольклорний зразок, поет лишався самим собою і змушував жити новим яскравим життям взірцеве художнє явище, утворене народом. У цьому виявляється одна з найістотніших тенденцій народності Шевченка. В одній із шевченкознавчих розробок 1889 року Франко писав: «Всі оригінальні прикмети його поезії: сердечна щирість, простота і zarazом пластичність вислову, чудово чиста мова, увесь той, так сказати, сік українських пісень народних, з меланхолійною основою і відтінками делікатного юмору, перетворений у кипучу кров самого Шевченка, закрашений сильно його індивідуальністю»¹².

Цю ж думку Франко розвивав і в наступних своїх працях про Шевченка. В одній із них на початку 900-х років, наприклад, читаємо: «Ні в одному місці не можна у нього (Шевченка.— М. Б.) помітити, що він намагається наслідувати народні вислови або

¹² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 305.

мелодію; усяке наслідування, штучність і прикраса — для нього зовсім чужі. Його поезія відзначається найвищою простотою форми і змісту, композиції і вислову, — простотою, безпосередністю і природністю, що їх надibuємо в найкращих народних піснях. А при цьому не знайдемо у нього ні сліду тієї примітивної безособовості, якою відзначаються справжні народні пісні, навпаки, вся його поетична творчість у дуже великій мірі має суб'єктивне забарвлення, вона є безпосереднім виявом його сильної і благородної індивідуальності»¹³.

Народність творчості Шевченка розкривається як найглибше і в найширшому обсязі в еволюції. На різних етапах ідейно-художнього розвитку народний зміст його творчості збагачується новою якістю, розгалужуючись під кутом зору певної специфіки. Саме Франкові, що підходив до кожної складної, об'ємної проблеми діалектично, конкретно-історично, вдалося так багато зробити у плані висвітлення основ народності Шевченка. У ранній поезії Кобзаря Франко бачив принципово новий тип романтичної творчості. Насамперед вона наснажувалася національно-романтичним світосприйманням у душі увялень і настроїв народу, світосприйманням, позбавленим через те національного егоїзму.

Народність ранніх історичних творів Шевченка визначалась тим, що в центрі їх були герої з народу, і тим, що їх вчинки, вдача, характер цілком відповідали ідеалу, виробленому трудящими впродовж віків. Тому попри окремі (слухні і, можливо, децю випадкові) спостереження у Шевченкових творах з минулого України, Франко відзначав одну властивість першорядної ваги, а саме те, що в них історичні події, історичні постаті, вся атмосфера минувшини

¹³ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 34, с. 388.

відображені у відповідності з поглядами народу, його оцінкою навколишніх явищ і водночас, і це винятково промовисто, у світлі усвідомленої позиції автора. У тому розумінні Франко говорив, що Шевченко в романтичному баченні минулого, володіючи історичним чуттям, рішуче віддаляється від патентованих істориків України, які мало уваги приділяли висвітленню ролі народних мас в історичному процесі. Зазначимо, до речі, що погляд, відповідно з яким в ранніх історико-романтичних творах Шевченка повноголосо звучать мотиви ідеалізації минулого України, гетьманщини, видається надто категоричним.

Не можна заперечувати, що елементи такої ідеалізації в окремих ранніх творах поета справді зустрічаємо і вони, по суті, закономірні. Однак їх не слід перебільшувати. Таке застереження наявне в ряді праць Франка. Відзначаючи досить виразний струмінь некритичного ставлення Шевченка до минулої історії України, Франко все ж вважав подібну тенденцію значною мірою побіжною, недовзі цілком подоланою поетом.

У статті «Українці» (1906), знову повернувшись до ранніх творів поета з історичної тематики, але тепер вже на тлі загальнішої оцінки його спадщини, вчений висловив цікаву думку. Він писав: «Ідеалом Шевченка є не автономія козацької України, а вільна Україна „без раба і пана“»; і битви козаків з поляками він оспівує не для прославлення кровопролиття: «нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай знову братуються з своїми ворогами». В його величних словах жила мрія про волю і це відчували на Україні»¹⁴.

Характеризуючи ранню творчість поета, Франко старанно з'ясовував наявність у ній, а потім і поси-

¹⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 41, с. 183.

лення соціальних мотивів, вбачаючи в тім якісно цінну властивість народності раннього Шевченка. Починаючи з періоду «Трьох літ» і впродовж наступних років у творчості Кобзаря зростав інтерес до пекучих проблем сучасної поетові дійсності. Народність творчості Шевченка набула небаченої досі чітко окресленої функціональної ідейності. Фактично до такого висновку приходять Франко в низці шевченкознавчих розробок.

Можна вважати, що дослідницькі спостереження вченого над проблемою народності Шевченка зосереджуються в трьох ракурсах, що в сукупності впливають з об'єктивного змісту творчості поета, а саме: в соціальному, суспільному і політичному. Соціально-класовий аналіз дійсності критик вважав корінною властивістю його творчості. В даному разі, зрештою, не має значення однобічний докір Франка щодо недостатності соціально-класового аналізу історичних подій у «Гайдамаках». Адже в поемі виявлена перворядна увага дослідника до того, що він вважав одним із визначальних критеріїв народності, взірцево втіленого на етапі розквіту художнього генія Шевченка. На думку Франка, правдиве, конкретно-історичне зображення минулого України не сумісне з ігноруванням того факту, що «коли дуки козацькі в XVIII віці так згорда собі починали і ставали супроти простого народу, то чи не так само починали собі й дуки XVI і XVII віків, ті герої його патріотичних поем? Чи не боролись і вони, замість за правду і за волю, за яке-небудь шляхетство з усіма його привілеями?»¹⁵.

Повторюємо, справа не тільки в даній конкретній оцінці, у випадку, можливо, вибіркового. Принципова важливість зауваження вченого полягає в тому,

¹⁵ Світ, 1881, № 8—9, с. 160—161.

що воно має значення певного узагальненого критерію, який (і це неодноразово підкреслює дослідник) блискуче переведений у творах Шевченка — чи то з історичної тематики, чи з актуальних питань сучасної поетові дійсності. Брак соціального аналізу реальних явищ і процесів є наслідком ідейної обмеженості того чи іншого автора, вузькості народної основи його світосприймання. Щодо цього Франко дотримується послідовно визначеного постулату — національне і соціальне існує у взаємодії, жодна національна проблема не може бути розв'язана поза прогресивними соціальними змаганнями суспільства. Критик писав: «Формальним ми називаємо патріотизм, бажаний, напр., увільнення якогось народу з-під чужовладства, але без зміни самих соціальних обставин, в яких живе той народ. З погляду народу, увільнення з-під чужовладства буде зміною тільки формальною: замість чужих панів прийдуть свої. Що такий патріотизм в основі речі суперечний з любов'ю до простого люду, се кожний бачить»¹⁶.

Ці рядки написані в той час, коли Франко перебував під значним впливом марксизму, що й позначилося на його розумінні проблеми соціального і національного. Вищою мірою знаменним є і те, що подібні погляди Франка вироблялися й обґрунтовувалися, зокрема, на основі художнього досвіду Шевченка. Зв'язок творчості Шевченка з народом, органічний, неподільний, є унікальним явищем у всій світовій літературі. У філософії творчості Кобзаря відображена не тільки історія народу, його сучасне соціальне і національне буття, в ній бринять відгомони його борінь, жива пульсація його світогляду.

З Франкових експериментальних досліджень, з цілого ряду спорадичних спостережень постає цінна

¹⁶ Світ, 1881, № 8—9, с. 160.

ідея, а саме: єдність соціального аналізу, проблемність суспільної визначеності й безкомпромісність політичного акцентування,— така єдність становить один із яскравих чинників народності творчості Шевченка, відповідає її внутрішній природі.

Нещадний соціальний аналіз тогочасної самодержавної дійсності в зображенні поета супроводжується не раз глобальною авторською політичною оцінкою, яка стосується не тільки становища на Україні, а й має загальноросійський резонанс. Ця оцінка, а часто й розлога політична характеристика (як то в поемах «Сон» і «Кавказ») немовби реалізує злободенне суспільно-творче завдання — показати «з низу до гори» прогнилий державний устрій, усю політичну систему царизму з позицій суворої правди, з позицій народних мас.

Українська література раніше не знала такого могутнього політичного монументалізму, сполученого з проповіддю революційного ідеалу, пафосом емоційно-художньої натхненності, багатством тонів, реєстрів ліричного чуття, як то маємо у творах Шевченка. Це означало, що поезія Шевченка, багатогранна, глибинна змістом, була серед основ світоглядного формування мільйонних мас гноблених і принижених і тієї частини національної інтелігенції, що бажала присвятити себе справі піднесення тих мас до рівня історичної цінності усвідомленої мети. Поза цим не можна вповні зрозуміти «секрети» народності Шевченка.

Ця проблема настільки важлива і об'ємна, що конкретніше хоча б на деяких головних її складниках варто зупинитися окремо.

Серед численних відкриттів, що стосуються Франкової концепції творчості Шевченка, слід наголосити на думці вченого про зміст і природу гуманістичного

ідеалу великого поета. Про що б конкретно не писав Франко у зв'язку зі спадщиною Шевченка, на принципово визначальне місце висувалася проблема гуманізму як найвищого вияву його народності.

У гуманізмі Кобзаря, постійно підкреслював Франко, глибинно віддзеркалилися народний ідеал добра і зла, любові і поваги до людини, морально-етичні норми, як вони склалися у відповідності з багатовіковим досвідом трудящих мас. Незважаючи на послідовно концентральну спрямованість, монолітність, емоційно-психологічний спектр гуманістичного ідеалу поета вражає своєю повнотою, багатогранністю.

Наріжним каменем його ідеалу є безмежна віра в людину, в її невичерпні інтелектуальні можливості, моральну велич, це — любов і висока шаноба до людини, повага до неї як особистості, освяченої прагненням свободи, правди і справедливості. З цього погляду Франко наголошує, наприклад, на особливому культі сім'ї, матері, дитини в творчості Шевченка як виразі високого гуманістичного начала, вияву емоційно-психологічної, морально-етичної природи того, що можна було б схарактеризувати апофеозом людського ідеалу.

«Основою суспільності, по думці Шевченка, — писав Франко, — є сім'я — така і в тій формі, в якій вона задержалася в українських хуторах і селах, не здеморалізованих ще посторонніми силами. Сімейне життя, патріархальне і сумірне, — то найбільша святість». Зганьблення святості сім'ї, гармонії сімейного життя, а відтак зневажання людської гідності, найтипівішим виявом якого є «пониження жінчини, зрада і наруга над дівчиною, якій таким робом назавсігди відбирається можливість легального сімейного життя»¹⁷.

¹⁷ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 464.

Франко тонко помітив найважливішу особливість морально-етичних поглядів Шевченка, що постає з народного світоглядного джерела. У культурі морально-чистої сім'ї, щасливої матері «з отим дитяточком малим» відбилася благовійна любов Шевченка до людини, до добра. У той же час було б неправомірним, слушно гадає критик, на тому обмежити гуманістичну тенденцію у світогляді і творчості Шевченка.

Вищим виявом аспекту гуманістичного ідеалу Кобзаря є здатність людини, так би мовити, поділити своє родинне щастя з іншими людьми, аж до самозречення, здатність своїми вчинками, сяйвом свого світлого чуття прислужитися людям, справедливості. Таким чином, ґрунтовно обумовлена інтерпретація Франка беззастережно стверджує ще одну істину: в погляді Шевченка, емоційній настрійності багатьох його творів немає ані тіні інертної сентиментальності, розслабленості, душевної відчуженості, а, навпаки, є активне, схвильоване співпереживання, відчуття спільності долі, тієї щирої відкритості, яка обумовлена бажанням кращої долі тим, хто її позбавлений, «бажанням життя» — в найвищому, специфічно шевченківському розумінні того незгасного сердечного почуття, що зігрівається вірою і надією.

Свою думку вчений сформулював виразом, що давно вже став крилатим — так правдиво і лаконічно відбита в ньому оптимістична тональність творчості Шевченка: «Коли б мені пришлося одним словом схарактеризувати поезію Шевченка, то я сказав би: *се поезія бажання життя...* Бажання життя пробивається у всіх творах як золота нитка з-посеред різнобарвної тканини»¹⁸.

Уважне спеціальне ознайомлення з усім, що написав Франко про Шевченка, дозволяє, по-перше,

¹⁸ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 122.

з'ясувати проблематику виступів ученого, а по-друге, систему його поглядів на творчість і світогляд поета, тобто загальну концепцію і її окремішні прояви. Протягом усього життя критик досліджував спадщину Шевченка, можна сказати, в певних стратегічних напрямках, не ігноруючи ні деталей, ні загальних питань, ні проміжних цілей, ні пильного інтересу до синтезу. При цьому було висунуто й значною мірою розроблено багато плідних, конструктивних ідей, що й досі мають велике значення для дослідження спадщини Шевченка. Попереду йшлося, наприклад, про те, що, аналізуючи твори Шевченка, Франко звернув увагу на опоетизацію сім'ї, материнства. Однак проблема людської особистості, величі почуття людяності в Шевченкових творах розгорнута значно ширше, в найрізноманітніших аспектах і доходить до могутнього апофеозу в утвердженні гуманістичного ідеалу. Франко не тільки вказував на це, а й блискуче розкрив цю сферу духовності Шевченка.

Цікавою є думка вченого про поезію Шевченка як поезію «бажання життя». І. Франко слушно відзначив цю особливість Шевченка, але мав він і рацію, коли застерігав від звуженого її тлумачення і бачив у тій кульмінації внутрішнього стану смисл і філософський, і психологічно-етичний.

У творчості Шевченка, її світоглядній основі Франко виділяє як одну з ключових ідей вільного розвитку людської індивідуальності, не ізольованої від зовнішнього світу, а органічно пов'язаної з суспільством. Показовим є те, вважав вчений, що Шевченко розв'язував цю проблему в аспекті суспільному, соціально-класовому, відкидаючи підхід абстрактний, дидактично-моралізаторський.

Отже, що насамперед підкреслював Франко у Шевченковому погляді на місце людини в суспільстві? Людина не народжується з усталеними властивостями-

ми, а формується під впливом зовнішніх факторів — соціальних, національних, як це стверджував Шевченко у своїй з того погляду свідомо поемічній повісті «Близнець». Коли ж ці умови і політична система, з ними пов'язана, пригноблюють людину, принижують її гідність, то подібні обставини і подібна політична система заслуговують на нещадний осуд. Визволення людини від пут рабства, визиску, безправ'я, розквіт її духовних сил для послугування «високій і піднеслій ідеї — добра загалу, добра людськості» — це, на думку Франка, *найвищий моральний принцип Шевченка* і його творів.

Ми вже говорили про неповторний дослідницький талант Франка — естетика і соціолога, відбитий у багатьох працях про Шевченка, майже в кожному вислові про його твори. Аж до перевтілення Франко проймається духом поезії Шевченка, його настроєм, душевною щедрістю, його буремною мислю.

Все підвладне вченому: і глибоке проникнення у творчий задум поета, і витончене сприйняття всіх відблисків його граней, і майже оптимальна реакція на кожну деталь внутрішньої логіки художнього образу. І все це в єдності з синтезом, в якому завжди пульсує жива думка, конкретне відчуття істини, безкомпромісна чесність щодо викладу об'єктивної сутності фактів.

Розглядаючи в процесі аналізу численних художніх взірців гуманістичні погляди поета, Франко робить одне з узагальнень, що має виняткове історико-літературне, методологічне значення для характеристики засад народності Шевченка. Коли критик звертає увагу на проблему людської особистості, людського щастя у творах Шевченка, то насамперед підкреслює головне в ній — *тенденцію суспільну, соціальну*: «Індивідуальність людська — без огляду на стан, народність і віру — є для нього свята. Терпіння

і кривди людські порушували його все з однаковою силою, чи то були терпіння мужички, гнаної на панщину і лишаючої свою дитину під снопом, чи терпіння молодої книжки, котрої життя знівечив рідний батько, чи генеральші, котру мати продала за генерала, за палати, чи тої жидівочки, котра мстить криваво на рідному батькові за поругані права люблячого серця»¹⁹.

Ця ж думка з певними поясненнями висловлена в такому, чітко сформульованому твердженні Франка: «Свобідне життя, всесторонній, нічим не опутаний розвій одиниці і цілої суспільності, цілого народу, — се ідеал Шевченка, котрому він був вірним ціле життя. Неволя і переслідування — чи то народне, політичне, суспільне чи релігійне — мали в нім непримиримого ворога»²⁰.

Отже, звільнення людини від пут рабства — фізичного і духовного, акцентує Франко, розглядаючи погляди Шевченка, — аж ніяк не пов'язане з пріоритетом національної приналежності чи віри. Особливу ж вагу має те, що проблему людської індивідуальності Шевченко, як це слушно підкреслює Франко, розуміє тільки у зв'язку з визволенням цілого народу, з розв'язанням соціально-політичних проблем, що мають національне і загальнолюдське значення.

І так вільний і всесторонній розвиток людини, цілої суспільності і цілого народу, боротьба проти сил, що гноблять і принижують людину, все творче, високоморальне — серцевина гуманістичного ідеалу Шевченка. Однак звучить він у творчості поета не як декларативна формула. Визволення людини, народу в інтересах їх всебічного розвитку можливе за умов знищення усіх форм і засобів гноблення і безправ'я.

¹⁹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 122.

²⁰ Там же.

У цьому зв'язку боротьба має йти проти гноблення «народного», тобто соціального і національного, проти політичного, тобто проти політичного безправ'я і беззаконня, боротьба проти утисків суспільних, що створюють атмосферу моральної задухи, приниження, пасивності. У такій багатогранності та ідейній сутності гуманістичного ідеалу Кобзаря Франко бачить пафос багатьох творів поета, їх програмність.

Однак не можна до кінця збагнути всю глибину гуманізму Шевченка, його народності, коли розглядати цю проблему виключно в національних обрисах. Шевченків гуманізм, що неодноразово підкреслює Франко, ґрунтується на єдності національного і загальнолюдського, інтернаціоналістського, на їх органічній взаємозалежності. Боротьба за волю, незалежність людської індивідуальності і цілого народу в національних рамках пов'язана з боротьбою за визволення усіх гноблених народів.

Характеризуючи гуманістичну концепцію патріотизму Кобзаря, Франко писав: «Він ґрунтується свідомо та твердо на любові до всіх людей, на бажанні загальнолюдського братерства, на прихильності до всіх пригноблених і покривджених, між котрими перша й найближча серцю поета його рідна Україна»²¹. Ці слова, написані понад сто років тому, лишаються і нині класичною формулою характеристики патріотизму Шевченка. Пізніше Франко неодноразово повертався до цього питання, збагачуючи свої спостереження аналізом не тільки політичних поем Шевченка, а й усієї його спадщини в цілому.

В одному із своїх виступів на початку 900-х років Франко, розвиваючи свою ранню оцінку, зазначав, що «пристрасна любов до України, незламна надія на її відродження виявляються у Шевченка одночас-

²¹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 136.

жував: «Його геній злітав до найвищих верховин: у поезії „Ян Гус“ він намагався обстоювати ідею вільного мислення і незалежного від Риму віросповідання»²³.

Цікавою є під тим кутом зору й тема українсько-польських взаємин у творчості Шевченка. Почасти про це ми вже говорили. Але є потреба додатково наголосити на деяких моментах. Вже Шевченкові були відомі (хоч, звичайно, далеко не повною мірою) історичні коріння цієї проблеми, її складність. На перший погляд, здається неймовірним, як поет у своїх «Гайдамаках», де у жорстокому двобої схрестили свою зброю соціальні, національні і релігійні конфлікти, де палають панські палаци і селянські домівки, лютує кривава війна, стихія жорстокого здириства і народної помсти, як не загубив поет провідної ідейної нитки оповіді, не притлумився в творі голос історичної правди.

Провідна думка поеми звучала досить виразно — вона полягала в гострому осуді польської шляхти, ксьондзів, єзуїтів, їх кривавих дій на Україні, в заклику до порозуміння між народами. Значно пізніше, вже на засланні й після визволення, коли поет познайомився і заприятелював з польськими революціонерами, цей заклик, ця віра й надія прозвучали в його поезії з новою силою.

І. Франко, якому добре відомі були досвід українсько-польських взаємин, високо цінував прозорливість Шевченка — його благородні гуманістичні почуття, не затьмарені упередженістю. Яскравим свідченням революційного гуманізму Шевченка є його розуміння слов'янофільства як суспільно-культурної течії, проблеми слов'янського єднання у принципі.

²³ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 41, с. 184.

ходилися в актах Кирило-Мефодіївського товариства в архіві департаменту поліції в Петербурзі. Головне полягало в тому, що зміст вірша нічого спільного не мав з поглядами Шевченка на слов'янство. До цього треба додати, що в своїх увагах до публікації М. Стороженко розглядав погляди Шевченка на слов'янське питання викривлено, ототожнюючи їх з позицією поміркованої частини Кирило-Мефодіївського товариства.

Політичний консерватизм, релігійність, проповідь союзу слов'ян під егідою царя — ось що характеризувало погляди автора твору «Слов'янам» і що в корені суперечило суспільним ідеалам Шевченка. От, власне, що стало приводом для відповіді Франка, яка переросла в цінний документ щодо характеристики політичних і національних поглядів Шевченка.

«І коли ота вірша,— писав Франко,— як думає проф. Стороженко, являється вірним зразком тих панславистичних поглядів, які панували в Кирило-Мефодіївському братстві, то ми мусимо сказати, що в такому разі Шевченкове слов'янофільство було в деяких важних точках принципіально відмінне від них»²⁴.

Франко категорично відкидав нав'язування Шевченкові ідеалістичного, суб'єктивно-романтичного погляду на слов'янське питання і слов'янство. Як і в полеміці з Урсиним, так і тепер, через десять років по тому, Франко рішуче зазначав, що Шевченкове слов'янофільство *«ніколи не було ані расове, ані конфесійне»*, що «Шевченко не любив слов'ян за те тільки, що вони слов'яни, не бачив ані жодного містичного значення в їх назві... З минувшини слов'ян він підносив тільки такі моменти, де слов'яни (єдинці)

²⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 25.

Спростовуючи штучні, ізоляціоністські «концепції» представників буржуазно-націоналістичного шевченкознавства, Франко стверджував глибоке розуміння Шевченком спільності визвольних інтересів українського і російського народів у їх боротьбі проти царизму. У цьому зв'язку вчений звертав увагу на органічну близькість Шевченка до російської літератури, на його особисті теплі взаємини з багатьма її передовими діячами.

Все, що створено було національним генієм російського народу, в галузі літератури зокрема, Шевченко вважав своїм рідним, духовним скарбом. Ми вже мали нагоду говорити про те, як високо ставив Франко твори Шевченка, написані російською мовою, їх суспільно-культурне значення. До речі, своїм слухачам і читачам, не досить обізнаним з деякими фактами з життєвої долі Шевченка, Франко вважав за потрібне пояснити, що визволенню поета від першої і другої неволі активно сприяли найсвітліші уми російського суспільства. Саме вони допомогли йому в роки тяжкої солдатчини. Як писав Франко, «наражувалися, щоб ділом допомогти йому і таки, нарешті, видобули його на волю з тяжкого заслання»²⁷.

Погляди Шевченка на слов'янське питання і слов'янофільство постали із загальної гуманістичної концепції поета, ґрунтувалися на ній. Слов'янська проблема розглядалася поетом під кутом зору завдань соціального і національного визволення слов'янських народів, яке зрештою неможливе при локальній замкненій емансипації, поза завданнями загальнолюдського прогресу. Саме такий підхід до слов'янської проблеми був одним із виявів внутрішньої суті народності Шевченка.

²⁷ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 181.

гарних очей ті, що доси тягли користь з нашого поневолення, з нашої темноти та бідноти»²⁸.

У той час, коли ліберали, українські і російські, загравали з царем, сподівалися його ласки, Шевченко, зазначає Франко, ставився різко негативно до подібних «ілюзійоністів». Він писав, що Шевченко, який «зазнав на собі всю безодню самоволі та притиску можних, ані на хвилю не дурив себе такою надією...»²⁹.

Звичайно, Франко, з уваги на тогочасні умови, не зміг з соціологічно-філософського погляду до кінця розкрити основи світогляду Шевченка, дати всебічний аналіз його політичних концепцій. Та й, власне, подібного завдання Франко перед собою й не ставив. А все ж його думки про політичні ідеали Шевченка, суть гуманістичних принципів мали завжди актуальне значення. Вони і зараз становлять великий інтерес, особливо для дослідників спадщини поета. Відомо, що висвітленню світогляду Шевченка радянське літературознавство приділяє велику увагу. В цьому напрямі здобуто чимало творчих перемог.

Від першого виступу про Шевченка і до останньої праці, написаної незадовго до смерті, Франко послідовно на чільне місце серед ідей творчості поета висував сповнений мужньої правди і пристрасті заклик, що часто звучав як звернення поета до народу не ждати «сподіваної волі», бо «цар її приснав», не «мовчати», не «спати», а позбутися байдужості та й «заходиться вже будить».

Франко відзначав, як боляче сприймав Шевченко пасивність народних мас, їх відсталість. «...Найтяжчим злочином і нещастям — після гріху апостазії,—

²⁸ Іван Франко. Літературна спадщина.— К., 1956, вип. 1, с. 378.

²⁹ Там же, с. 381.

роко, з яких орлиним оком можна досягнути далекі горизонти, розпізнати круті й заплутані стежки людськості»³¹.

Важливий ракурс Франкової концепції народності Шевченка розкривається ще з одного боку. У світлі розглядуваної проблеми Франко звертає увагу на суспільно-естетичні критерії Шевченка щодо визначення ролі літератури в житті народу, оцінки творчості письменників. Свою думку він ілюструє аналізом ставлення поета до Марка Вовчка, її «Народних оповідань».

Відомо, як захоплювала Кобзаря мова творів письменниці. Але цим далеко не вичерпувалося Шевченкове розуміння їх значення. Народність Марка Вовчка, за переконанням Шевченка, мала глибинний характер. Шевченко високо цинив, за висловом Франка, «соціально-політичний бік її оповідань», їх гуманістичний, волелюбний зміст. «Шевченко,— продовжував Франко,— відчув надто високу суспільну вартість її оповідань і у вірші „Марку Вовчку“ з 1859 р. писав до неї:

Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих.

Він жде від неї оживлення й своєї музи і готов свою вільну думу назвати також її думою»³².

Наведена характеристика тим примітна, що засвідчує, з якою проникливістю Франко розкривав (у взаємозалежності і цільності звучання) провідні мотиви однієї з програмних поезій Шевченка.

В емоційно-піднесеному звертанні поета до автора «Народних оповідань» Франко бачить відображення

³¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 260.

³² Там же, т. 37, с. 277.

но з такою ж гарячою, а заразом простою і кришталіно чистою... любов'ю до людини загалом, особливо до всіх бідних, пригноблених і покривджених...»²².

Шевченко — поет з незвичайно яскравим багаточвіттям спектра національної самобутності, нерозривними узами, усією життєвою долею пов'язаний з рідним народом, був водночас людиною з виразно інтернаціоналістськими поглядами. Боротьба за свободу й щастя того народу, із середовища якого вийшов, до якого належав, як частина до безмежжя цілого, поєднувалася в Кобзареві з найщирішими симпатіями до визвольних прагнень інших народів.

Коли Франко думав і писав про це, то мав на увазі не тільки «Кавказ» та «Івана Гуса», «Неофіти» й «Марію», а й деякі інші твори, зокрема поезії, в яких відбилася доля забутих, зневажених «киргизів убогих», чи то ліричний вірш «У Вільні, городі преславнім...». Звернув увагу Франко й на те, що коли в «Кавказі» — цій «огнистій інвективі», спрямованій проти «темного царства», прозвучав заклик «борітеся — поборете», то звернений він був не тільки до «напастованих» черкесів, а й до інших народів, до всіх тих, що «шукають правди і справедливості і за це терплять».

Було немало причин до високої оцінки Франком Шевченкового «Івана Гуса», а серед них той мужній пафос оборони волі проти свавілля, добра проти зла, правди проти неправди, що пролунав у знаменитій поемі на знак незмінних симпатій до вільнолюбного чеського народу не менше, як вірність ідеалам вселюдського поступу. У вступі до поеми «Іван Гус», писав Франко, автор «закликає слов'ян до єдності на землі, братерства і любові». Далі Франко продов-

²² Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 34, с. 388.

Треба сказати, що Франко ніколи не схильний був бачити в діяльності Куліша тільки негативне, від'ємне. Він, наприклад, позитивно оцінював ряд прозових творів Куліша, особливо роман «Чорна рада», чимало ліричних поезій, переклади з інших літератур. Відзначав також здобутки Куліша в галузі фольклористики. Однак гострої принципової критики з боку Франка зазнавали головні ідейно-політичні аспекти творчості й світогляду Куліша. Шевченка і Куліша з ідеологічного погляду Франко вважав антиподами, виразниками протилежних соціально-класових позицій. Погляди Шевченка і Куліша, підкреслював він, рішуче розходились в багатьох визначальних питаннях — суспільно-політичних, національних, естетичних.

Поміркований лібералізм і політичний консерватизм Куліша, його хutorянський аристократизм, підкреслював Франко, протистояв послідовному революційному демократизму Шевченка, його передовим національним і загальнолюдським ідеалам. При цьому критик звертав увагу на те, що сам Куліш не приховував своєї ворожості до політичних переконань Шевченка, з погордою величаючи себе «кармазинником», хизуючись своїм козацько-старшинським родом, а Шевченка з певним презирством відносячи по духу до козацьких низів.

У контексті ідеологічного протиставлення Франко особливий наголос робив на кардинальній протилежності поглядів Шевченка й Куліша на народні маси, їх роль в історичному процесі, на героїчне минуле України. Високо цінуючи народний зміст творчості Шевченка, його погляди на народ як на творця історії, Франко в той же час відверто засуджував і викривав образливі нападкн Куліша на трудящих, ненависть автора «Хуторної поезії» до визвольного руху. Фатальне банкрутство Кулішевих історичних

Саме Франкові належить перша спроба ґрунтовної характеристики поглядів Шевченка в цьому питанні. І це не дивно, бо особисто Франко в головному цілком поділяв точку зору свого попередника і вчителя.

Насамперед Франко на підставі багатьох фактів обґрунтував принципову відмінність поглядів на слов'янське питання, зокрема слов'янофільство, революціонера-демократа Шевченка і діячів ліберально-буржуазного руху Костомарова і Куліша. При тому Франко виходив з того, що як національна упередженість консервативної частини українофільської інтелігенції суперечить національним інтересам народних мас, так і шовінізм правих кіл у слов'янофільстві суперечить поглядам передових кіл російського суспільства. Шевченко, вважав Франко, саме й стояв на такій позиції. Шевченко, неодноразово стверджував Франко, був поборником вільного, рівноправного розвитку всіх слов'янських народів на демократичній основі. Про глибоке трактування Франком поглядів великого поета у слов'янському питанні свідчить один із таких цікавих епізодів з шевченкознавчої діяльності вченого.

Ми вже відзначали, що 1897 року на сторінках журналу «Киевская старина» (т. 59) з'явилася публікація під назвою «Славянам. Неизданное стихотворение Т. Шевченко, с предисловием Н. И. Стороженко». Того ж року в журналі «Зоря» (№ 23) Франко відгукнувся полемічним виступом «Чи справді Т. Шевченко написав вірш „Слов'янам“?». Спростувати думку М. Стороженка не становило проблеми. Адже ще 1875 року вийшла з друку збірка поезій М. Костомарова, де вміщено вірш «На добраніч», який, за винятком окремих змін, становить не що інше, як текст вірша «Слов'янам». Та й, зрештою, сам автор публікації твердить, що вірш «Слов'янам» він знайшов серед паперів М. Костомарова, які зна-

Вказуючи на сучасний йому соціальний досвід, а саме — на співпрацю у спільних інтересах львівських робітників — українців і поляків, Франко продовжував: «Нам за тим — кажемо се ще раз — для єдності з польським робучим людом не треба ніяких компромісів: для такої єдності, для повного, щирого і тісного братерства ми вже поклали, хоч і невеличкі, основи, і, дасть бог, чим далі, тим ліпше піде діло. А з панами, з багатирями, неробами та марнотратниками народного добра народові робучому не то що не треба, а й не мож годитися, бо тут згода була би — підданням, похиленням шиї в ярмо. Але для чого ж д. Куліш конечно домагається компромісу, а не братерства, як сього бажав уже Шевченко? Звісна річ, для того, що вважає ляхів і русинів якимись воюючими з собою ордами, якимись ворожими таборами»³⁶.

Що ж до давнього минулого, то Франко вказує, наприклад, на такий додатковий факт, коли польського гетьмана Стефана Чарнецького — ката українського народу, Шевченко називав «поганим Степаном», то у Куліша він честиться «великим воїном». Звернемо увагу на те, що Франко у зв'язку з характеристикою поглядів Куліша вперше безпосередньо підійшов до питання про ставлення Шевченка до релігії, висловивши з цього приводу думку, яка міцно утвердилася в радянському шевченкознавстві і дістала подальший розвиток.

Коли Куліш прагнув представити Шевченка людиною релігійною (в дусі власних умонастроїв), то Франко в одному із своїх спеціальних виступів чітко і категорично їх розмежував: «Щодо д. Куліша, то се безперечна правда. В своїм поважанні письма святого і в релігійнім містицизмі д. Куліш від 1847 до 1882 зробив дуже значний поступ і нині вже, благовре-

* Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 176.

вносили свої вклади в скарбівню загальнолюдської цивілізації»²⁵.

Загальний висновок Франка (за змістом акцентування) має важливе значення насамперед для характеристики політичних і національних ідеалів Шевченка. З цього погляду особливої ваги набуває таке зауваження Франка: «Тим менше було в Шевченковім слов'янофільстві якого-будь державства, і коли Костомаров подавав як одну з головних точок програми Кирило-Мефодіївського братства „федерацію всіх слов'ян під протекцією російського царя“ і коли автор отсеї вірші вже пресумтивно величає „нашого двоглавого орла“ за те, що своїми шпонами вирвав слов'ян із неволі, то ми мусимо вірити, що такі думки були у Костомарова і у автора вірші, може, навіть у всіх братчиків, та ми не маємо ані найменшої підстави приписувати такі думки й Шевченкові, що, як звісно, до братства фактично не належав.

Автор вірші „Слов'янам“ у всіх тих точках висловлює погляди якраз протилежні Шевченковим»²⁶.

У ряді своїх праць Франко слушно підкреслював, що однаковою мірою непримиренно виступав Шевченко і проти російського панславізму та його ідеологів Хомякова і Ламанського. Ідеї реакційного крила слов'янофільства, шовіністичні тенденції, що визначали їх суть, мали в Шевченкові принципового противника. В той же час заслуговує на відзначення підкреслена Франком висока оцінка ролі передової російської культури в житті й творчості Шевченка, спроба характеристики поглядів поета на питання українсько-російських суспільно-літературних взаємин.

²⁵ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 25.

²⁶ Там же, с. 26.

Ех, якби то сам Куліш послухав сеї своєї ради і ще за життя попалив такі свої речі, як „Крашанку“, „Хуторну поезію“, три чверті всего „Давона“, цілу поему „Куліш у пеклі“ враз з приписками до неї. Та, мабуть, не послухає»³⁸.

Аналізуючи творчість Шевченка і Куліша, Франко мав на меті показати, яку роль покликана відігравати література у визвольній боротьбі, які неперехідного історичного значення здобутки в тім пов'язані з іменем Шевченка, а з іншого боку, яка історична доля судилася діячеві, коли він, подібно до Куліша, дотримувався відсталих, консервативних, а то й одверто реакційних поглядів, коли його ідеологічні постулати, втілені в ряді його творів, діяли всупереч історичному прогресу епохи.

Для Франка важливим було при цьому показати на прикладі творчості Шевченка, з одного боку, та Куліша, з іншого, як запліднює, підносить творчість митця самовіддане служіння найзаповітнішим прагненням народу, найвищим принципам народності і як зневага до народу, його визвольних традицій, руйнівницьки діє на талант, на наслідки художньої практики письменника.

Отже, в шевченкознавчій дослідницькій лабораторії Франка, на основі всебічного аналізу літературних фактів і явищ (не раз шляхом порівняння, зіставлення) обґрунтовувалися принципи розв'язання важливих літературно-теоретичних проблем, формувалися в цьому плані висновки, зокрема щодо проблеми народності літератури, народності Шевченка.

У шевченкознавчій спадщині Франка є публікація, що видається на перший погляд мало помітною. Насправді ж вона має глибокий сенс і своє поважне призначення. Ідеться про статтю «Грабовський про

³⁸ Житє і слово, 1894, т. 2, кн. 5, с. 322.

Гуманізм Шевченка пройнятий революційною ідейністю, вірою в народ, в його історичне покликання, освітлений незгасною надією на звершення великих прогресивних вселюдських перетворень. Його природі чужі сентиментальна розслабленість, споглядальність. Він спирається на соціальний та національний досвід народу, на реальні процеси дійсності і водночас наснажується історичним оптимізмом. Гуманістичні ідеали Шевченка, так яскраво втілені у творах поета, були могутньою зброєю викриття поглядів консервативного слов'янофільства, реформістських сентенцій українських лібералів, у виступах яких любов до народу не йшла далі абстрактного гуманного співчуття в дусі християнської моралі, проповіді національної замкненості. Із цього чітко поставали провідна тенденція гуманізму Шевченка, витoki її історичного обґрунтування — заклик до народної революції, що знищила б прогнилу експлуататорську систему та її суспільно-економічні взаємини, відкрила б шлях до нового життя без царя і без пана.

Мрія про «сім'ю вольну, нову», про суспільство без «пана і ката», де будуть «веселії села» і «веселії люди», правда, справедливість і воля — в цьому ідеологічний, емоційно-психологічний зміст усієї творчості Шевченка, усього його життя. Любов і ненависть — як часто повторювано цю, так би мовити, формулу духовного credo, — але в поезії Шевченка вона вперше в українській літературі набрала конкретного історичного змісту, осмислення з позицій народу, його вільнолюбних прагнень.

В одній із останніх своїх праць про Кобзаря Франко писав: «...Поучений досвідом віків і морями пролитої крові, Шевченко добре знав, що такі речі, як свободу людини і національності, як національну самостійність та повноправність не дістаються просто з рук божих... що їх не дають з ласки і для наших

образів, мови, яскравість мелодійного ладу — ці органічно пов'язані між собою властивості поезії Шевченка, зазначає Грабовський, обумовили історичне значення спадщини геніального поета для розвитку національної літератури, загальноросійського літературного процесу, неповторний внесок до скарбниці світового мистецтва слова.

Далі Франко наводить важливе висловлювання Грабовського і повністю солідаризується з ним: «В тім напрямі Шевченко йшов рука в руку з найкращими людьми і передовими діячами Росії в добу перед реформами і робив на Україні те велике діло обновлення, яке без нього не мало би тут свого апостола»³⁹. Ці думки Грабовського були дорогими і близькими Франкові, бо ж і він сам ще на початку 80-х років відзначав єдність поглядів і прагнень Шевченка, Добролюбова і Чернишевського, «котрі ясно бачать перед собою нові ідеали і не менше ясно бачать дороги до їх осягнення...»⁴⁰.

Аналіз публікації Франка «Грабовський про Шевченка» дає, таким чином, можливість у даному разі шляхом додаткового аргументування глибше, наочніше розкрити переконання Франка з приводу суспільної, національної, естетичної функції народності творчості великого поета.

На сучасному етапі, коли ідеологічна боротьба різко загострилася, на чільне місце знову висувається давнє питання про зміст і характер народності Шевченка. У буржуазно-націоналістичному шевченкознавстві на Заході у висвітленні цієї проблеми можна відчутти досить виразний, тенденційно скорегований, політичний аспект. Народність творчості Шевченка,

³⁹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 32, с. 50.

⁴⁰ Там же, т. 26, с. 301.

писав Франко, викладаючи думку Шевченка, — являється добровільна чи примусова бездіяльність, пасивність та байдужість»³⁰. Внесення революційної свідомості в народні маси, віри в їхнє історичне покликання — цим жила творча думка українського поета, як і всієї передової Росії того часу. «Кругом неправда і неволя», а «народ замучений мовчить», — з гірким болем писав поет. Скрізь, на всьому просторі царської Росії, лютують поміщики-кріпосники, влада злочинної сили, і болем у серці поетовім відгукувалося зізнання: «...на всіх язиках все мовчить».

Шевченко, відзначав Франко, звертався також і до передової частини освіченого суспільства із закликом сіяти в народі розумне, добре, світле, ширити в ньому віру в свої сили.

Народність творчості Шевченка — це насамперед послідовне втілення завдання соціального «прозріння» народу, готовність допомогти йому віднайти шляхи для здійснення своїх найсокровенніших сподівань. Народність Шевченкової спадщини найяскравіше розкривається тільки в сукупності джерельної, пізнавальної, ідейно-організуючої сфер. Це й зумовило природу суспільно-функціональної ролі поезії Шевченка в історичному процесі.

«Тарас Шевченко, — писав Франко, — найбільший український народний поет», — маючи при тому на увазі не тільки походження Кобзаря, а головню народний зміст його творів, їх революційну спрямованість. В одній із своїх праць вчений зазначав, що Шевченко належав до тих велетнів художнього слова, які «важкою працею піднялися „з сірого натовпу простих людей“, по щаблях безлічі страждань і принижень видряпалися на ті височини, на яких, хоч і не зовсім тепло та вигідно, але з яких, зате, видно ши-

³⁰ Іван Франко. Літературна спадщина, вип. 1, с. 381.

Шевченка, власне, тільки починалося. Франкові належать перші спроби вироблення основ наукової шевченківської текстології. Тоді ще не було відомо багатьох фактів з життя, творчої лабораторії поета. Подібне становище заохочувало Франка до пошуків нових матеріалів, до збирання даних з біографії художніх текстів поета, історії їх публікації.

Уважно вивчаючи нові видання поезій Шевченка, що виходили після його смерті у Женеві, в Празі, у Львові чи Петербурзі, Франко активно реагував, наприклад, на кожний випадок приписування авторів творів, які йому не належали, вносили таким чином зовсім чужий елемент до спадщини Кобзаря. Це була складна і відповідальна дослідницька робота, що вимагала великих спеціальних знань, високого рівня аналітичної майстерності. Досить нагадати, як блискуче виконав Франко своє текстологічне завдання у полеміці з М. Стороженком — публікатором вірша «Слов'янам». Свого часу Франко висловив і ряд слушних зауважень щодо складу загалом цінного празького видання «Кобзаря» Шевченка. Але це тільки ілюстрації з великої кількості інших, подібних до них ⁴¹.

Різкої критики з боку Франка зазнав рівень підготовки львівського чотиритомного видання творів Шевченка, здійсненого в 1893—1898 роках. Перші два томи вийшли з друку в 1893 році (за редакцією О. Огоновського), а також видання поезій Кобзаря 1902 року, підготовленого Ю. Романчуком — одним із провідних діячів народовського руху. При цьому Франко відзначив випадки неприпустимого вільного поводження з текстами поета, порушення хронології ряду його творів тощо.

⁴¹ Докладно про це див.: Сиваченко М. Є. І. Франко й питання авторства віршів, приписуваних Т. Шевченкові. — У кн.: Питання текстології. К., 1983, с. 217—294.

єдності почуттів і переконань двох видатних художників слова на спільній ідейній основі — вірності принципам літератури для народу, в ім'я його найсвятіших волелюбних змагань. Головне у зв'язку з творчістю Кобзаря Франко зазначав: «Коли правда те, що народ видає таких поетів, яким є сам у найліпших хвилях свого життя, то, навпаки, поети силою свого слова, своїй пісні роблять народ таким, як вони його розуміють та бажають бачити»³³. Ця думка була «розшифрована» Франком ще раніше в оцій проникливій класичній характеристиці спадщини геніального поета: «Найвищі ідеї, найрадикальніші думки його доби зливаються в Шевченковій поезії нероздільно з народним змістом. Він є немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу...»³⁴ (Курсив наш. — М. Б.).

У дослідницькій традиції Франка досить міцно утвердилося порівняння, різнопланове і цілеспрямоване, ряду оцінок суспільно-естетичних поглядів Шевченка і Куліша. Такого роду протиставлення зустрічаємо і в працях Франка про Шевченка, і в тих, що присвячені Кулішеві, чи взагалі в історико-літературних оглядових матеріалах ученого.

Примітно, що перші ґрунтовні історико-літературні розробки Франка, опубліковані, до речі, одночасно в журналі «Світ», порушують саме питання творчості Шевченка («Причинки до оцінення поезій Тараса Шевченка») й Куліша (рецензія на збірку Куліша «Хуторна поезія»), висвітлюючи його шляхом моноаналізу і за допомогою порівняльних аргументів.

³³ Іван Франко. Літературна спадщина, вип. 1, с. 375.

³⁴ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 34, с. 388.

ницький спростував твердження, що Шевченко «мало дбав про зверхню форму своїх творів», Франко писав: «Тепер, по виданню праці В. Доманицького, ми переконуємося, що всі ті догади і докори були безпідставні, що Шевченко іноді аж надміру педантично дбав не лише за композицію, але також за зверхню форму своїх поезій, незлічені уступи в них переробляв, шліфував та вигладжував не згірше самого Пушкіна. Тепер, по доконанню хронологічного впорядкування його творів, ми можемо докладно заглядати в робітню його духа, слідити могутні хвилі його творчої сили...»⁴⁴.

Для Франка важливим було підкреслити, що всім цінним, документально обґрунтованим багатством використаного рукописного матеріалу праця згаданого дослідника «дала нам можливість пізнати Шевченка такого, яким він був, з ясною а вічно неспокійною і невичерпано творчою душею»⁴⁵. Разом з тим Франко слушно вказує на ряд недоліків дослідження, зокрема, на випадки нічим не виправданої контамінації тексту окремих творів поета, на некритичне ставлення до деяких джерел.

Наведені вище роздуми і міркування не вичерпують усіх питань, порушених Франком у зв'язку з текстологічним дослідженням спадщини Кобзаря. Але й вони свідчать про те, з якою повагою ставився І. Я. Франко до кожного Шевченкового поетичного слова, як безкомпромісно захищав він кожний художній його задум, дбаючи про правдиве, об'єктивне наукове тлумачення твору.

Радянська шевченківська текстологія, що бурхливо розвивається особливо останнім часом, зважає на

⁴⁴ Записи наукового товариства імені Шевченка, т. 75, 1907, кн. V, с. 299.

⁴⁵ Там же.

«концепцій» Франко з особливою безкомпромісністю і гостротою розвінчує на тлі характеристики безсмертних заслуг Шевченка — поета й політичного діяча.

Оцінка суспільно-національних поглядів Шевченка й Куліша, подана у статті-рецензії Франка на збірку «Хуторна поезія», торкається ще одного важливого питання — трактування українсько-польських взаємин. Послідовно патріотична і інтернаціоналістська позиція Шевченка і тут протистояла поглядам Куліша, висловленим у ряді його поетичних творів, а також у горезвісному публіцистичному виступі «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 р.».

Куліш продовжував паплюжити український народ, називаючи його «народом без пуття і без поваги», і закликав задля культуртрегерських цілей до компромісу з реакційною польською шляхтою. Подібні виступи Куліша викликали гостре обурення в колах передової української громадськості. Франко писав, що коли Шевченко закликав до братання поміж трудящим людом України і Польщі, спілкування з прогресивною інтелігенцією обох народів, то Куліш заграє з польською шляхтою, ідеалізуючи її, і водночас принижує свій народ, виявляючи повну байдужість до його історичної долі.

Свою позицію Франко, посилаючись на думку Шевченка, виклав так: «А щоб дійти до такої „чоловічної“ цілі, на те треба не таких компромісів, які нав'язує д. Куліш, на те треба дружньої розумної праці обох народів бодай на разі світліших і щиріших єдинець між ними. Се вже буде не компроміс, не хвилева згода між якимись ворожими таборами, — се буде правдива асоціація, правдиве братерство між свідомими своїх спільних цілей і своїх доріг братами»³⁵.

³⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 176.

«Кавказ», «Єретик» (Вступ), «Марія», такі зразки політичної лірики, як «Заповіт», «Гімн черничий», «І день іде, і ніч іде», «О люди! люди небораки!», «Світе ясний! Світе тихий!», «Я не нездужаю, півроку...», а також «Перебендя», «В неволі, в самоті немає...», «І багата я...», «І небо невмите, і заспані хвилі...», «Н. І. Костомарову», «Не гріє сонце на чужині...», «Не женися на багатій...», «Не завидуй багатому...», «Ой маю, маю я оченята...», «Садок вишневий коло хати...», «І широкою долину...». На жаль, вони, за винятком «Заповіту», за життя Франка не були опубліковані. Вони зберігаються в архіві І. Франка (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР).

Творчість Шевченка, беззастанно підкреслював Франко, це геніальний духовний скарб народу, всеосяжний, що розкривається новими гранями в процесі складної дійсності, що змінюється, оновлюється. Це — духовна зброя, що постійно — і в суспільному, і в емоційно-психологічному, художньому плані — впливає на національний і міжнаціональний літературний процес, на різні прояви його, на художні індивідуальності. Висвітлення цієї проблеми Франко вважав першорядним завданням шевченкознавства. Численні спостереження, узагальнення вченого в цьому напрямі мають велике значення. Вони цінні тим, що зроблені з урахуванням і на основі власного досвіду Франка — письменника, теоретика й історика літератури, блискучого знавця й інтерпретатора світової художньої думки.

менно чи безвременно, всюди тиче цитати з письма святого і пишеться вірою в чудеса, зовсім непотрібні і неподібні до правди. Чи з рівною певністю міг се біограф Куліш сказати про Шевченка, котрий 1860 р. писав „Світе ясний, світе тихий“, „Саула“ та „Царів“, — про се я мав би охоту сумніватися. Бодай в поезіях своїх з 40-х років Шевченко ніколи не доходить до такого містицизму, як Куліш, а слова „бог“, „божий“ і т. п. суть у Шевченка радше поетичною фразою, образним реченням, а не мають ніякого догматичного, релігійного значення»³⁷.

Як ми вже відзначали, ставлення Куліша до Шевченка було досить суперечливим. Однак після смерті поета негативні оцінки його творчості з боку Куліша різко загострилися. В них явно проглядала класова неприязнь до Кобзаря, тенденція послабити могутній вплив його революційних ідей на суспільний і літературний процес. У 80—90-х роках Куліш вдається до грубих нападок на творчість Шевченка, до образ його світлої пам'яті, що також не залишилось поза увагою Франка. У своїх статтях про збірки творів Куліша «Хуторна поезія» (1882) та «Дзвін» (1893) вчений засудив ганебні дії Куліша. Це питання Франко порушує і в інших своїх виступах неодноразово.

Різкий осуд Франка викликало також зневажливе ставлення Куліша до російських творів Шевченка, спроба знецінити цю частину його літературної спадщини. У вже згадуваній статті про збірку поезій «Дзвін» Франко писав: «В одній своїй вірші „До Тараса на небеса“ Куліш вкладає в уста Шевченкові слова:

О, найлюбше той мене похвалить,
Хто дещо марне у печі попалить.

³⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 164.

кими є зміст, ідеологічне призначення пропагандованого народовськими лідерами націоналістичного культу Шевченка, тактика «приспосовування» спадщини Кобзаря до потреб антинародної, псевдопатріотичної суспільної практики.

Завдання полягало в тому, на думку Франка, щоб показати, яка ж справді величезна прірва між ідеалами Шевченка і поглядами народовської еліти, програмні настанови якої наскрізь суперечили духу Шевченкової творчості, ґрунтуючись на зумисному препаруванні або замовчуванні фактів. Однак Франко не тільки не заперечував ідейного зв'язку творчості Шевченка з суспільними й національними змаганнями нової доби, а, навпаки, наголошував на цьому в ряді своїх праць.

Що викликало гостру критику І. Франка, так це тенденційні спроби витлумачення ідеалів поета, націоналістичне переосмислення спадщини Шевченка. Об'єктивний зміст творчості Кобзаря, її революційний характер, вважав Франко, не тільки може, а й повинен прислужитися прогресивним ідеям епохи, визвольним прагненням народних мас, передової інтелігенції. Саме тому, що новочасний поступовий суспільний рух у ряді своїх об'єктивних тенденцій пов'язаний з ідеалами, мріями геніального поета. Народні маси, передові сили суспільства є справжніми нащадками спадщини Шевченка і їм, отже, немає потреби вдаватися до тенденційних розумувань.

Проникливий аналіз суспільних ідеалів Шевченка, творчий підхід до осмислення їх актуальності, ролі в новітню епоху — власне, в цьому пафос особливо таких спеціальних виступів І. Франка, як «На роковини Т. Г. Шевченка» (1903) та «Шевченко — ляхам» (1904). Можна полемізувати з деякими думками Франка чи уточнювати їх, але в цілому його підхід до даної проблеми, як підтвердив час, історично

Шевченка», надруковану 1900 року на сторінках «Літературно-наукового вісника».

Відгук І. Франка знайомить читача зі статтею П. Грабовського «Тарас Григорьевич Шевченко», вміщеною в 1900 році в тобольській газеті «Сибирский листок». Переказуючи зміст виступу свого побратима по революційній боротьбі й літературі, Франко наводить з цього матеріалу просторі уривки, і саме це викликає особливий інтерес. Стаття Грабовського, як і інші його виступи про Шевченка, позначена глибоким проникненням в ідейний зміст творів геніального поета.

Франко, знайомлячи галицького читача зі статтею Грабовського, широко цитуючи з неї, не тільки солідаризувався з автором, а й, залучаючи його аргументи, ілюструє та обгрунтовує свій погляд на Шевченка. Стисло характеризуючи, за висловом Франка, «цікаву статтю» поета-засланця, дослідник звертає особливу увагу на те, як розкриваються в ній головні прикмети народності Шевченка. У власному перекладі Франко наводить ряд принципово важливих висловлювань Грабовського про Кобзаря.

Франко зосереджується, зокрема, на тій частині статті, де Грабовський пише про «глибоку та при тім здорову народність» Шевченка, про «той широкий гуманізм і любов, якими надиханий кожний рядок його творів», про ті благородні ідеали, що підготували і виховали покоління мужніх, свідомих своєї мети людей, борців за звільнення трудящого люду від експлуатації.

Виділяє Франко і думку Грабовського про єдність змісту і форми творів Шевченка як важливий знак їх народності. Конкретно Грабовський відзначає силу і глибину лірики Шевченка, яскравість і красу образів, безпосередню щирість почуття, чарівну простоту вислову. Загальнолюдський зміст, багатство барв,

чів — ось що заповідав Шевченко, писав Франко, звертаючись до своїх читачів. Така в загальних обрисах суть Франкової постановки актуального питання. У 1892 році на сторінках журналу «Народ» — органу галицької селянської радикальної партії — опубліковано статтю Б. Тучапського «Шевченкові ідеали і українська дійсність», тоді ж передруковану в одному з випусків «Літературно-наукової бібліотеки», що в 1889—1892 роки видавалась за редакцією І. Франка.

Думки Б. Тучапського переважно йшли в руслі поглядів І. Франка і торкалися вони того, яким чином порушені Шевченком суспільні й соціальні питання можуть прислужитися народним масам, кращій частині інтелігенції в нових історичних умовах.

З кінця 70-х років в українському громадсько-культурному житті оформилася ще одна позиція щодо актуальності ідейного змісту спадщини Шевченка. Маємо на увазі розвідку М. Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм», опубліковану 1879 року, а в 1906-му видану окремою книжкою за редакцією і з передмовою І. Франка. То була цінна праця, що відразу викликала жвавий інтерес, стала помітним явищем у шевченкознавстві, в розвиткові суспільно-політичної, наукової думки на Україні.

Боротьбу Драгоманова за чистоту спадщини Шевченка, захист його від нападок і фальсифікацій Франко завжди вважав справою поважної громадянської і наукової значимості, заслугою, гідною схвалення. З цього погляду праця Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціалізм» оцінювалася Франком цілком схвально як перша і до того ж обгрунтована спроба аналізу і викриття суті націоналістичного культу Шевченка. Водночас у ній виразно проглядала тенденція, до якої Франко не міг не поставитися критично. Франко мав на увазі явну недооцінку Дра-

як і раніше в подібних випадках, трактується звужено, в певних національних рамках і під певним заданим кутом зору.

Найчастіше варіюється фальшива думка про те, що Шевченко поет народний у тому розумінні, що він обмежено національний, але не соціальний, тому це явище вузько своєрідне, а не загальноросійського значення. Інакше кажучи, народність Шевченка розглядається поза сферою соціально-викривальної проблемності, виростає з релігійного, національно-консервативного ґрунту і в протидії до тенденцій загальноросійського визвольного руху.

Подібні «відкриття» не мають нічого спільного з політичними ідеалами Шевченка, з соціальним і національним змістом його творчості. Вони докорінно суперечать аналітичним і синтетичним розробкам Франка в галузі шевченкознавства, висновкам вченого, опертим на факти, на взірцево наукові доведення. У шевченкознавчій діяльності Франка практично не знайдемо жодного примітного дослідницького елементу чи положення, не кажучи вже про ширшого плану висновки, які б не мали актуального наукового й суспільного значення і в наш час, які б своїми концептуальними засновками й засобами в аргументуванні не викривали повну неспроможність буржуазно-націоналістичних концепцій творчості Кобзаря, його світогляду.

У шевченкознавчій практиці Франка постійно утверджується одне із її важливих положень, пов'язане з завданнями боротьби за ідейну чистоту спадщини Шевченка, виробленням наукових принципів її текстологічного дослідження. Франко виходив з того, що всі без винятку твори Шевченка мають дійти до читача в їх справжній змістовій і художній істинності, в повній відповідності з авторським текстом. За часів Франка текстологічне вивчення спадщини

жачи в основі всіх поступових і ліберальних програм, лишається безсмертним, хоч і як би змінилися побудовані на ній логічні програмові конструкції»¹.

Поетична ідея Франка найчастіше виступає на найвищих рівнях у непорушній єдності естетичної образно-мистецької й інтелектуальної визначеності, що, зрештою, зумовило місце і роль творчості Кобзаря в еволюції художньої думки в національному і світовому масштабах.

Це питання постійно хвилювало Франка. В низці своїх праць він висвітлює його і в теоретичному, і в художньо-практичному аспектах.

Підхід до цієї проблеми суворо науковий і спирається на випробувані часом принципи матеріалістичної естетики, на світовий художній досвід. Франко виходив з тієї, багатовіковою історією освяченої істини, що геніальні мистецькі витвори людства, зокрема у словесно-образній сфері, не тільки локальні за своїм впливом, а й мають міжрегіональний характер і не підвладні часові.

Здобутки художнього генія, породжені буремною могутністю людського духу, ідеями вселюдського прогресу, безсмертні. З кожною новою епохою, в нових поколіннях вони розкриваються в новій якості. Вони володіють такими «секретами» інтелектуальної, емоційно-психологічної, естетичної дії, що здатні постійно впливати на наступні покоління, хвилювати їх, викликати в них нові імпульси, нові стимули на шляху духовного оновлення людства.

Безперервне збагачення й оновлення мистецтва, відсвічення в ньому вже здобутого художнього досвіду і на цій основі взаємодія традицій і новаторських

¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 173.

У 1908 році під редакцією І. Франка вийшло двотомне видання творів Шевченка, яке для того часу було цінною спробою науково-критичного видання поетичної спадщини Кобзаря. У передмові до першого тому Франко повертається до оцінки ряду попередніх видань творів Шевченка, ще раз загострює увагу на спотворенні деяких текстів поета у виданнях 1893—1898 та 1902 років. «Зрештою оба ті видання,— писав Франко,— порядкують Шевченкові твори нерационально, оба не дають повного навіть як на той час зводу варіантів і оба вставляють у свій текст із доступних їм варіантів звичайно найменше відповідні»⁴². Трохи далі, розповідаючи про наслідки своєї праці над підготовкою до друку творів поета, Франко зазначає: «...Я провірив перший том видання Ом. Огоновського з перводруками і вже тут переконався, який занедбаний текст дають наші галицькі видання та як багато праці потрібно для її успішного довершення»⁴³.

Водночас Франко відзначав цінність текстологічних досліджень поезії Шевченка, здійснених на початку 900-х років В. Доманицьким. Ця оцінка стосувалася його праці «Критичний розслід над текстом „Кобзаря“» (1907). Про книжку В. Доманицького учений писав із захопленням, відзначаючи багатство фактичного матеріалу, часто вперше введенного до наукового обігу, конструктивний характер спостережень і висновків, видобутих з конкретного аналізу текстів поета. Дослідження В. Доманицького, наголошував Франко, цікаве тим, що дає багато цінного для висвітлення психології творчості Шевченка, встановлення основного тексту багатьох поезій «Кобзаря». Вказуючи на те, що своїм дослідженням В. Дома-

⁴² Твори Тараса Шевченка. Кобзарь,— Львів, 1908, т. 1, с. 5.

⁴³ Там же, с. 7.

чість Шевченка ознаменувала собою нову добу в розвитку українського художнього слова, була і є художнім маніфестом революційного поступу, зразком служіння зброєю слова волелюбним національним і загальнолюдським ідеалам. Саме цим визначається характеристика творчості Шевченка, яка, за висловом Франка, є «факелом, що освітлює весь новітній розвиток української літератури»⁴.

Коли в даному разі стисло сформулювати концепцію Франка, то головне полягало в єдності змісту і форми поезії Шевченка, поезії, сповненої конкретної і водночас масштабної життєвої правди, зображення яких органічно сполучалось з ідейно-політичним, емоційно-образним пафосом, з процесом витворення нових засобів художнього втілення задуму, при найпильнішому, напрочуд самотутньому використанні багатовікового національного словесно-поетичного досвіду.

У цьому плані українська література післяшевченківської пори, на думку Франка, ніколи не могла вичерпати того, що становило скарбницю художнього генія (з усіма витокami її вічно живої джерельної основи), перебуваючи у безперервних пошуках нової адекватності тем і проблем, різноманіття форм, творчих відкрить.

На поезію Шевченка Франко дивився як на творчодослідницьку школу українського художнього слова, школу, що ненастанно вчить іти вперед в ідейному й естетичному пізнанні дійсності.

Конкретно розкриваючи думку про те, що з іменем Шевченка пов'язане нове слово в українській класичній літературі, її нова історична доля, Франко разом з тим, як ніхто інший з дослідників, не тільки

⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 34, с. 388.

розробки Франка в цій галузі, творчо використовує їх, зв'язуючи з новими теоретичними і практичними здобутками текстології, з новими даними джерелової бази.

Ми вже почасти говорили про те, якої ваги надавав Франко популяризації творчості Шевченка серед інших народів, ознайомленню їх з його життям, перекладам з Шевченка на інші мови. Він написав ряд спеціальних праць про переклади творів Кобзаря на німецьку, чеську, сербську мови. При цьому Франко вимагав, щоб вони були високої якості, передавали всю глибину змісту оригіналу, красу форми, специфіку мови, нюанси національного колориту, — словом, усе, що творить неповторний образ поезії Шевченка. Серед віршів Шевченка, писав Франко, «є такі, і то найкращі, найглибші і найхарактеристичніші, де треба для передачі золотаря з дуже делікатним струментом і дуже ніжною рукою»⁴⁶.

Виняткова ідейна й естетична цінність поезії Шевченка вимагає того, щоб вона була якнайширше представлена в перекладах на мови інших народів і таким чином стала б неповторним дійовим надбанням світової художньої думки. Рецензуючи вже згадуваний рукопис антології перекладів творів Шевченка на чеську мову, Франко зазначав, що «чеська публіка» має право домагатися «певно, того, щоби та антологія дала їй скільки можна повний образ його поезії, щоби показала їй усі характеристичні риси тої поезії, а головню, щоби показала їй те, що є в тій поезії загальнолюдського, глибокого і найдозрілішого»⁴⁷.

Треба відзначити, що Франкові належать переклади на німецьку мову понад двадцяти творів Шевченка. Серед них поеми «Сон» («У всякого своя доля...»),

⁴⁶ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 35, с. 196.

⁴⁷ Там же, т. 29, с. 493.

пошуків художньої самобутності, нової джерелової основи, — того раннього синтезу, що так хвилююче зманіфестовано вже в першому виданні «Кобзаря», а незабаром і в «Гайдамаках». Певною ілюстрацією до цього може правити й Шевченкова поезія, звернена до Квітки-Основ'яненка. На відміну від поезії про Котляревського, другий твір Шевченка («До Основ'яненка») не викликав подібного захоплення Франка. У цьому творі Франко бачив певні суперечливі тенденції, не зовсім виразне історико-романтичне мотивування авторського співпереживання. Можна сперечатися з приводу думки Франка, але відомо й те, що сам Шевченко кілька раз повертався до тексту поезії «До Основ'яненка», удосконалюючи його змістове звучання.

При цьому варто зважити на те, що коли перша з названих поезій була присвячена пам'яті митця, то твір «До Основ'яненка», власне, звернений був до письменника, що ще продовжував працювати на ниві рідної літератури, як і в літературі російській, що наклало певний відбиток на колорит поетичного звертання до відомого художника слова.

Гортаючи найвче в тих часах листування Шевченка й Квітки-Основ'яненка, Франко відзначав теплоту їх взаємин, певну спадкоємність художньо-творчих традицій, відзначав вплив творчості Квітки-Основ'яненка на формування Шевченка-поета. Найбільше підкреслювались у цьому зв'язку гуманістичні, соціально-критичні мотиви прози Квітки-Основ'яненка. Ще в начерках статті «Женщина-мати в поемах Шевченка» Франко висловив намір порівняти жіночі образи Квітки-Основ'яненка з творами Кобзаря на цю тему. Йшлося про елементи генетичного зв'язку, наприклад, повісті «Сердешна Оксана» і поеми «Катерина».

Значно пізніше, через три десятиліття по тому, у своїй головній підсумковій історико-літературній

Розділ четвертий
ФРАНКО ПРО МІСЦЕ І РОЛЬ ПОЕЗІЇ ШЕВЧЕНКА
В ХУДОЖНЬОМУ ПРОГРЕСІ

Не можна до кінця осмислити всю глибину й багатство ідей, спостережень І. Франка в галузі шевченкознавства без врахування тієї ваги, якої надавав учений характеристиці неперехідної функціональної ролі поезії Шевченка в розвитку національної літератури, оцінки її об'єктивного значення для міжнаціонального літературного процесу. З появою Шевченка художній прогрес у літературі вже не міг розвиватися поза могутнім надихаючим впливом його поезії.

Спершу стисло зупинимось на тому, як розумів Франко роль поезії Шевченка, відображених у ній політичних ідей в умовах суспільної практики нового часу, з погляду актуальних проблем, що висувало життя.

Рішуче відкидаючи різного роду шевченкознавчі «концепції» буржуазно-консервативної критики, Франко підкреслював їх явно утилітарну політичну спрямованість. Звузити, а то й перекрутити зміст творчості Шевченка, його суспільні ідеали, «запропонувати» читачеві уявлення про геніального поета-революціонера як про обмеженого «націонала», співця соціально-класового примирення, християнського всепрощення, препарувати тенденційно витлумачені заповіді «батька Тараса» відповідно до політичної програми тогочасних ретроградів і клерикалів — та-

«Козир-дівка». У подальшому ідейному розвитку Шевченко — автор «Слепої» і «Відьми», «Княжни» і «Марини» — радикально відходить, як це підкреслював Франко, від утвердженої традиції, цінної, але вже менш творчо діяльної на поворотному пункті літературного процесу. При цій нагоді варто вказати на ще одну, так би мовити, ідейно-творчу зустріч Шевченка із своїми попередниками, що зафіксована була в передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року. І. Франко високо цинив цей визначний суспільний і естетичний документ часу.

У згаданій передмові, що була явищем етапним у розвитку передової естетичної думки, Шевченко з властивою поетові принциповістю висловив свій погляд на завдання літератури і під цим кутом зору розглянув становище в рідному письменстві. Шевченко і тепер не закриває очей на заслуги таких видатних майстрів художнього слова, як Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Гулак-Артемівський, але водночас на їх адресу звучать і критичні зауваження. Поет говорить насамперед про те, що сучасна суспільна дійсність вимагає від письменників більшої чіткості, послідовності, громадянської позиції, подолання консервативного моралізаторства, про необхідність глибшого відображення життя народу, його характеру, дум і сподівань, без чого неможливе дальше піднесення національної літератури. З цього погляду передмова Шевченка 1847 року висловлювала не тільки критичні міркування щодо ряду творів українських письменників — попередників Шевченка, а й мала значення програмного естетичного документа. А втім, досить критичні зауваження Шевченка на адресу Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Гулака-Артемівського не заперечували того, що і в цей час поет цинував їхній великий внесок в історію нової української літератури. В останні роки життя

виправдав себе. Принципова позиція Франка утверджувалась тут на тій засаді, що ідеї й образи Шевченка справляють животворний вплив на суспільний і художній прогрес, запліднюють його духовно, емоційно, психологічно.

Особлива актуальність спадщини поета, на думку Франка, в її протидії проповіді національної винятковості, замкненості, нівелювання соціального питання, в уславленні поетом незборимого революційного духу народу, його боротьби за соціальне і національне визволення. Поетична спадщина Шевченка, проголошені в ній заповіді можуть багато в чому допомогти тій частині інтелігенції, яка бажає щиро віддати свої сили для торжества свободи і справедливості, для піднесення самосвідомості народу — на це неодноразово звертав увагу Франко.

Праця Франка «На роковини Т. Г. Шевченка» полемічно спрямована проти ідеологів народовців у тому розумінні, що розвінчує їх повну неспроможність в орієнтуванні на спадщину Шевченка і водночас вказує на те, в яких напрямках творчість Кобзаря, його заповіді мають сприяти сучасній суспільній діяльності прогресивних сил. У цьому зв'язку особливу увагу Франко звертає на два завдання. По-перше, українська інтелігенція має працювати над здійсненням заповітів Шевченка, йдучи далі по шляху, започаткованому поетом, прагнучи піднести самосвідомість народу, не цуратися здобутків вселюдського поступу. По-друге, передова частина українського суспільства мусить насамперед дбати про соціально-економічне і політичне визволення народних мас і на тій основі проводити широку національно-культурницьку, освітню діяльність.

Боротьба проти всіх форм гноблення народу — соціального, економічного, національно-релігійного, політичного, боротьба проти своїх і чужих визискува-

творчості, що, з огляду на її виняткові якості, відіграла справді революційну роль у розвитку української літератури другої половини XIX і початку XX століть.

І до Шевченка українські письменники зверталися до народного життя, з великою симпатією зображували риси народного характеру. Але тільки з появою творів Кобзаря життя народних мас у всіх його соціальних і національних проявах показано було з новою силою проникнення і глибиною.

У творах поета народ постав на повний зріст, втілено його одвічну мрію про волю і справедливість, готовність боротися за них. З появою Шевченка в українській літературі минула пора пасивного ставлення до лібералізму, моралізаторських сентенцій, апелювання до совісті «доброго пана», утвердилася творчість, перейнята пафосом нещадного, безкомпромісного викриття всіх основ кріпосницького ладу, піднесення позбавлених абстрактних уболівань ідей революційного гуманізму.

З появою творів Шевченка в українській літературі (та й в тогочасній дослідницькій практиці) вперше утвердилася докорінна єдність національно-історичних і соціально-політичних критеріїв у погляді на народ і його покликання. Доля народу, його життя постали в історичному розрізі, точніше — у світлі національної історії і водночас найгостріших проблем сучасної дійсності, в аспекті соціально-політичної перспективи. З Шевченком в українську літературу прийшов геніальний художник слова, у центрі творів якого була не тільки доля окремої людини з народу, що розкривалася в соціально-побутовій, родинній сфері, а й життя мільйонів покріпачених мас з їх тяжкою підневільною працею. На тлі цих, за висловом Франка, «панцизняних відносин», до краю загострених класових конфліктів, показана, сповнена

гомановим, так би мовити, ідейно-суспільного арсеналу спадщини Шевченка, що нібито втратив свою актуальність у нових обставинах і для нових поколінь української нації.

Революційність Шевченка, на думку Драгоманова, мала стихійний, бунтарський характер і не підносилася до усвідомлення високих громадянських цілей. І хоч як не цинив Франко ряд спостережень, думок Драгоманова про творчість Шевченка, він, проте, рішуче не поділяв подібної нігілістичної позиції. Але тут варто зробити одне застереження.

Підкреслюючи значення, злободенність спадщини Шевченка не тільки з погляду поточних і перспективних завдань національного літературного розвитку, а й у зв'язку з потребами ідейно-суспільного поступу загалом, І. Франко прагнув підійти до аналізу поглядів поета історично-конкретно, творчо, з неодмінним зважанням на специфіку умов новочасної дійсності.

При цьому в окремих випадках Франко висловлював різні міркування — слушні, проникливі і такі, що могли викликати заперечення, оскільки були зумовлені тимчасовими чи полемічними обставинами. Загалом же думка Франка про те, що Шевченкові ідеали не потребують сліпого копіювання, абстрактно-доктринерського сприйняття в процесі вироблення аспектів нової суспільної практики, була плідною, закономірною.

В одному із своїх полемічних виступів 1904 року Франко писав: «Ми знаємо, що наш поет був чоловік, значить — міг і мусив помилятися. Його „Кобзар“ для нас не Коран і не Євангеліє і навіть не підручник історії, чи політики, чи філософії, і виказання одної-другої помилки нічогосінько не вхитить його вартості, бо його вартість у тім гарячім, чистім, щиро людським почутті, яке ніколи не помиляється і, ле-

письменстві. Виходячи саме з цих підстав, Франко аргументував свою концепцію місця й ролі творчості Шевченка в українському літературному процесі.

Поезію Шевченка учений вважав живим первом національного літературного розвитку, джерелом його життєдайних ідей, новаторських шукань. Це стосується і тих чи інших ключових тенденцій художнього процесу, і творчого обличчя окремих письменників.

Вплив Шевченка на українську літературу завжди був, як відзначив Франко, багатоаспектним, різноплановим, але найбільше зосереджувався на проблемах, пов'язаних з суспільним призначенням літератури, дальшим розширенням і поглибленням сфери її народності, формуванням нових ефективних художніх стилів, що відповідали найпередовішим вимогам часу, дальшому розвитку літературної мови. Практично, зауважував Франко, не було жодного українського письменника, який би у своєму творчому розвитку, у процесі свого мистецького самовизначення не зазнав впливу полум'яної музи Шевченка. Цю, зрештою, істину, однак, належало аналітично розкрити, що вимагало від дослідника спеціальних знань, високого рівня майстерності в доведеннях, тонкості проникнення в суть явищ. Всі ці риси блискуче продемонстровано Франком, коли він досліджував, можна сказати, одну з вузлових проблем шевченкознавства.

Тільки талановита художня індивідуальність, «доторкуючись до вічно живого Шевченкового джерела», одержувала тим самим нові можливості, духовні імпульси для витворення нових мистецьких цінностей, здатних захоплювати людей свіжістю, оригінальністю образів, винайденими новаторськими формами. Це означає, що поетичний геній Шевченка не притлумлює музику звучання творчої індивідуальності, а сиріє її розквіту, її збагаченню.

завоювань — в цьому щаслива історична доля справжнього мистецтва. Франко був першим на Україні дослідником-естетиком, який на основі національного і художнього досвіду висвітлив цю закономірність розвитку мистецтва, висунувши при тому ряд ідей, що збагатили розробку даної проблеми. Мова великих поетів, пише Франко, «чистий та ясний вплив їх великого серця, промовляє просто та ясно до серця тисяч та мільйонів людей не лише тих, що живуть разом з ним, але й потомних». Слова тих поетів, надихані великим вогнем їх душі, «робляться немов розтопленим металом, виливаються в нові форми, в нові цінності, збагачують нашу душу новими образами, збагачують наше власне чуття...»². Розвиваючи свою думку, Франко продовжує: «Слово великих поетів тим, власне, велике й віковичне, що, не зупиняючися на поверхні, на покалатуці, на тимчасових формах явищ, заханує їх суть, основу, те, що в них вічне і загальнолюдське, і через те воно в душі кожного чоловіка вміє збудити відгук та співчуття і може в даній нагоді відповісти тій душі на її найглибші, найболючіші занити та пориви, дати їй потіху в горю, вказати ясний шлях.

У нас таким поетом, таким володарем душ і керманичем поколінь є Шевченко. Він досі не стратив для нас живої сили, його поезія не пережилася, не вичерпала свого животворного змісту...»³

Яким був і є Шевченко для українського письменства, яка роль його творчості в національному літературному процесі — таке питання неодноразово порушував і висвітлював Франко у своїх розвідках і статтях, рецензіях і окремих висловлюваннях. Твор-

² Іван Франко. Літературна спадщина, вип. 1, с. 375.

³ Там же, с. 375—377.

кількох специфічно Франкових характеристик-ілюстрацій. Відомо, приміром, що Франко з великою шанобливістю ставився до оригінального таланту С. Руданського. Він належав до тих українських письменників, творчість яких незмінно цікавила Франка. Про автора популярних співомовок та зворушливих ліричних віршів критик писав часто, з теплотою. Франко вважав Руданського одним із талановитіших українських поетів 60-х років, творчість якого розвивалася суголосно з традиціями Шевченка. Це був не так безпосередній вплив великого поета, як здебільшого орієнтування на Шевченків спосіб сирійняття народної теми, народних мотивів, при одночасному збереженні специфіки власного способу поетичного думання, ліричної реакції. «Пісень ліричних Руданського небагато,— зазначав Франко,— та всі вони мають високу стійність артистичну, виявляючи хоч не дуже глибоке, та щире чуття, чесну та правдиву душу поета»⁸.

В розумінні Франка, то, звичайно, не була вся вичерпність ліричної різнотонності поетичної традиції Кобзаря, але одна із тих сфер співпереживання, що в своєрідному відсвіченні Руданського утворила ознаку класичного значення його мистецького надбання.

Значно пізніше — у 1910 році, в одній із своїх фундаментальних праць Франко знову повернувся до творчості Руданського і також у зв'язку з традиціями Шевченка, водночас вказавши і на певні межі наявної співзвучності. На цей раз йшлося переважно про його співомовки. «В Степані Руданським,— писав Франко,— бачимо великий поетичний талант, обік Шевченка найвизначніший в українськiм письменстві ХІХ віка. Тільки ж сей талант основно різниться від Шевченкового, бо коли Шевченко в кождім своїм

⁸ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 220.

не схильний був відокремлювати Шевченка від творчості його попередників, але в певних межах, що впливали з живих реальностей часу, констатував наявність безперервності національного художнього процесу, мінливого, часом гостроконфліктного змісту, не позбавленого суперечностей.

Шевченко принаймні тричі звертався до оцінки й осмислення своїх творчих взаємин з традиціями попередників. Особливою повагою перейнятий був до творчості І. Котляревського. Йому, як відомо, присвятив Кобзар зворушливу поезію, що була водночас і власною громадянською сповіддю, і найщирішим визнанням безсмертних заслуг автора «Енеїди» і «Наталки Полтавки».

Що ж стосується Франка, то він високо ставив згаданий вірш Шевченка, бачачи в ньому окремі психологічні нюанси, мотиви естетичної натхненності, що знайшли своє відлуння в «Перебенді» при всій специфічній відмінності загальної тональності, сюжетної канви обох творів.

Для Франка важило те, що в поезії, присвяченій Котляревському, і в «Перебенді» — явищі цілком літературному й почасти фольклорного походження — відбилася спільність естетичного стилю взаємодоповнюючих його елементів. В поезії «На вічну пам'ять Котляревському» Франко бачив немовби вираження творчих зв'язків двох великих митців слова, один з яких вже завершив свій літературний шлях, залишивши нащадкам неоціненний духовний скарб, а інший, сповнений сили, творчої снаги, прагнення зважити на уроки свого попередника, тільки виходив на широку дорогу літературної діяльності. Це відбувалось в тій історичній хвилі, коли самовизначення поета ще не виявлялося в більш-менш чітко розмежованому вигляді, під впливом утвердженої класичної традиції і водночас у сфері сміливих

«Лесь Українка» (1898 і 1900) та стаття «Михайло П. Старицький» (1902).

У названих виступах Франко, власне, зупиняється на тому, якими шляхами має йти процес творчого освоєння традицій Шевченка в українському письменстві. І це зрозуміло. Після смерті поета — впродовж наступних десятиліть — в українську літературу прийшов цілий ряд талановитих імен. З кожним новим періодом українське художнє слово демонструвало, незважаючи на складні суспільні умови розвитку, свої невичерпні можливості.

У кінці 90-х і на початку 900-х років, коли були написані статті про Лесю Українку й М. Старицького, цілий ряд узагальнюючих літературно-критичних досліджень, Франко мав змогу не тільки аналітично розкрити багатобарвний, винятково цікавий творчими індивідуальностями літературний процес, а й осмислити його нові тенденції, висловити свої міркування щодо найближчих, скажемо так, перспектив художнього розвитку. І в цей час вченого цікавило питання про те, як формуються, якого вираження набирають ідейно-творчі взаємини традицій Шевченка з новішою художньою практикою. Адже одна справа характер впливу Шевченка, скажімо, на творчість Руданського, Глібова — представників літературного покоління 60-х років, а інша — вага поезії Кобзаря в нових умовах розвитку літератури.

Літературна дійсність ставала все більш мінливою, складною, позначеною гостротою конфліктних ситуацій як в художньому, так і в суспільно-політичному плані.

Життя все настійніше потребувало нових форм і засобів зображення, нових стильових шукань. Передова українська література, як засвідчив її дальший прогрес, сміливо йшла назустріч цим вимогам, плідно збагачуючись художньо і з громадського погляду,

праці Франко в аспекті загальної і локальної характеристики зазначав: «В деяких його (Квітки-Основ'яненка.— М. Б.) повістях, приміром, у „Марусі“, „Перикотиполі“, „Козир-дівці“ і інших, зовсім не видно панцизняних відносин, так як коли б се були села зовсім свобідних людей. Найглибше до основи тодішнього селянського життя сягають повісті „Козир-дівка“ і „Сердешна Оксана“, перша малюючи геройство селянської дівчини в боротьбі з продажним чиновництвом, а друга, попередниця Шевченкової „Катерини“, але ідейно далеко вища від неї, малює становище дівчини уведеної офіцером і її моральну перемогу над народним пересудом, що осуджує покриток»⁵.

Подібне порівняння «Сердешної Оксани» і «Катерини» може здатися дещо дискусійним, однак такою мірою, що для різних точок зору залишається можливість на власну аргументацію. Наведене висловлювання ще й тим примітне, що, з одного боку, стверджує певну спільність у ставленні Франка і Шевченка до деяких творів Квітки-Основ'яненка, а з іншого — вказує не менш важливу тотожність в оцінці повісті «Сердешна Оксана».

Важливо, проте, простежити хід думки І. Франка. Повість «Сердешна Оксана», при всій специфіці моралізаторських сентенцій та стилю, Франко вважав одним із помітних ранніх явищ української демократичної прози. У високій оцінці Франком і Шевченком повісті «Сердешна Оксана» важив її щиро людський зміст, співчуття до приниженої особистості, відраза до морального бруду. У тому розумінні родовід Шевченкових жіночих типів Франко починав саме з Квітчиних повістей «Сердешна Оксана» та

⁵ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 89.

Українки і тому в даному разі вищі критерії романтичного жанру їй витримати було важко.

Зрештою, справа не в тому. Перворядне значення тут має підхід Франка до аналізу змістової й стильової еквівалентності традицій. В «Русалці», зазначає Франко, панує мінорний тон, певна розслабленість у вислові, елемент літературної заданості, помітний брак природності. «Русалка» написана, за висловом Франка, «не в народному стилі, як сказано в титулі, а в старому романтичному шаблоні».

Що ж до Шевченка, то в його баладах (хіба що за винятком «Причинної») маємо оте своєрідне поєднання казкового й реального, соціального й національно-самобутнього, фольклорного й літературного мотивів — одне слово, оту неподільну органічність, що зумовлює утворення зразків світової класичної балади. Порівняльне зіставлення веде Франка до такого висновку: «Слабенький відгомін шевченківських балад без їх широкої мелодії, без того твердого підкладу життєвої обсервації і соціальних контрастів, що надає тим романтичним баладам вагу і принаду вічно живих творів».

В Лесиній „Русалці“ події не вмотивовані, соціальних контрастів нема, психологічні конфлікти ледве натякнені невмілою, ще дитячою рукою»¹¹.

Зрозуміло, що Франко не мав наміру протиставити твір молодого автора поетичним зразкам Шевченка. Однак при сприянні додаткової художньо-аналітичної аргументації бажав вказати на цінність Шевченкової традиції, підкреслити те, що вона ще далеко не вичерпала себе по суті. Коли ж Франко зосереджується на рисах, художньо виправданих, відбитих у фінальному епізоді «Русалки», то він вказує на це як на явище примітне, бо в ньому «чути якісь нові, нешаб-

¹¹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 256—257.

шанобливе ставлення Шевченка до всього цінного, створеного його попередниками, можна сказати, позначене було ще більшою проникливістю і теплою. Про це свідчать, зокрема, висловлювання Шевченка в повістях, листах, а також те, що в останньому прижиттєвому виданні «Кобзаря» 1860 року поет лишив на чільному місці поезію «До Основ'яненка».

Яскраво увиразнена лірично-романтична стихія позначена елементами психологічної напруги — це Франко вважав однією з домінантних властивостей української поезії дошевченківської пори. Її вплив на лірику молодого Шевченка, особливо щодо емоційної тональності, Франко підносив як факт незане-речний. Йшлося насамперед про наявність певного зв'язку (в плані стимулюючих психологічних і стильових елементів) ранньої лірики Шевченка з поезією А. Метлинського, Л. Боровиковського, а також М. Петренка, В. Забіли, на пізніших творах яких у той же час наклала свою печать художньо-стильова манера, що окреслилась уже в «Кобзарі» 1840 року.

«До попередників Шевченка з огляду на дух і спосіб писання, зазначав Франко, треба зачислити групу, репрезентовану Амвросієм Метлинським і тими письменниками, твори яких заповняють п'ять томиків збірки „Южный русский сборник“, виданої Метлинським у Харкові 1848 р.»⁶.

Наступні етапи літературної діяльності Шевченка ознаменувалися наслідками творчості, позначеної монументальним багатством ідейно-проблемного змісту, незвичайною до того широтою тематичних обріїв, розмахом художніх засобів втілення задуму, словом,

⁶ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 94.

Але могутній індивідуальності Лесі Українки були чужі сентиментальна розслабленість, почуття безнадії; в ній жила могутня сила героїчної одухотвореності. Це дає можливість Франкові зробити висновок про те, що в цілому ряді її поезій чути «такий голосний та страшний стогін примученої душі, якого не чулося у нас ще від часу киргизьких думок Шевченкових»¹³.

Продовжуючи Франка, можна було б сказати, що, утвердившись на рубежі двох століть, лірика Лесі Українки розрослася в могутнє величаве дерево безсмертного людського духу, що при всій глибинності особистих переживань, тривожній емоціонально-чуттєвій напруженості в ній не було місця настроям песимізму, а болі, стогін душі перетворилися у «сльози-перли», ставши часткою поетичного світу художника, ще одним свідченням його оптимістичного мужнього таланту. У тому, зокрема, заслуга уроків Шевченка, творчість якого давала приклади духовної відваги, щедрості серця навіть в умовах найтяжчих особистих переживань.

Але, що особливо відзначає Франко, Леся Українка зміла опанувати «широку скалю почувань від тихого суму до скаженої розпуки і мужнього, гордого прокляття», отже, її поетичний світ у цілісності незмірно ширший, глибинніший, і, головне, в ньому оспівується революційна звитяжна боротьба народних мас, звучить пристрасний заклик до мужніх і нескорених, щоб героїчно протистояти злу і неправді, гартувати волю в борні (у двобої) з неволею.

Франко був першим політичним діячем, письменником і критиком, хто проголосив ці властивості творчості поетеси тріумфом української революційної

¹³ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 254.

трагізму, доля окремих характерів з народу, що страждають і протидіють сваволі.

Аналізуючи процеси, що відбувалися в українській романтичній поезії 20—40-х років, Франко писав про наявність у ній різних суспільних і естетичних тенденцій — про переважаюче консервативне начало (як у сприйманні сучасної дійсності, так і в розумінні історичного минулого), і про відображення в загально-національному масштабі прогресивного погляду на проблему взаємин людської індивідуальності з оточуючим її зовнішнім світом, і про сприйняття явищ сучасності, як і давньої минувшини, з позицій революційного демократизму, з позицій народу.

Однак Франко не розглядав ті тенденції ізольовано, не проводячи рішучий вододіл між ними — особливо в аналітично-психологічному й стилевому планах. В окремі періоди процес взаємопроникнення елементів цих тенденцій все-таки відбувався, хоч і при збереженні ідейної, як, до речі, й мистецької специфіки. Отож немає нічого несподіваного у твердженні Франка про те, що в ранніх поезіях Кобзаря можна віднайти риси стилістики, емоційного забарвлення, властиві донедавній романтичній традиції, подібно до того, як з погляду пізнавально-сюжетного «Історія Русов», за висловом Франка, служила «джерелом деяких молодечих стихотворів Шевченка»⁷.

Коли з появою Шевченка розгорнувся процес перетворення не бачених досі нових художніх потужностей у нові гігантські мистецькі реальності, справді революційні за змістом і формою функціонування, стало ясно, що на зміну одній літературній епосі почала утверджуватися нова доба в національному

⁷ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 99.

вважаючим, що протистояти спокусі стилізації, епігонства далеко не кожному письменникові було під силу. А крім того, і в практичному, і теоретичному аспекті це питання вимагало вельми тонкого висвітлення, що ми й маємо в працях Франка.

Спадщина Шевченка, його поетичні, естетичні, суспільні ідеї мають виняткове значення, коли до їх використання, як і взагалі до традицій класики, підходить творчо, у всеозброєнні самотнього дужого таланту. В іншому випадку ми будемо свідками певних поверхових реставраційних успіхів, інколи навіть ефектних, але не таких, що є якісно новими явищами в літературі.

Ніщо так не суголосне з духом поезії Шевченка, як витвори, що виростають з самої природи нового таланту, його передового громадянського покликання. І навпаки, ніщо так не викривлює творче обличчя генія, як поверхове безбарвне наслідування форми його поезії, коли автор не здатний до більшого, як утриматися на поверхні формальних шукань.

На творчість Лесі Українки, як відомо, великий вплив справили загальноросійський революційний робітничий рух, ідеї наукового соціалізму. Важливе значення мали й революційні традиції Шевченка. Його поезія сприяла піднесенню таланту поетеси на вищий щабель естетичного освоєння дійсності. І саме тому, що до творчості Шевченка, його заповітів Леся Українка ставилася не як до догми, а як до втілення певного політичного і морально-етичного принципу, як до основи естетичних взаємин мистецтва з народом.

Коли Франко говорив про «широку ідейність», «соціально-народний» характер, «огнисту силу» лірики Лесі Українки, то мав, зокрема, на увазі підкреслити, що тими тенденціями вона близька до традицій Шевченка. Однак, наголосимо, той зв'язок був органічний тому, що не був формальний, а ґрунтувався на

Для Франка це не декларативне твердження — воно засноване на аналізі всього досвіду історії національної літератури після Шевченка. У той же час вчений застерігає від абстрактного, доктринерського підходу до цього питання. Насамперед від процесу естетичного освоєння спадщини Шевченка слід відокремити все те, що було результатом епігонства, стилізації. Творче використання поетичного досвіду Кобзаря, його естетичних завоювань йшло такими відмінними шляхами й на основі розмаїття форм, що для повноти загальної характеристики процесу, як і окремих письменників, важливо уникнути вульгаризації, схематизму, спрощенства.

Іван Франко вважав, що, так би мовити, градація функціонального ефекту ідейно-творчих зв'язків спадщини Шевченка з наступними процесами літературного розвитку, впливу поезії Кобзаря на окремих письменників була досить нерівною, точніше — розгалуженою, багатоступеневою, і це було закономірним, оскільки відповідало рухові національної художньої думки другої половини ХІХ — початку ХХ століть.

Поезія Шевченка не раз була для Франка критерієм оцінки творчості українських письменників. Але тим критерієм він користувався делікатно, не нехтуючи конкретною історико-літературною аргументацією. Оригінальність, свіжість, новизна художнього явища в процесі порівняння чи зіставлення не гнітилася під вагою Шевченкового генія, а, навпаки, розкривалася у своїх специфічностях і в той же час у суворій відповідності з об'єктивною значимістю літературного витвору. У тому, на наш погляд, слід бачити одну із властивостей Франкової концепції місця і ролі спадщини Шевченка в українській літературі наступних десятиліть.

Під цим приводом можна було б звернутися до

ка незалежно одне від одного виступили з характеристикою творчості Ю. Федьковича, торкнувшись, зокрема, питання про вплив на неї поезії великого Кобзаря. Життя і літературна діяльність Ю. Федьковича викликали значний інтерес у Франка. Про це свідчать такі його статті: «Осип Юрій Федькович» (1886), «Молодий вік Осипа Федьковича» (1888), «Перше повне видання творів Федьковича» (1901). В оцінці творчості співця Буковини критик був принциповим, об'єктивним. З симпатією і високим визнанням відгукувався він про своєрідний талант письменника з буковинського краю, про суб'єктивну ліричну вдачу, щиро народний зміст його творів. Такі відомі твори, як «Дезертир», «Лук'ян Кобилиця», «Сафат Зінч», «Люба-згуба» й багато ліричних поезій, написані в кінці 50 — початку 60-х років, вражали природною незаїманістю, свіжістю, колоритом народних пісень і переказів, злиттям з чарівним і водночас сповненим драматизму світом Гуцульщини.

Творчість Федьковича, напоєна соками гуцульського фольклору, спостереженнями з народного життя, утвердившись під впливом Шевченка і Марка Вовчка, хвилювала своєю неповторною красою, мальовничістю. Однак Франко не обминав і деяких слабкостей Федьковича, певну обмеженість його світогляду. До цього питання Франко підходив, так би мовити, не з суб'єктивного погляду, а історичного, не так докоряючи, а більше відтіняючи специфіку творчості письменника. Франко також звернув увагу на інше явище, що його можна було б назвати хворобливим.

У середині 60-х років Федькович написав низку поезій, в яких простежується пряме наслідування Шевченкових форм, аж до окремих мовних парафраз. Отже, в літературно-художній практиці Федьковича намітилася тенденція відходу від безумовно плідного

творі дійсний, оригінальний творець, Руданський являється тільки незвичайно талановитим репродуктором чи то народного традиційного матеріалу, чи історичних фактів (тут він, додамо, взагалі дуже слабкий і без іскри Шевченкового живого огню), чи то в перекладах чужомовних творів. При всій тужливості, властивій вдачі українця-подолянина, поезія Руданського скрізь ясна і життєрадісна»⁹.

Отож у гумористичних творах Руданського, як і в його ліриці, Франка захоплює природність, простота, народний зміст — властивості, співзвучні з морально-етичною й естетичною нормою Шевченкової музи. У співомовках Руданського Франко, наприклад, відзначає високий рівень новаторського стилю, але в той же час не вдається до ідеалізаторських сентенцій, вказуючи в іншій своїй праці на «недостачу ширшого філософічного погляду на життя людське і народне...»¹⁰, на елементи певної вузькості громадянського звучання тієї чи іншої класичної художньої мініатюри.

Вміння бачити у творчості письменника відгомони впливу найвищого художнього стимулу, яким є поезія Шевченка, здатність бачити площинні відмінності в суспільному змісті і водночас вміння спостерегти оригінальне, свіже, чим збагачується література, — це ті риси, що характеризують Франка-дослідника.

У літературознавчій спадщині І. Франка є кілька статей, в яких найбільш концептуально порушується питання про значення поезії Шевченка для дальшого ідейно-художнього прогресу української літератури. Це насамперед дві статті під однією і тією ж назвою

⁹ Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р., с. 149—150.

¹⁰ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 28, с. 220.

в подібних аспектах про творчість Федьковича писала і Леся Українка у статті «Малорусские писатели на Буковине» (1901)¹⁹. Дещо раніше — в 1900 році, в чернівецькій газеті «Буковина» опубліковано український (мабуть, первісний) варіант статті Лесі Українки під назвою «Писатели-русини на Буковині».

Обом виступам Лесі Українки передували розглянуті вище Франкові оцінки ідейно-творчих зв'язків Федьковича з Шевченком, що, можливо, й наклало свій відбиток на формування позиції поетеси з цього питання.

Високої думки була Леся Українка про кращі поезії Федьковича, створені на оригінальній національній основі. Особливо захоплює її його проза — колоритна, лірична, своєрідна баченням світу, перейнята, як зазначає поетеса, «теплим почуттям та любов'ю до описаних людей і буковинської природи»²⁰.

Кращі твори Федьковича, зауважує Леся Українка, вийшли за національні рамки і стали надбанням культури художнього слова у міжнаціональному масштабі. У цьому треба вбачати значимість впливу на Федьковича (серед інших факторів) творчості Шевченка й Марка Вовчка.

Разом з тим не минає Леся Українка й певних невдач Федьковича, маючи на увазі те, що письменникові в деяких творах, особливо останнього періоду, не вдалося утриматися на рівні вимог, утверджених естетичною школою Шевченка. Їм, на думку Лесі Українки, не вистачає широти і глибини у відтворенні життєвих обставин, достатньої уваги до соці-

¹⁹ Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т. К., 1977, т. 8, с. 65.

²⁰ Там же, с. 66.

виявляючи ідейну чутливість, здатність до безперервного оновлення, до мужнього критичного самоаналізу.

У цих умовах Франко з рішучою послідовністю обстоював думку, що до використання спадщини Шевченка письменники мають підходити творчо. Тут будь-яке формальне запозичення, копіювання манери не можуть мати конструктивного значення. Головне — у творчому зважанні на досвід Шевченка (як в ідейному, суспільному, так і в художньому плані). Нам, неодноразово зазначав Франко, важливі не догматичне орієнтування, не буква, а дух поезії Шевченка, уроки її народності, невичерпний оптимізм, відданість і вірність найвищим суспільним і естетичним принципам, поза чим письменницька діяльність взагалі неминуче позбавляє себе ваговитого впливу на покоління, на суспільну дійсність. До цього висновку І. Франко приходить на підставі аналізу всього післяшевченківського розвитку української літератури, далі розширює свої спостереження, поглиблює свої узагальнення, залучаючи до сфери дослідницької обсервації все нові здобутки художньої практики. Під цим кутом зору значний практичний і теоретичний інтерес становить характеристика І. Франком лірики Лесі Українки, його думки з приводу найпритаманніших її рис у світлі поетичних традицій Шевченка. З ранньої лірики Лесі Українки дослідник відзначає, наприклад, баладу «Русалка».

На певну залежність цього твору від баладного стилю Шевченка Франко звертає увагу з самого початку своєї розповіді. Однак, гадає Франко, більше доводиться говорити про творчо-стильову відмінність «Русалки» і Шевченкових балад. Різняться ці твори в принципі і такою мірою, що дають можливість відтінити і підкреслити перевагу Шевченкової баладної класики. І, мабуть, це можна зрозуміти, адже «Русалка» — одна із ранніх поетичних спроб Лесі

йшли в загальне уживання і не разять нікого... що з часом вони здобули собі право горожанства»²².

Тут мають значення принаймні дві передумови. По-перше, суспільний прогрес, а звідси і формування нових вимог до літератури, мови — тенденції, поза якими не може розвиватися справжня творча індивідуальність. «...Не забуваймо, — підкреслював Франко, — що писання д. Старицького — плоди перехідної доби, коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі повятей... Не забуваймо, що на ковані слова, провінціалізми та неологізми д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг укр. письменства до рамок „домашнього обихода“ і яким укр. мова видається à ргіогі — непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин...»²³

Отже, проблеми розвитку літературної мови Франко порушував конкретно-історично, виступаючи проти доктринерського їх висвітлення. З цього випливає, по-друге, що обличчя будь-якого письменника визначається з-посеред інших прикмет особливо багатством і оригінальністю його мови; письменник, «у кого немає своєї індивідуально забарвленої мови — слабкий письменник, він пише безбарвно, мляво і не може числити на довшу, тривку популярність»²⁴.

Мова Шевченка, на думку Франка, саме й ґрунтується на цих двох, перевірених історично-художнім досвідом, передумовах, демонструючи усе розмаїття свого функціонального діяння. Тим-то Франко вважав, що справжніми продовжувачами традицій Шевченка є не ті письменники і критики, що суворо оберігали неподільність пуританських меж мовної

²² Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 275—276.

²³ Там же, с. 275.

²⁴ Там же, с. 276.

лонові, хоч дуже ще несмілі тони», «видно перший розмах крил свіжого ліричного таланту».

Під час початкового розквіту і дальшого піднесення творчості поетеси, коли її лірика розгорнула свої крила і набрала високого лету, Франко знову повертається до аналогій з Шевченком, але в іншому ракурсі. Поезії Лесі Українки, представлені у збірках «На крилах пісень» (кращі з них) та особливо «Думи і мрії», Франко вважав перлинами світової лірики, визначнішою подією в літературному житті України. Про останню з названих збірок Франко писав, що «від часів Шевченкового „Кобзаря“ Україна не видала кращої збірки поетичних творів».

Лірику Лесі Українки критик цінував дуже високо, насамперед за багатство змісту, «широку ідейність», психологічну різнобічність, духовно-емоційну щедрість. Всі найтонші струни душі людської підвладні Лесі Українці, а її натхнення, напружена праця мислі здатні до витворення художніх явищ, що виходять далеко за межі національні. Саме на такому рівні розглядав І. Франко лірику Лесі Українки, вперше зманіфестувавши появу таланту, гідного найвищого схвалення і підтримки.

Тут треба відзначити незвичайну властивість таланту Франка-критика, що полягає в умінні заглибитися в поетичне ство твору, відтінити усі грані, нюанси психологічного стану автора, розкрити тенденції його еволюції як художника і громадянина. Розглядаючи цикл поезій Лесі Українки «Сльози-перли», Франко говорить про наявну в ньому особливу психологічну настроєність, риси крайньої емоційної напруги, про те, що цей стан «є виразом безмірно болючих обставин, серед яких живе авторка і серед яких знаходиться українське слово та всяка вільна, гуманна думка в Росії»¹².

¹² Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 254.

з цього приводу не була для Франка самодостатньою, а неодмінно поєднувалась з пильним аналізом ідейно-тематичного аспекту проблеми.

Адже справа не тільки в тому, як відозмінюється мовно-поетична палітра літератури, на які напрями вона розгалужується, а й у тому, що характеризує нові суспільні й тематичні обрії художнього слова в зображенні дійсності, шляхи і засоби її естетичного пізнання.

В українській поезії 60-х років XIX століття, наприклад, виразно простежувалась, зазначав Франко, така хвороблива тенденція. Деякі поети, не наділені яскравим талантом, засвідчили свою неспроможність вивільнитися від спокуси «доспівати» Шевченка за сприянням окремих форм його стилю і внаслідок цього потрапляли в становище утворювачів, за висловом Франка, «псевдо-шевченківських шаблонів».

Говорячи про «конвенціональний стиль» подібної поезії, Франко відзначав, що для неї «майже обов'язково було дивитись на світ і на людей очима співучого селянина, афектувати селянську наївність, починати поезію від зір, вітру, сонця, хмар або соловейка і потім більше-менше *ex abrupto* (не закінчивши.— *Ред.*) перескакувати на індивідуальне поетове „горе“ або „щастя“; коли там усі людські відносини і вся природа мусили бути стилізовані, позбавлені реальних прикмет і деталей, більше-менше в такому самім розмірі, як у орнаментах народних вишивок являються стилізовані квітки та листки...»²⁵. При цьому в епігонській віршовій практиці, як зазначав Франко, ігнорувалась головна суть творчості Шевченка — революційна ідейність, високий громадсько-політичний пафос. Під цим кутом зору Франко зупиняється на поезії П. Куліша 60—70-х років.

²⁵ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 238.

думки, втіленої в пристрасному художньому слові, вважаючи літературну діяльність автора «Дум і мрій» гідним продовжувачем традиції Шевченка. «Від часу Шевченкового „Поховайте та вставайте, кайдани порвіте“, — писав Франко, — Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосилої хорої дівчини»¹⁴.

Який конкретний зміст вкладав Франко в наведене вище визначення — про це ми довідемося з наступної статті про поетесу: «Особливо від 1899 р. можемо спостерігати в думках нашої авторки помітний поворот на поле соціальне, коротко кажучи: реально народне. Своїми думками вона обіймає весь український народ, не забуваючи ні на хвилину, що це народ бідняків, невільників, народ експлуатований і поневолений. Вона старається розбудити в серцях цього народу віру в краще майбутнє й у власні сили...»¹⁵ Розглядаючи ідейно-естетичні зв'язки творчості Лесі Українки з традиціями Кобзаря в осмисленні Франка, слід звернути увагу на одне принципове питання, що становить значний історико-літературний і теоретичний інтерес.

Про що б не говорив Франко у зв'язку з освоєнням художніх багатств Шевченка, які б при тому факти не аналізувалися, які б аргументи не бралися до уваги, в основі синтетичної підстави була чітко стверджена позиція дослідника, а саме: не історично і вищою мірою не конструктивно розглядати вплив Кобзаря на подальший розвій української літератури в плані запозичень, безпосередніх асоціацій. Такі негативні явища не раз давалися взнаки в поточному українському літературному процесі. Поетичний геній Шевченка був таким могутнім, всеохоплюючим,

¹⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 265—266.

¹⁵ Там же, т. 32, с. 40.

творчості вплив національно-історичної проблематики Шевченка. Але його підхід до висвітлення минулого України, ролі народу в національній історії був рішуче протилежним позиції Шевченка. Тлумачення історичних подій Кулішем було виявом його ідеологічної війни з традиціями поета-революціонера.

У «Досвітках» Куліш опублікував чимало творів історичної тематики, майже щоразу супроводжуючи їх історико-публіцистичними нотатками, котрі мали підкреслити і науковий професіоналізм автора, і вірогідність описуваних подій — всупереч Шевченкові, який, мовляв, через свою малу освіту минуле України знав поверхово. Однак, незважаючи на старанно зафіксовані підтекстові історичні екскурси (як, наприклад, в поемах «Солониця», «Великі проводи», «Дунайська дума» та ін.), історія в них поставала тенденційно обумовленою, тоді як у Шевченкових творах вона відображена правдиво, зі значно більшою науковою підставою.

«Даремно Куліш, — зазначав Франко, — додавав до своїх віршів ноти та вчені екскурси, щоб присоромити Шевченкове нецтво; в словах неука Шевченка було сто раз більше глибокої життєвої, а тим самим і історичної правди, ніж в учених нотах, а потім і в цілих оберемках томів Кулішевої історіографії та історіософії»²⁶. Отже, історичне чуття Шевченка, як з'ясувалося, було незмірно проникливіше, ніж історична «компетентність» Куліша. І це зрозуміло — дві протилежні ідейно-класові позиції відбилися в історичних творах Шевченка й Куліша. Характеризуючи ідеологічні концепції Куліша й Шевченка, як вони відбилися у їхній творчості, Франко, з властивою йому принциповістю, писав про те, що «Куліш до смерті воював із шевченківськими поняттями та обра-

²⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 233—234.

розкритті всього багатства оригінальності таланту Лесі Українки, її ідейно-політичних переконаннях, на її новаторстві.

У творчості видатної поетеси, зазначав Франко, все було новим, живим віддзеркаленням нової епохи: проблеми, і теми, герої, й ідеї, художні засоби, образи, стиль, і мова, своя емоційно-лірична стихія, своє бачення світу. У швидкоплинному творчому світоглядному процесі для неї живим був дух Шевченкової музи — як приклад, як стимул, як свідоцтво вивіреного часом класичного художнього досвіду. Відзначаючи певний генетичний зв'язок творчості Лесі Українки з поетичною традицією Шевченка, вчений писав, що тільки така спрямованість є плідною, необмежено перспективною для подальшого розвитку національного письменства, засвідчуючи (в який уже раз) очевидну неспроможність епігонів Шевченка.

Учений говорить про це так переконливо, що варто навести тут цю чітко сформульовану думку: «Правда, українські епігони Шевченка не раз „рвали кайдани“, віщували „волю“, але се звичайно були фрази, було пережовування не так думок, як поетичних зворотів і образів великого Кобзаря. Леся Українка не силкується на Шевченків пафос, не пережовує його термінології; у неї є свій пафос, своє власне слово»¹⁶.

Чим далі відходила Леся Українка від запозичень формальних ознак поезії Шевченка (що було властиве деяким раннім її творам) в напрямі оригінальної розробки актуальних проблем дійсності, тим ближчою була вона до традицій Шевченка, розвиваючи і збагачуючи їх. І це не поодинокий факт в українській літературі.

На початку 900-х років в українській критиці відбулася досить примітна подія. Франко і Леся Україн-

¹⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 31, с. 266.

й наступні письменницькі покоління особливо відповідальні обов'язки — користуючись Шевченковою поетичною зброєю, його досвідом, збагачувати літературу новими відкриттями і тим самим рухати її вперед.

Говорячи про деякі риси художньо-поетичного процесу, особливо в роки після смерті Шевченка, слід все ж зауважити, що Франко при тому не перекреслював кращі зразки віршової творчості, написані в народнопісенній традиції, в дусі стильових ознак ранньої лірики поета. Суперечності тут немає. Стилізації, епігонству Франко завжди перетинав дорогу в літературу. Але не ставив знак рівності між подібними хворобливими явищами і животворним емоційним плином поетичної традиції, підкреслюючи разом з тим необхідність безперервності новаторських пошуків у галузі змісту і форми.

Полеміка Франка в питанні про стан і наступний розвиток української поезії не позбавила його можливості відзначити кращі твори, зокрема В. Мови, П. Чубинського, В. Кулика, М. Вербицького, П. Кузьменка, представивши їх в упорядкованій ним антології «Акорди» (1903). Франко володів високою здатністю розглядати літературні явища, процеси і ретроспективно, і з точки зору перспектив подальшої художньої еволюції. Що ж до М. Старицького, то його поетична творчість вже на ранньому етапі засвідчила чітко увиразнений процес відходу від шаблонного наслідування Шевченка до ідейного й естетичного осмислення його спадщини як однієї з основ художнього прогресу в українській літературі. Старицький-поет стає однією із помітних і оригінальних постатей в українському літературному процесі — так вважав Франко, досить докладно аргументуючи свою думку. У той же час не можна сказати, що в оцінці його поетичної спадщини, її резонансу критик якоюсь мірою послабив свої загалом суворі критерії. Не за-

оригінально-творчого самобутнього використання спадщини геніального поета до стилізації її окремих елементів, що Франко розцінив як явище неправомірне. Поета з Буковини вабило в Шевченкові все, що йшло з глибини народного духу, — творчість, що була «натуральним, безпосереднім висловом того, що кипіло в серці і хвилювало душу»¹⁷.

Коли ж Федькович перейшов на іншу стежку — формального, не завжди органічного сприйняття поезії Шевченка, його власні твори почали бліднути, втрачати риси яскравої самобутності змісту і форми. У зв'язку з цим Франко писав: «Манера наслідування Шевченка, переписування з нього цілих рядків, цілих фраз, іноді з дуже нещасливими відмінами, та манера, за яку вже перед тим роблено йому легкий докір у „Русі“ (львівській газеті. — М. Б.), тут проявилася ще сильніше і неприємніше»¹⁸.

Ю. Федькович якось засвідчив, що великий вплив на його творчість мали Шевченко й Марко Вовчок. Був то процес закономірний, творчо прогресивний. Шевченко й Марко Вовчок та народна пісня — немов два крила, що сприяли творчому злету талановитого автора «Довбуша» і «Лук'яна Кобилиці», «Новобранчика» і «Таліянки».

Натхнення поезією Шевченка, творчість Федьковича набирала революційної спрямованості, соціально-викривальної сили, на що й звертав увагу Франко. Але водночас він підкреслював — у Шевченка треба вчитися, на його творчість треба зважати, вона надихає, вказує, де шукати письменникові суспільних і естетичних орієнтирів.

Федькович найближчий до Шевченка саме в творах пори розквіту свого таланту. Треба сказати, що

¹⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 121.

¹⁸ Там же, с. 127.

епігонському стилю, Старицький сприйняв дух поезії Шевченка, його ідеали, і саме в тій корінній сутності й ціленаправленості, яка надихає енергією і дає стимул до художнього діяння на новаторській оригінальній основі.

Не випадковим було й те, що саме Франко був першим дослідником поезії Старицького, який звернув увагу на близькість її окремих мотивів до творчості Некрасова. Це особливо відчувається в громадянському пафосі поезії українського письменника, у тому злитті особистого переживання, майже завжди зумовленого соціальним аналізом зображуваного, з експресією публіцистично-поетичної мислі.

Об'єктивна значимість поетичної діяльності М. Старицького у своїх прикметних гранях, за переконанням І. Франка, ширше розкривається, коли розглядати її в контексті національного і загальноросійського літературного процесу. Аналізуючи під таким кутом зору його поезію, критик звернув увагу на те, що все оригінальне, яскраве в ній ефективно, так би сказати, програмно протидіяло громадянській байдужості в літературі, естецькій штучності, безплідній егоїстичній самозакоханості замкненої в собі мистецької індивідуальності чи різним резонерсько-абстракційним писанням «затоплених у собі, хороветих поетів-візіонерів, відвернених від дійсного життя і його потреб...»²⁹.

Зі ще одним критерієм суспільно-літературної оцінки зустрічаємося у Франковій характеристиці поезії М. Старицького. На літературному тлі свого часу, передусім 70—80-х років, поетична діяльність Старицького помітно виділялась своєю спрямованістю проти поглядів деяких критиків і публіцистів (зокрема, М. Костомарова і навіть тоді ще М. Драгоманова),

²⁹ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 266.

ально-економічних відносин, при одночасному посиленому інтересі «до сентиментальности и етнографичности»²¹.

Отож при певній відмінності деяких міркувань, в елементах інтерпретації і в загальному тоні, позиції Лесі Українки і Франка з даної проблеми в головному ідентичні. Вони, зрештою, були підпорядковані завданням подальшого піднесення української літератури.

Тоді ж, на початку 900-х років, Франко одержав нову можливість висловитися в питанні про традиції Шевченка в українській літературі. Одним із приводів стала творчість М. Старицького, точніше, нападки на письменника деяких критиків, що звинувачували його у надужитті неологізмами, у «куванні» слів. Загалом Франко з оберегою ставився до штучного експериментаторства в мові. Не поділяв він окремих проявів цього і в літературній практиці М. Старицького. Але в той же час рішуче відхилив те, що він називав «язиковим» пуританством, консерватизмом у ставленні до стихії мовних форм, стверджуючи, що літературна мова не застигає у своєму розвої, а невпинно збагачується, вбирає в себе найздоровіші діалектні елементи, оригінальні пошуки письменників. Література має відгукуватися на найпекучіші питання дійсності, порушувати нові теми, ідеї. Це вимагає дальшого розширення можливостей літературної мови — основної зброї письменника.

Проглядаючи, наприклад, здійснений М. Старицьким переклад «Гамлета» на українську мову, Франко зауважував: «Як мало там власне неологізмів та кованих слів і як багато слів, що 1882 р. разили читачів та критиків д. Старицького, сьогодні вві-

²¹ Українка Леся. Збір. творів: У 12-ти т., т. 8, с. 275.

лірики Лесі Українки, відзначив творчість В. Самійленка, кращі поезії Б. Грінченка, А. Кримського, молодшої генерації літературних талантів.

У зв'язку з цим варто повернутися до Франкової статті «Грабовський про Шевченка», написаної тоді ж, що й статті про Лесю Українку та М. Старицького.

Розповідаючи галицькому читачеві про зміст статті поета-засланця «Тарас Григорьевич Шевченко» (опублікованої в тобольській газеті «Сибирский листок», щедро цитуючи з неї у власному українському перекладі), Франко з-посеред цінних думок, про які почасти вже йшлося, звертає увагу також на висловлювання П. Грабовського про значення творчості Кобзаря для розвитку національної літератури, її суспільних ідеалів.

Франко поділяє, зокрема, думку Грабовського про вплив Шевченка на національно-культурний розвиток у Галичині. Він цілком солідаризується з автором щодо значення Шевченка для формування і піднесення цілого ряду талановитих українських письменників, що жили і працювали в тогочасних умовах Австро-Угорщини. Навівши висловлювання Грабовського, його влучну оцінку, Франко пише: «...д. Грабовський показує вплив Шевченкових творів і на новішу галицьку літературу, на писання Франка, Бордуляка, Стефаніка і інших, що «з глибоким співчуттям і безпощадним реалізмом малюють важку долю галицького селянина»³⁰.

Одночасно Каменяр знайомить читача з гострою критикою Грабовським творчості епігонів Шевченка, але робить до неї деякі істотні корективи. Грабовський у зв'язку з рішучим засудженням епігонства висловив думку, що подібне явище, власне, характе-

³⁰ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 32, с. 50.

практики, а ті справді художні таланти, які, подібно до Старицького (хай і з окремими похибками, але й з «багатством гарних та щасливих висловів»), далі розвивали національну літературну мову, спираючись і зважаючи на досвід Шевченка.

У статті про життя й літературну діяльність Старицького, власне, вперше Франко робить спробу дещо ширше, ніж раніше, ми б сказали, більш спеціально, висвітлити ідейно-творчі й стильові зв'язки спадщини Шевченка з наступним періодом розвитку українського письменства. Від окремих спостережень автор переходить до узагальнень. Зустрічаємося тут з думками, що через свою загостреність, певну сумарність у вислові виглядають почасти однобічними, як-от: оцінка лірики С. Руданського, його співомовок (точніше з цього приводу висловився дослідник в інших своїх працях, наприклад, у «Нарисі історії українсько-руської літератури» 1910 року). Однак у цілому напрям міркувань І. Франка відповідав суті історико-літературного процесу, спирався на його дані, влучно підмічені риси художньої практики багатьох письменників. І справді, в плані висвітлення ролі поезії Шевченка, його ідей в українській літературі Франко зупиняється на творчості П. Куліша, С. Руданського, Л. Глібова, В. Мови, В. Кулика, О. Кониського, П. Чубинського, ну й, звичайно, докладно на діяльності М. Старицького. У своїх конструктивних узагальненнях Франко, крім Старицького, спирається також на творчість Лесі Українки, А. Кримського, Б. Грінченка, В. Самійленка. Але що викликає особливий інтерес — так це прагнення розглянути не один, а різні аспекти питання про роль традицій Шевченка.

Ми вже зупинилися на поглядах Франка, пов'язаних з деякими новими прикметами розвитку української літературної мови після Шевченка. Розмова

традиції Шевченка, величі їх ідейно-естетичної сутності, мала важливе конструктивне значення для розвитку новаторських напрямів в українській літературі, для формування оригінальних письменницьких індивідуальностей. Ця критика всім обсягом ілюстративних даних і доконаних висновків застерігала й навчала і тому була надихаючим фактором в українському літературному процесі.

З погляду естетичних і художньо-практичних засад першорядне значення традицій Шевченка для дальшого піднесення української літератури найяскравіше ілюструється саме на прикладі письменницької діяльності Франка. Творчістю Франка ефективно підтверджується слушність і плідність його думок про традиції Шевченка, з приводу яких мова йшла вище. Питання це спеціальне, і його висвітленню присвячено окремий розділ.

Все, що створено І. Франком у галузі шевченкознавства — чи то спеціальні праці, чи окремі висловлювання (дуже часто не менш змістовні), що містяться в історико-літературних дослідженнях ширшого плану, — проймас намір розглядати творчість великого поета в контексті національного літературного розвитку, з усіма властивостями подібного аналізу, і разом з тим винести цей аналіз, так би мовити, поза регіональні межі, по можливості здійснити його на тлі загальноросійського і світового літературного процесів. Це, зокрема, давало Франкові можливість ефективно розкрити не тільки національне, а й загальноросійське й світове значення спадщини Шевченка — геніального духовного скарбу, що належить усьому людству.

Матеріалів, даних і фактів для подібної характеристики життя і творчості Шевченка було багато, а не менше стимулів і причин до того — при тому як

Розвиваючи думки, висловлені ще двома десятиліттями раніше в рецензії на збірку П. Куліша «Хуторна поезія», Франко у новій своїй праці на ширшому тлі літературного процесу накреслює основні лінії ідейно-творчих зв'язків Куліша й Шевченка і то переважно з точки зору завдань українського письменства того періоду, коли в ньому розпочав активну творчу діяльність М. Старицький.

У ставленні Куліша до Шевченка в плані ідейно-мистецькому Франко бачить різні тенденції — ті, що мали антагоністичний характер, і ті, що зумовлені епігонською долею автора «Досвіток», письменника, який після смерті геніального поета «заприсягнувся докінчити» його справу. Франко вважав Куліша першим найбільшим епігоном Шевченка. Це твердження вимагає додаткового з'ясування. Відомо, що одразу після смерті Кобзаря на сторінках журналу «Основа» з'явилися нові вірші й поеми Куліша, які й склали збірку «Досвітки», надруковану 1862 року. Це видання Куліш прагнув представити явищем на рівні Шевченкового «Кобзаря», а де в чому, як здавалося авторові, й перевищив його. У ряді поезій збірки автор силкується гармонізувати свою віршовану оповідь під манеру і стиль Шевченка, вдаючись при тому до менторськи-моралізаторських сентенцій, чужих духу поезії Кобзаря. Подібні твори настільки далекі від віршів Шевченка, резюмує Франко, як паперові квіти від справжніх. Вогнена поезія Кобзаря могутністю духу, емоційним настроєм полонить читача, живить його розум і серце.

Часом свідомо підкреслюючи зв'язок своїх творів періоду «Досвіток» з манерою і стилем поезії Шевченка, з їх, мовляв, загальнонаціональним підґрунтям, Куліш прагнув зробити найбільший акцент на освітньо-культурницькій місії свого поетичного слова. Майже до кінця життя Куліш відчував у своїй

Франко завжди вважав, що великий український поет — політичний борець, революційний демократ, творчість якого увібрала в себе увесь гнів, страждання рідного, поневоленого народу, його волю до боротьби із суспільним ладом, — формувався під значним впливом передової російської громадської думки, загальноросійського визвольного руху.

Коли в кінці 80-х років Франко приступив до збирання матеріалів для здійснення однієї з своїх заповітних мрій — написання праці про політичну поезію Шевченка, — то на першому плані перед дослідником постала потреба вивчити ідейні зв'язки автора «Сну» і «Кавказу» з передовою російською політичною думкою того часу. І. Франко був впевнений, що саме тут слід шукати одне з джерел політичної поезії Шевченка, її пафосу. Тоді ж він писав про це О. Пипіну — відомому російському вченому-літературознавцю, просив його допомогти своїми знаннями й матеріалами у з'ясуванні вельми важливої проблеми. Російський вчений, як ми вже зазначали, відповів Франкові, що розуміє закономірність подібного зацікавлення, хоч і не має під рукою всього з того, що могло знадобитися для реалізації дослідницької мети. А втім, навіть ті скромні дані, міркування, що містилися в листі О. Пипіна до Франка від 21 січня (ст. ст.) 1888 року, не залишилися поза увагою українського вченого.

Прагнучи допомогти Франкові в дослідженні важливої теми, Пипін тут же поділився своїми міркуваннями щодо наявних можливостей «освітить інтересующую Вас сторону літературної діяльності Шевченка». Пипін, зокрема, писав: «Для вивчення розвитку Шевченка Вам слід звернути увагу на видану нещодавно книжку «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, написанные на русском языке. Издание „Киевской старины“» (Киев, 1888, V, 744 с.).

зами України, козацтва, гайдамацтва, панства і простолюття, з якимсь нервовим роздрозненням кидаючися з одного екстрему в другий і ніяк не можучи ані спекатися тих образів, ані побороти та звівечити їх бодай у власнім переконанні»²⁷.

У літературі Каменяр ретельно відзначав все позитивне, примітне, характеристичне, кожний здоровий вияв мистецької думки, підносив свіжі, життєствердні новаторські пошуки в галузі розробки нових тем, проблем, нових форм і засобів зображення. Головне при тому, мабуть, полягало в щасливому умінні Франка дослідити провідні тенденції, напрями, явища в літературному процесі, підтримати найбільш вагоме, перспективне і разом з тим визначити ту ланцюгову ланку, що в'язала найліпші традиції з літературно-новаторськими потребами часу. Поряд з тим Франко був одверто непримиреним у ставленні до всього негативного, безідейного, безталанного в літературі, до всього того, що заважало її подальшому прогресу, не міг байдуже спостерігати, як заскорують образного й логічного мислення, примітивізм і шаблановість, безкарно розплоджуючися на літературній ниві, пришижують, компрометують художнє слово, стоять на перешкоді високому поклику мистецтва. Чи не тому таким безкомпромісним, а не раз і підкреслено нетерпимим, нещадно гострим був учений до найменших проявів епігонства, стилізації, до суспільної й художньої інертності.

Творчість Шевченка була для Франка вищим прикладом служіння мистецтва народу, революційному прогресу, взірцем, найавторитетнішим виразом високого покликання художника-громадянина. Це, як неодноразово підкреслював Франко, накладе на сучасні

²⁷ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 234.

не тільки в національному масштабі, а й з погляду її ролі у загальноросійському визвольному русі.

Полум'яний заклик Шевченка до рідного народу:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте, —

водночас, власне, звернений був до інших народів царської Росії.

В одній із своїх праць Чернишевський в інтересах піднесення революційної свідомості народних мас з певною обережністю, викликаною тогочасними умовами, звертає увагу на сумні і разом з тим закличні слова українського поета: «Од молдованина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує...»

Цей же поетичний вислів, сповнений великого політичного змісту, Франко поставив на місце одного із ключових епіграфів у своїй праці про сатиричні твори «Сон» і «Кавказ», маючи на думці при тім підкреслити його актуальність і в нових умовах. Так сприймала поетичне слово Шевченка вся передова російська й українська суспільність. На цей аспект незмінно зважав Франко, аналізуючи последи Шевченка.

Поєми «Сон» і «Кавказ», славнозвісний «Заповіт» Франко вважав взірцями революційної творчості — явищем виємковим на тлі тогочасної загальноросійської художньої думки. Це твердження інколи викликає певне застереження на тій підставі, що, вірогідно, дослідник недостатньо обізнаний був з російською поезією часів Шевченка або не вповні враховував її здобутки. Однак справа все-таки не в тому. Франко мав на увазі зовсім інше — якісно новий політичний й ідеологічний зміст згаданих творів, пройнятих викриттям всіх підвалин ладу — соціально-економіч-

лишив він поза увагою і слабкі сторони Старицького-поета, вказуючи на наявність недостатньо оброблених творів, на елементи схематизації стилю. І все ж не це, зазначав критик, характеризує в цілому зміст і вагу цінного поетичного доробку Старицького.

Першорядна увага до суттєвих тем і проблем дійсності, до конкретної соціальності й суспільного акцентування в їх зображенні — ці прикмети поезії Старицького, що разом з тим визначили їх стилістику, Франко вважав симптоматичною тенденцією української літератури нового часу, що свято зберігала духовні цінності Шевченка.

Картини життя народного, відображені в душі соціального реалізму, образи живих, конкретно виписаних постатей з народу, зігрітих душевною теплотою автора, — ось що вважав необхідним підкреслити Франко, говорячи про поезію М. Старицького. «Розбираючи ліричну поезію М. Старицького, — писав вчений, — ми зазначали вже брак у ній чисто особистих, суб'єктивних нот. Лірика нашого автора, се переважно рефлексії на сучасні суспільні, політичні та загальноетичні теми. Те саме треба сказати й про його драми. Не лише „Не судилось“ обертається на соціально-етичнім ґрунті; соціальні й етичні конфлікти малює автор залюбки також у своїх історичних драмах. Се велить нам догадуватися, що й загалом натура д. Старицького тягла до діяльного, соціально-політичного, громадського життя»²⁶. У творчості Старицького з безпосередністю чесного художника відображена, за словами Франка, позиція загально-російського ідейного інтелігента, в чому він бачить прикмету, принципово важливу з суспільного й естетичного погляду. Беззастережно протиставивши свою новаторську письменницьку творчість традиційно

²⁶ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 33, с. 266.

У 1903 році у журналі «Ruthenische Revue» Франко опублікував працю «Тарас Шевченко і його „Заповіт“», додавши до неї в німецькому перекладі знамениті поетичні тексти — «Заповіт» Шевченка й вірш Некрасова, присвячений пам'яті українського поета.

Намір Франка можна зрозуміти: він хотів показати єдність ідеалів двох великих поетів — українського і російського, що уособлюють у своїй творчості мрії і прагнення двох братніх народів, — показати, з якою любов'ю й пошаною ставився Некрасов до Шевченка, якою дорогою була йому творчість Кобзаря, як болючо переживав він тяжку втрату. Зворушливі й скорботні слова Некрасова: «Умер русской земли человек замечательный», — Франко сприймав як визнання історичних заслуг геніального поета перед всіма народами Росії.

Уже в перших своїх літературно-критичних і публіцистичних виступах Франко звернув увагу на те місце, яке посідає у творчості Шевченка ідея боротьби слов'янських народів за волю і незалежність, вільний національно-культурний розвиток на демократичних засадах.

Почасти про це ми вже говорили, але тут треба трохи ширше зупинитися на суспільно-літературному аспекті проблеми. У ряді своїх праць Франко відзначав особливість специфіки значення поезії Шевченка для розвитку слов'янських літератур, поглиблення їх народного змісту, піднесення громадянської активності. В цьому плані Франко вважав Шевченка визначнішим поетом слов'янського світу.

І справа не тільки в таких творах, як «Бретик» — поемі про визвольний антифеодальний рух чехів, про мотиви слов'янської єдності в «Гайдамаках» чи в уривку драми «Никита Гайдай».

Творчість Шевченка для розвитку, наприклад,

що, як писав Франко, «признавали українську мову в письменстві потрібною й управненою лише „для домашнього обихода“, чи то пак у сфері насущних потреб елементарної народної освіти» і письменства, не призначеного для піднесення серйозних суспільно-політичних проблем, для духовних потреб інтелігенції, загальнонаціональних інтересів. І хоч давно вже теорія літератури для «хатнього вжитку» в процесі художнього розвитку себе збанкрутувала, її час від часу прагнули оживити. Так сталося, наприклад, в роки розгортання літературно-громадської діяльності Старицького. Недаремно Франко змушений був на цьому наголосити.

Загалом резонанс поетичного слова Старицького виявився, таким чином, досить широким, торкаючись проблеми, що завжди була актуальною, — ролі художнього слова в суспільному житті, у визвольній боротьбі народу. Поезія Старицького пов'язана була з цією проблемою органічно — і в контексті викриття теорії безідейності, аморфної естетської вузькості в літературі, і з погляду обстоювання необмежених можливостей національного письменства, завойованих і підтверджених всім його розвитком, незважаючи на труднощі й перепони, чинені реакцією.

Естетична позиція Старицького, так яскраво втілена в його кращих поезіях, на думку Франка, не формально, подібно до епігонських шаблонних витворів, а в своїй сутності пов'язана саме з традиціями Шевченка, з його естетичною концепцією, розумінням завдань національної літератури.

Щодо цього творчість Старицького — це не поодинокі свідчення життєвості традицій Кобзаря. Через свою скромність Франко не посилався при тому і на власний досвід письменника, критика й політичного діяча. Але в тому ж дослідженні про Старицького знову підкреслив винятковість ідейно-мистецької ваги

Слов'янщини. Обставини життя, добрі й погані, тісно зв'язали його з суспільністю великоруською і з многими її представниками. Не без ваги осталися також його зв'язки з поляками і відносини до них в житті і поезії. Раменами своєї поезії сягає він також до чехів, сербів, молдаван, кавказців і киргизів, усюди по тих широченних просторах розсипаючи дорогі перли свого слова і свого глибоко гуманного, чистого чуття»³⁵.

Виходячи з висловленої тут методологічної засади, Франко в ряді своїх виступів порушує питання про місце поезії Шевченка у світовому літературному процесі.

У творчій діяльності Шевченка сфери, що в ідейному аспекті, на думку Франка, безпосередньо можуть бути пов'язані з першорядними досягненнями найрозвиненіших західноєвропейських літератур. Наприклад, Франко вперше порівнює відому сатиричну поему українського поета з найвизначнішим твором Г. Гейне, німецького письменника, «який рівночасно з Шевченковим „Сном“ (1844 р.) своєю поемою „Deutschland, ein Wintermärchen“, формою та напрямом багато де в чім подібною до Шевченкового „Сну“, сильно та дотепно вдарив на передрухнілий політичний лад Німеччини»³⁶.

Розвиваючи далі порівняння сатири Шевченка, створеної в умовах жорстокого «темного царства», зі зразками революційної епіки Гюго і Гейне, Франко тут же зауважує: «Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинах. Адже „Німеччина“ Гейне, писана в Парижі 1844 та „Бичування“ („Les châtiments“) Віктора Гюго, писані в Брюсселі 1853, постали — перша під

³⁵ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 244—245.

³⁶ Там же, т. 26, с. 133.

ризує, мовляв, не так розвиток літератури в Галичині, як на Східній Україні, де письменники «засвоїли собі слабі боки музи батька Тараса, його ідеалізацію минулого і все ще вправляються в складанні псевдоісторичних і псевдонаціоналістичних писань»³¹.

Ставить інтерес реакція Франка на цю думку: «Розуміється,— відповідав Франко,— сей острий суд паде хіба на декого з сучасних українських писателів, а не може відноситися до таких майстрів малювання народного українського побуту, як Мирний, Нечуй-Левицький, Карпенко-Карий і ціла плеяда молодших українських реалістів»³².

Отже, і Франко, і Грабовський дотримувалися єдиного погляду щодо епігонського наслідування манери і стилю Шевченка.

Застереження Франка стосувалися однобічно загостреного узагальнення в характеристиці Грабовським творчості «російських українців», тоді коли реальна і повніша картина виглядала все-таки інакше — провідною була тенденція конструктивно-творча в розумінні справжнього, глибинного змісту традицій Шевченка, в освоєнні їх. Зрештою, позиції Франка і Грабовського, як і інших діячів передової української літератури, в питанні про значення традицій Шевченка для дальшого прогресу національної художньої думки були спільними. Адже цілком суголосним з думкою Франка було твердження Грабовського про виняткову роль Шевченка, поезія якого «показала, чим може і повинна бути українська література... показала їй одинокі гідний шлях служіння рідній країні».

Гостра критика епігонства, всіх форм і засобів стилізації, здійснена під кутом зору животворних

³¹ Франко І. Збір. творів: У 50-ти т., т. 32, с. 50.

³² Там же.

тонкістю, висвічуючись ледве чи не в усіх компонентах художньої оповіді, поетичної стилістики.

У той же час, і це підкреслював Франко, поет порушив у творі такі психологічні, етичні проблеми, які у широкому гуманістичному звучанні переросли національні рамки, становлячи ширший загальнолюдський інтерес.

Благородство жінки-матері, її жертівність, величава одухотвореність підносять цей образ (однаково життєво-реальний, як і літературний) на височинь тої ідеальної, чистої правди, що не може не хвилювати читача, до якої б національності він не належав.

Шевченко-лірик особливо полонив Франка. Про ліричні поезії Шевченка і загалом про його незвичайну суб'єктивно-ліричну вдачу Франко писав яскраво і, ми б сказали, натхненно, з тією невідразною проникливістю, заглибленістю в зміст Шевченкової лірики, неперевершеним відчуттям її звучання, руху струн її мелодій — сприйняттям, на яке тільки здатна була душа Франка, його бентежна думка поета й ученого.

Досконально обізнаний з незчисленими скарбами світової лірики, тонкий цінитель її достоїнств, Франко, як ніхто інший з дослідників, відзначив почесне місце Шевченка в пантеоні найвидатніших творців ліричної поезії всіх народів. Він писав про ту високу гармонію почуття і думки, суб'єктивного переживання, ніжного й буремного, витонченість поетичного слова на всіх регістрах його звучання, про ту проймаючу глибоку гуманність, яка становить єство Шевченка — геніальної духовної особистості. Саме ці властивості лірики Шевченка піднесли її на рівень світових ліричних шедеврів.

Порушувалися Франком й інші питання, пов'язані з характеристикою світового значення творчості

завжди вищою мірою промовистих, таких, що мають практичний і теоретичний інтерес.

Необмежене, об'ємне сприйняття поезії Шевченка зумовлено її змістом, внутрішньою природою, здатністю до найбільшої об'єктивізації звучання, наявністю безупинно збагачуваних можливостей трансформації впливу на духовне життя народів, наступних поколінь.

Коли ми говоримо про історичну місію Шевченка, то мусимо виходити з того, що в його поезії, не підвладній ані часові, ані мовним межах, органічно поєдналося, як в моноліті, національне, соціальне й загальнолюдське — інтернаціональне, поставши в найдосконаліших формах мистецького зображення.

Перед часом і поколіннями поезія Шевченка височить немовби в різноманітті проявів художньої обсервації — насамперед у висвітленні корінних тем і проблем народного життя, відтворенні процесів і мотивів зі сфери духовних інтересів, суспільних змагань інших народів, натхнених спільністю ідеї боротьби за свободу, соціальну справедливість і братерство народів, проти визиску, національної, соціальної і політичної неволі.

Напевно Франко не був обізнаний з усіма висловлюваннями російських революційних демократів про Шевченка, з усіма нині відомими фактами їх дружніх взаємин, ідейної й політичної співдіяльності. Однак основне з того, що характеризувало ставлення передової російської суспільності до Шевченка, розуміння його поезії, Франкові було відоме. Треба сказати насамперед, що думки Чернишевського і Добролюбова, Герцена і Некрасова, Михайлова і Плещеева про загальноросійське значення творчості геніального національного поета України, про роль Кобзаря в боротьбі з царизмом, самодержавством, були не тільки сприйняті Франком, але й далі розвинуті ним.

ПІСЛЯМОВА

Франкову шевченкіану гідно увінчують дві праці, опубліковані в рік відзначення сотих роковин народження великого поета. Одна з них надрукована у вигляді окремої брошури під заголовком «Темне царство», друга — під умовною назвою, що вже утвердилася в літературознавстві, — «Присвята». Обидва виступи немовби акумулюють головніші оцінки Франком спадщини Шевченка.

В час, коли минуло сто років з дня народження Шевченка, Франко вважав своїм громадянським обов'язком підкреслити вічно живий, актуальний зміст творчості геніального поета в умовах загостреної боротьби праці з капіталом, боротьби проти темних сил реакції. Тоді ж Франко висловив рішучий протест у зв'язку з заборонаю царським урядом святкування 100-ліття з дня народження Шевченка.

У «Присвяті» Франко писав про суспільно-перетворювальну роль творчості Шевченка, поета-революціонера, що став «володарем в царстві духа», «велетнем у царстві людської культури».

Завершив свій відгук Франко крилатою оцінкою діяльності Шевченка: «Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій. Доля переслідувала його в житті, скільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі

Ви, напевне, зустрічали ці твори в „К. старині“ останніх років, і тепер вони зібрані разом і мають, між іншим, багато цікавого в біографічному відношенні. Щодо питання, яке Вас цікавить, є один живий свідок, котрий поза сумнівом багато знає, але настільки розумний, що не знаю, чи щось правдиве від нього можна витягти. Це д. Пантелеймон Куліш».

Треба сказати, що подібний інтерес до російських повістей Шевченка виявляв і Франко, вказуючи на їх значення для вивчення біографії поета, його поглядів. Що ж до Куліша, то Франко і не звертався до нього з цього приводу.

Відповідаючи Франкові на питання про дружні взаємини Шевченка з Щепкіним, Пипін повідомляв у листі: «Ви питаєте ще про Щепкіна. Я знавав його ще — старою людиною. За походженням він малорос, освіта здобута самотужки, великий художник-актор, прекрасний знаток російського побуту й чудовий оповідач. Це була людина надзвичайно популярна, скрізь відома й улюблена. Ви зустрінете розповіді про нього у Герцена („Былое и думы“) й у Сергія Аксакова. Політиком він, звичайно, не був, хоч Малоросію і знав, і любив»³³.

Скларося так, що задуманої в тих часах спеціальної праці про політичну поезію Шевченка 1843—1847 років Франко не написав. Однак політична поезія Шевченка лишалася однією з центральних дослідницьких тем Франка. В різні роки з'являлися праці, в яких Франко тією чи іншою мірою торкався ролі передової російської суспільно-політичної й естетичної думки в ідейному розвитку Шевченка. Творчість поета Франко, подібно до російських революційних демократів на чолі з Чернишевським, розглядав

³³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, архів І. Франка, ф. 3, № 1602, с. 453—456.

разом з тим була нерозривно пов'язана з актуальними проблемами суспільно-політичного розвитку, перебувала в епіцентрі ідейної боротьби свого часу.

Розвідки, статті й інші публікації Каменяра, присвячені Шевченкові, — визначне завоювання передової української суспільної, літературно-теоретичної думки. З того часу, як були написані й опубліковані перші праці І. Франка про Т. Шевченка, минуло понад сто років. Відтоді наукове шевченкознавство пройшло складний, повчальний шлях розвитку, сповнений напружених шукань і боротьби ідей. І. Франко залишив багато зразкових характеристик і оцінок творчості Шевченка, що мали і мають першорядне значення для розвитку радянського шевченкознавства, сприяють його дальшому піднесенню.

З-посеред наукових ідей і зацікавлень у галузі шевченкознавства Франка вабила думка написання розгорнутого життєпису поета, щоб у ньому водночас було висвітлено хронологію його творчого розвитку, здійснено послідовний аналіз найяскравіших літературно-художніх зразків. Це мусило б бути досконало витворена, оперта на факти, джерела біографія Шевченка, притому і наукова, і популярна. Висвітлення життєвого і творчого шляху Шевченка, еволюції його поглядів має бути не замкненим, а розгорнутим у зв'язках з суспільними й літературними обставинами часу.

Франко позитивно оцінив працю М. Чалого «Жизнь и произведения Тараса Шевченко» (1882), але разом з тим говорив про її фрагментарність, неповноту, а нерідко й користування неперевіреними фактами.

З інтересом зустрів Франко появу докладного життєпису Шевченка, написаного О. Кониським («Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», т. 1—2, 1898—1901). Франко відзначав, що в згаданій праці використано великий фактичний матеріал, хоч і вка-

них, державно-правових і політичних, закликом до революційного знищення поміщицько-кріпосницької системи.

Зростаючи на ґрунті сумної реальності, народної самосвідомості, наснажена прагненнями поневолених мільйонів, волелюбним духом російської літератури і суспільно-філософської думки, політична поезія Шевченка в найдосконаліших формах художнього творення відобразила ідеали й помисли передових сил суспільства на новому, революційно-демократичному етапі визвольного руху, вимоги назріваючої селянської революції.

Звернемо увагу на такий показовий факт. У 1886 році в житті Франка, за його власним свідченням, сталася важлива подія — з Росії від незнайомої особи він одержав текст поезії Некрасова, присвяченої пам'яті Шевченка. Того ж року з ініціативи Франка і з його пояснювальною заміткою твір цей («На смерть Шевченко») опубліковано в оригіналі на сторінках львівського журналу «Зоря». Була то перша публікація вірша Некрасова. В Росії він вперше побачив світ лише після революції 1905 року. Поезію Некрасова про Шевченка Франко оцінив дуже високо. «З С.-Петербурґа одержали ми, — повідомляв Франко у супроводжувальній замітці до публікації, — повищу прекрасну, досі ніде ще не напечатану поезію М. Некрасова... Сподіваємось, що думки великоруського „співака народного горя“ про життя українського заступника за волю і добро людське мають великий інтерес, і для того подаємо їх читателям „Зорі“»³⁴.

Вірш Некрасова видався Франкові таким вагомим суспільним документом, що він значно пізніше, вже при іншій нагоді, вирішив познайомити з цією, за його висловом, «гарною незабудкою» ширші кола читачів.

³⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 27, с. 15.

«Шевченко — поет справді всенародний... Колишній поет обертався до мас, був дуною їх почуття, товмачом їх горя і їх змагань. Не треба було бути делікатним, щоб зрозуміти ту поезію, хоч то не переписало їй бути гарною по формі. Шевченко був одним з таких поетів. Вся Україна в його праці: героїчна боротьба і слава в старовину, горе теперішнє, надія на будуче. Нота особиста розливається там у всеспільному почуттю. Навіть в тих поезіях, що зросли на берегах Аралу,— поезіях, котрі нагадують по однакості стану „Tristia“ Овідієві, та тільки перевищують їх своїм почуттям,— бачиш, що виливаючи свою печаль, поет дума більш про горе своєї батьківщини»³.

Так сталося, що Франко не написав праці, на необхідність якої неодноразово вказував, і на це були свої причини. Однак багато думок, аналітичних і синтетичних викладок, розвинутих Франком у тому напрямі, не поминули радянські літературознавці, працюючи над створенням наукової біографії поета, над фронтальною систематизацією величезної кількості фактів і даних з життя і творчості Кобзаря, висвітленням його культурно-літературного оточення.

Звичайно, не всі проблеми, що впливають з цього важливого завдання, вже розв'язані. А все ж не можна не відзначити великих успіхів радянських вчених у створенні фундаментальних монографічних праць про життя і літературну діяльність Шевченка, його світогляд. Вкажемо, наприклад, на дослідження Є. Кирилюка «Тарас Шевченко. Життя і творчість» (1964), монографію «Т. Г. Шевченко. Біографія» (1964) (автори: Є. Кирилюк, Є. Шабліовський, В. Шубравський), М. Шагінян «Тарас Шевченко» (1970), П. Жура «Третя зустріч. Хроніка останньої

³ Листочки до вінка на могилу Шевченка. Львів, 1890, с. 17—18.

болгарської, чеської, сербської літератур має тим більшу вагу, що своїми корінними властивостями сприяє їх національно-народному самовизначенню на основі послідовно революційної ідейності, вірності визвольним прагненням трудящого люду. Щодо цього творчість Шевченка була одним із яскравих прикладів того, як має література використовувати народнопоетичні скарби, народну мову, якими шляхами має йти використання національно-історичних джерел.

Франко вважав, що поезія Шевченка, її емоційно-психологічні основи, її історіософія володіють необмеженими можливостями впливу особливо на літератури тих слов'янських народів, що розвиваються в складних умовах боротьби за своє національне існування, наповнення її новим соціальним змістом.

Прогресивні діячі, наприклад, південнослов'янських літератур бачили в Шевченкові взірець поета-борця, палкого патріота своєї батьківщини, поборника ідеї братерства народів. Тим-то якнайширше ознайомлення слов'ян з творчістю Шевченка, його життям, його ідеалами Франко вважав справою великої суспільної ваги. З цією метою він докладав чимало зусиль, щоб здійснити на високому професійному рівні перекладання творів українського поета на слов'янські мови, вітаючи перші спроби, здійснені в тому напрямі перекладачами Чехії, Сербії.

Подібні переклади сприятимуть, вважав Франко, розкриттю всеслов'янського значення Шевченка, його внеску в розвиток літератур інших слов'янських народів, збагаченню їх змісту, засобів зображення, розвитку мовної культури.

«Як усякий геніальний письменник, — зазначав Франко, — котрого погляд і думки вибігали поза границі рідного краю, Шевченко мав вагу не тільки для нас, русинів, а й для других суміжних народів, для цілої

зроблена і pomoже нам зрозуміти глибше психологію творчості нашого великого поета»⁴.

Думки вченого з цієї проблеми, про її специфіку, напрям, в якому могло б йти її дослідження, мають велику цінність і незмінно враховуються радянськими шевченкознавцями. Про це свідчать численні дослідження про Шевченка загального (не конкретно естетикознавчого) профілю, але особливо ряд праць, в яких естетичні погляди Кобзаря розглядаються поноваторському. Не вдаючись і в цьому разі до простого переліку всього написаного на цю тему, вкажемо на дослідження М. Шагінян «Естетика Тараса Шевченка» (1939), П. Волинського «Естетичний ідеал Шевченка» (1956), Є. Шабліовського «Естетика художнього слова (Поетичний світ Тараса Шевченка)» (1976).

Чільне місце в радянському шевченкознавстві належить дослідженню народності Шевченка. Як ми вже зазначали, в цій сфері багато і плідно працював Франко. Його ідеї, висловлені в тому зв'язку, — одне з джерел і стимулів для нових узагальнень, розробки основ методики вивчення корінної властивості творчості Шевченка. Про це свідчать праці: Є. Шабліовського «Народ і слово Шевченка» (1961), В. Шубравського «Від Котляревського до Шевченка. Проблеми народності української літератури» (1976).

У плані дальшого розвитку поглядів Франка і на підставі нового літературознавчого досвіду йде, особливо останнім часом, інтенсивна розробка важливої проблеми — висвітлення ролі поетичної спадщини Шевченка, її місця в українському літературному процесі другої половини ХІХ — початку ХХ століть, про що свідчить, наприклад, монографія І. Пільгука «Традиції Т. Г. Шевченка в українській літературі»

⁴ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 29, с. 463.

впливом свобідного парижського повітря, а другі на вигнанні в вільнім краю, коли поетам самим не грозило нічого з боку тих властей, на які вони кидали свої громи»³⁷.

Головним є те, на думку Франка, що сатира Шевченка, демонструючи свою спорідненість з деякими найпрогресивнішими тенденціями світового літературного процесу, водночас виділяється своєю самовизначеністю, самобутністю політичного ракурсу в зображенні актуальних проблем дійсності.

Що ж до таких творів поета, як «Неофіти», «Марія», то їх місце у світовій літературі, можна сказати, специфічне. Користуючись, певною мірою, традиційними сюжетами, дещо усталеними мотивами, Шевченко, як вже зазначалося, наповнює їх новим змістом, так що в ньому соціальне (в національному вираженні) сполучається з загальнолюдським в органічній цілісності. Це дало можливість поетові віднайти нові, неповторні шляхи і засоби для втілення задуму. Франко має на увазі насамперед поему «Марія», в якій подано нове трактування давнього біблійного сюжету, значно відмінне від художньої традиції.

В судженнях Франка знаходимо цікаву спробу розглянути в світовому літературному контексті також поему Шевченка «Наймичка».

Якими б не були міркування, подібно до висловлених К. Шейковським, а все ж І. Франко про поему «Наймичка», природно, зовсім іншої думки. З погляду психологічного і звичаєво-побутового колориту «Наймичку» Франко вважав однією з яскраво національних поем Шевченка. Риси національного складу українського народу відбилися в ній з підкресленою

³⁷ Франко І. Зібр. творів: У 50-ти т., т. 26, с. 142.

домо, що свого часу цим питанням значну увагу приділяв Франко. Йому належать виняткової ваги аналітичні відкриття з галузі специфіки Шевченкового вірша, природи художнього світосприймання поета. Спостереження і міркування Франка з цієї проблеми знайшли свій розвиток у новітніх дослідженнях, яким властивий пошук, оригінальність проблематики, що впливають з дальшої заглибленості в текст, з розширення меж специфікації дослідження. Перелічимо праці І. Білодіда «Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови» (1964), С. Шаховського «Майстерність і стиль лірики Шевченка» (1958), Г. Сидоренко «Ритміка Шевченка» (1967), Н. Чамати «Ритміка Шевченка. 14-складовий вірш, чотиристопний ямб» (1974), В. Смілянської «Стиль поезії Шевченка» (1981).

На ще одну галузь радянського шевченкознавства слід вказати, а саме: на текстологічні дослідження. Відомо, що шевченківська текстологія стала досить примітним розділом української радянської літературної науки. Розробки з цього питання сприяють удосконаленню академічних і науково-критичних видань спадщини Шевченка, висвітленню особливостей психології творчості поета.

Різні питання шевченківської текстології є предметом зацікавлень багатьох дослідників, але в першу чергу тут слід назвати праці І. Айзенштока: «Судьба літературного наслідства Т. Г. Шевченка.— Неизданые письма Т. Г. Шевченка» (1935), «Як працював Шевченко» (1940), «Із розшуків про Шевченка» (1957), Є. Ненадкевича «З творчої лабораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847—1858 рр.» (1959), В. Бородіна «Т. Г. Шевченко і царська цензура» (1969), «Над текстами Т. Г. Шевченка» (1971).

Треба зазначити, що у джерел наукової шевченків-

Кобзаря. Поезія Шевченка, стверджував Франко, збагатила світову художню думку великим скарбом волюбних загальнолюдських ідей і образів, новаторськими здобутками в галузі розробки форм і жанрів, оригінальних стильових рішень, питань, пов'язаних з творчою взаємодією фольклору і літератури.

У радянському шевченкознавстві чимало зроблено (хоча далеко не все) для висвітлення світового значення творчості Шевченка, внеску Кобзаря не тільки до всеслов'янської, а й до світової літературної скарбниці.

назрілі проблеми, удосконалюються шляхи і засоби їх розв'язання.

Свого часу Франко писав про необхідність дослідження російської прози Шевченка. У цьому зв'язку назвемо праці радянських літературознавців Н. Крутикової «Традиції Гоголя в повістях Шевченка» (1954); «Ідейні й художні особливості прози Шевченка» (1956); Л. Кодацької «Однотипні твори Т. Г. Шевченка (Порівняльний аналіз поем і повістей „Наймичка“, „Варнак“, „Княжна“ — „Княгиня“)» (1968).

Відзначимо і появу праць про малярську спадщину Кобзаря, про необхідність написання яких теж зазначав Франко.

Ті чи інші питання творчості Шевченка розглядаються не тільки у спеціальних розробках, а й у працях історико-літературного характеру. Тут можна послатися, наприклад, на дослідження А. Шамрая, О. Дея, О. Засенка, П. Колесника, М. Сиваченка, А. Недзвідського, Ф. Погребенника, В. Лесина. Яскравим підтвердженням високої ефективності марксистсько-ленінської методології в дослідженні проблем шевченкознавства є створення таких фундаментальних узагальнюючих колективних праць, як «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975), «Творчий метод і поетика Т. Г. Шевченка» (1980), двотомний Шевченківський словник (1976, 1977) — унікальні видання конкретно-аналітичного і теоретичного плану, де, до речі, увагу приділено й характеристиці внеску І. Франка в дослідження життя і творчості поета, його історичного значення. З кінця 30-х років, особливо коли всенародно відзначалося 125-річчя з дня народження геніального поета, і протягом наступного часу все яскравішою ставала та роль, яку відігравали в бурхливому піднесенні наукового шевченкознавства виступи про життя і творчість Кобзаря

у ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду... Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори»¹.

Знаменним є те, що обидві статті Франка суголосні з виступом В. І. Леніна про Шевченка у тому ж 1914 році.

Маємо на увазі відомий виступ В. І. Леніна, в якому він затаврував переслідування царизмом вшанування пам'яті українського поета. Це переслідування показало переляк панівних класів Росії перед мужнім революційним словом Шевченка. «Заборона вшанування Шевченка, — зазначав В. І. Ленін у праці „До питання про національну політику“, — була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна. Я думаю, всі наші найкращі соціал-демократичні агітатори проти уряду ніколи не досягли б за такий короткий час таких запаморочливих успіхів, яких досяг у протиурядовому розумінні цей захід»².

Титанічну діяльність Івана Франка на ниві шевченкознавства треба визнати немеркнучим подвигом людського духу і мислі.

Те, що створено Франком у галузі дослідження спадщини Шевченка, в боротьбі за її ідейну чистоту, є наслідком виняткової ваги багаторічної напруженої діяльності талановитого вченого і митця, громадянина, палкого патріота-інтернаціоналіста.

Літературно-дослідницька й публіцистична спадщина І. Франка в галузі шевченкознавства, позначена високим науковим рівнем, почуттям історизму,

¹ Франко І. Твори: В 20-ти т., т. 17, с. 7.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 25, с. 64.

ного, різноаспектного радянського шевченкознавства беруть участь не тільки українські, а й російські вчені, спеціалісти інших республік нашої країни, а також країн соціалістичної співдружності.

У тому, що звершено радянськими літературознавцями у вивченні життя і творчості Шевченка, відбилися певним чином і досягнення дослідницької школи Франка, вплив його естетичних ідей, його досвід ученого й письменника зі світовим ім'ям. У шевченкознавчій спадщині Франка є дещо перехідне, суперечливе, позначене умовами часу, обставинами, в яких доводилося йому жити й працювати. І все ж то висміє. Вражає актуальність праць Франка, співзвучність наслідків дослідницьких пошуків і рішень вченого-шевченкознавця з тим, що зосереджено в багатьох здобутках радянської літературної науки в галузі вивчення безсмертної спадщини Кобзаря.

зував на недостатність синтетизму, наявність ряду тлумачень, що мають дискусійний характер. Так чи інакше, Франкові доводилося не раз в позитивному плані посилатися на монографію О. Кониського, коли стикався з перекручуваннями у висвітленні фактів з біографії Шевченка. А на подібні явища, що мали місце в окремих статтях та інших виступах про поета, Франко реагував оперативно і принципово. Таке сталося, наприклад, тоді, коли Франко ознайомився зі збіркою перекладів на німецьку мову вибраних творів Шевченка, виданою 1911 року.

Високо оцінивши згадану збірку перекладів, здійснених письменницею Юлією Вірґінією, схвально поставившись до її передмови і висловленої в ній думки про світове значення революційної поезії Кобзаря, Франко разом з тим критикував подану тут же біографію українського поета, вказавши на численні помилки фактичного характеру.

У деяких своїх публікаціях Франко раз у раз повідомляв про виявлені ним матеріали, що могли б прислужитися створенню фундаментального життєпису Шевченка, по можливості пов'язаного з хронологією творчого шляху, висвітленням його світогляду. Зрештою, на це спрямована була тією чи іншою мірою, кількаваріантна стаття «Шевченко героєм польської революційної легенди». Особливо ж слід сказати про упорядковану і видану Франком збірку цінних матеріалів про поета «Листочки до вінка на могилу Шевченка» (1890). Тут знайшли місце публікації: «До історії арешту в 1859 р.», «Французький переклад «Катерини», «Поезії Шевченка в народніх устах», «Листи Шевченка до Бр. Залеського». До речі, друга з названих публікацій цікава, зокрема, відомостями про погляди бельгійського вченого Енса на творчість Шевченка, його світову велич. Франко, приміром, наводить таке місце з висловлювань Енса:

Михаил Давидович
Бернштейн
ФРАНКО И ШЕВЧЕНКО

НАБЛЮДЕНИЯ
НАД ШЕВЧЕНКОВЕДЧЕСКИМ
НАСЛЕДИЕМ
И. Я. ФРАНКО

Киев,
издательство
художественной литературы
«Днипро», 1984
(На украинском языке)

Редактор С. О. Герейло
Художній редактор В. А. Кономенко
Технічний редактор С. М. Величко
Коректори Т. В. Грузинська,
Г. П. Брьоменко

маандрівки Т. Шевченка на Україну» (1970), «Шевченківський Петербург» (1972), Л. Большакова «Літа невольничі» (1971), «Главы из жизни» (1974) книжки Д. Косарика, М. Ткаченко.

Нещодавно опубліковано працю Л. Новиченка «Тарас Шевченко — поет, борець, людина» (1982), яку, на наш погляд, можна вважати прикладом того, як слід писати монографічну характеристику життєвого, ідейно-творчого шляху поета.

Вкрай необхідним вважав Франко написання спеціальних досліджень про окремі твори, жанри, періоди літературної діяльності Шевченка. Ми вже говорили про подібного плану монорозробки Франка, присвячені «Перебенді», «Тополю», «Сну», «Кавказу», «Наймичці», «Марії», що є зразками дослідницької практики високої проби.

Українські радянські літературознавці гідно продовжують і розвивають цю традицію Франка-шевченкознавця. На цю тему створено багато цінних праць. Ми ж вкажемо тут на талановиті дослідження Ю. Івакіна «Сатира Шевченка» (1959), «Стиль політичної поезії Шевченка. Етюди» (1961). Його ж двотомний «Коментар до „Кобзаря“ Шевченка», який, попри окремі дискусійні моменти і смислові неточності, слід вважати здійсненням однієї із заповітних мрій Франка-вченого, що своїми шевченкознавчими працями чимало сприяв появі капітального видання радянського дослідника.

Свого часу І. Франко звернув увагу на необхідність вивчення естетики Шевченка, висловивши у цьому зв'язку чимало важливих міркувань, спостережень. «Ніхто з критиків,— писав Франко,— досі не пробував простудіювати естетичні погляди Шевченка і яко писателя, і яко маляра. Власне, російські повісті, листи і „Дневник“ дають для сього багатий матеріал. Спеціальна студія в тім напрямі мусить ще бути

Бернштейн М. Д.

- Б22 Франко і Шевченко: Спостереження над шевченкознавчою спадщиною І. Я. Франка.— К.: Дніпро, 1984.— 268 с.

Монографія присвячена науковій діяльності І. Я. Франка в галузі шевченкознавства, розгляду ним ідейно-тематичних та образно-стильових особливостей поезії Т. Г. Шевченка, питань еволюції його творчого методу, історичного значення художнього досвіду великого поета не тільки у вітчизняній, а й світовій літературах. Велика увага приділена боротьбі видатного вченого з буржуазно-націоналістичними фальсифікаціями спадщини Кобзаря, розвиткові традицій Франка-шевченкознавці в радянський час.

Адресована фахівцям, викладачам літератури, студентам філологам, широкому колу читачів.

Б $\frac{4603010201-179}{M205(04)-84}$ 22.85

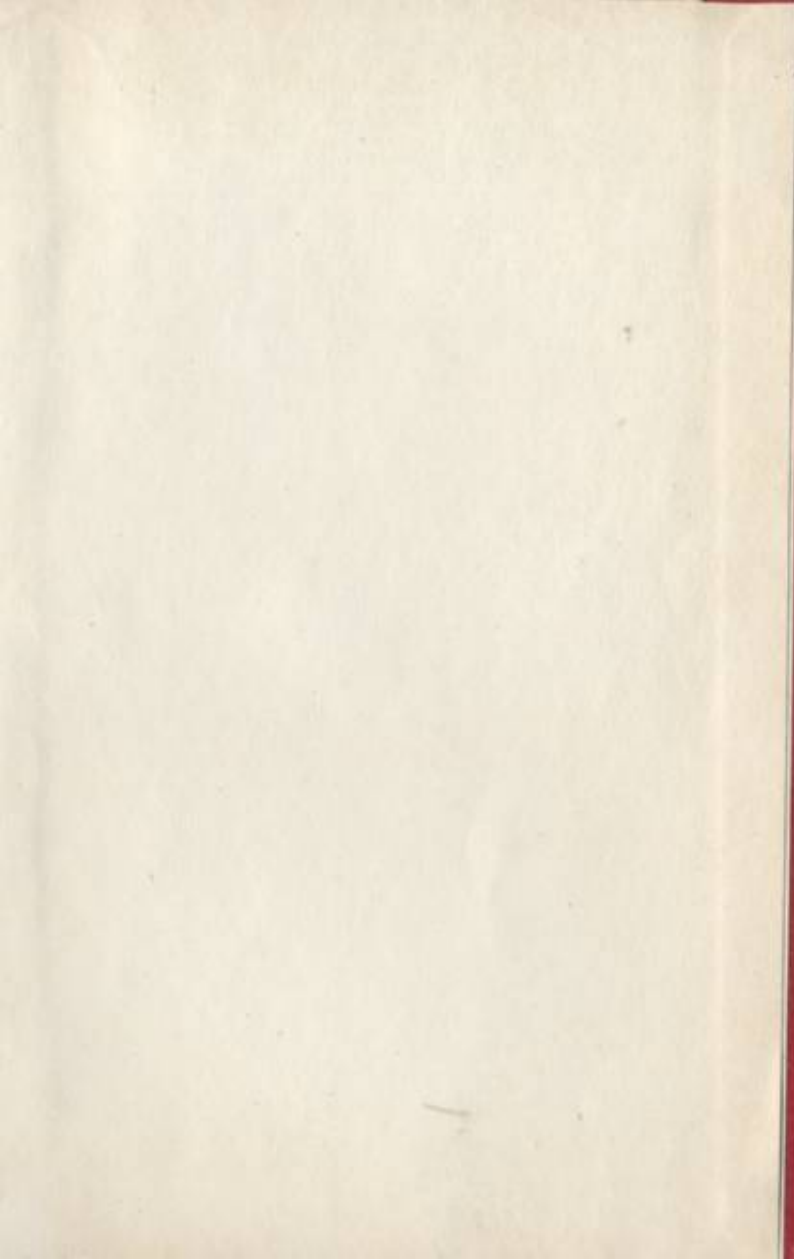
83.3Ук1

(1963); тут треба вказати також і на дослідження П. Приходька «Шевченко й український романтизм 30—50-х років XIX ст.» (1963), присвячене розробці питання, з приводу якого чимало цінних роздумів знаходимо в шевченкознавчій спадщині Франка; М. Яценка «Питання реалізму і позитивний герой в українській літературно-естетичній думці першої половини XIX ст.» (1979).

У радянській літературній науці вже кілька десятиліть тому в розгорнутому плані утвердився, власне, новий напрям у вивченні спадщини Шевченка, початки якого (коли мати на увазі деякі ідеї, ряд цінних узагальнень) так само пов'язані з працями Франка. Мова йде про висвітлення ролі передової російської суспільної і художньої думки в ідейно-творчому розвитку Шевченка, про місце його спадщини в загальноросійському, всеслов'янському, світовому літературному процесі. Цього питання наші дослідники торкаються в ширшому аспекті в різноманітних шевченкознавчих дослідженнях, але найбільше, просторо, у спеціальних розробках. Тут, головне, маємо на увазі монографії Є. Шабліовського «Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы (1962), Ф. Прийми «Шевченко и русская литература XIX века» (1961), «Т. Г. Шевченко і російський визвольний рух» (1966), Г. Вєрвєса «Шевченко і Адам Міцкевич» (1952), «Шевченко і Польща» (1964), слов'янознавчі розвідки Є. Кирилюка відповідного профілю, ряд праць Д. Чалого.

Окремо слід відзначити цінні праці О. Білецького, зокрема: «Шевченко і слов'янство», «Шевченко і західноєвропейські літератури», «Світове значення творчості Шевченка».

У сучасному радянському літературознавстві спостерігається посилений інтерес до дослідження майстерності Шевченка, його стилю, мови, поетики. Ві-

ської текстології стоїть теорія і практика Франка-текстолога, зокрема його діяльність у справі підготовки науково-критичного видання творів Кобзаря, спроби розробки критеріїв текстологічної характеристики поетичної спадщини Шевченка. Відомо, яку велику роботу провів Франко в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних перекирчуень спадщини великого поета.

Досліджуючи роль Франка в розвитку наукового шевченкознавства, слід звернути увагу і на плідні ідеї вченого про зв'язки поезії Кобзаря з народною творчістю, розробку критеріїв їх аналізу. Ці питання знайшли своє висвітлення на новій основі в численних працях радянських літературознавців.

У наш час, в умовах зрілого соціалізму, коли спадщина Шевченка стала надбанням усіх народів Радянського Союзу, коли поетичне слово Кобзаря шириться у всьому світі, викликаючи подив і повагу до національного генія українського народу, з винятковою силою підтверджується значення масштабних зусиль щодо перекладів творів Кобзаря на інші мови. Нині твори Шевченка друкуються мільйонними тиражами в перекладах на мови багатьох народів світу. Про це мріяв Іван Франко. Він залишив нам у спадок свої цінні статті, спостереження й окремі висловлювання, присвячені питанням перекладу творів Шевченка на інші мови, а крім того і власні переклади на німецьку мову. Те, що в цьому напрямі здійснено Франком, збагатило теорію і практику перекладів, лишається і нині важливим здобутком шевченкознавства. Останнім часом з'явилося ряд розробок радянських дослідників з цього питання (праці М. Павлюка, Я. Погребенник та ін.).

Радянське шевченкознавство перебуває на піднесенні, невпинно розширюється сфера його дослідницьких інтересів, порушуються і розробляються нові

видатних діячів радянської літератури і культури. Глибоко змістовні промови на Шевченківських ювілейних святах, статті і розвідки про Шевченка О. Корнійчука, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана, О. Гончара, П. Загребельного, Б. Олійника, Д. Павличка та інших митців сприяли неупинним пошукам філологічної науки в галузі дослідження спадщини Шевченка. Письменники висловлювали всенародну любов до Шевченка, водночас розкриваючи і своє індивідуальне сприйняття його поезії. Їх виступи, позначені широтою поглядів і проблемністю, часто є цінними оригінальними розробками, вони стимулюють подальший розвиток шевченкознавчої думки. Це, приміром, аналіз поезики Шевченка, жанрової специфіки його творів, розкриття значення Шевченка — співця дружби народів, проникливі думки на тему: Шевченко і наша сучасність.

Під цим кутом зору треба розглядати також виступи про Шевченка й письменників інших республік Радянського Союзу, зокрема відомих діячів російської літератури. Важливу роль у формуванні основ радянського шевченкознавства відіграли висловлювання М. Горького, А. Луначарського, В. Воровського, а також виступи газети «Правда» про народність, світоглядні позиції Кобзаря.

Дозволимо собі зробити два зауваження. Досягнення радянського шевченкознавства великі, і ми, звичайно, не мали можливості докладно зупинитися на всіх його зразках (та й не в цьому полягало наше завдання), а тільки мали на меті зосередитись на частині найпоказовіших досліджень — переважно монографічного характеру. У радянському шевченкознавстві є ряд проблем, яких Франко не торкався зовсім. Та це й зрозуміло, коли врахувати умови діяльності вченого, тогочасний рівень літературної науки, критики. У творенні наукового багатопроблем-

З М І С Т

Передмова	3
<i>Розділ перший.</i> Суспільно-літературна діяльність Франка і творчість Шевченка	8
<i>Розділ другий.</i> Основи ідейно-тематичної й естетичної характеристики творчості Шевченка у висвітленні Франка	48
<i>Розділ третій.</i> Концепція народності Шевченка в дослідженнях Франка	146
<i>Розділ четвертий.</i> Франко про місце і роль поезії Шевченка в художньому прогресі	200
Післямова	255

Информ. бланк № 1910

Здано до складання 13.03.84.

Підписано до друку 06.09.84.

БФ 39516, Формат 70×100^{1/16}.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова.

Друк високий. Ум. друк. арк. 11,05.

Ум. фарб. відб. 11,05.

Обл.-вид. арк. 11,47.

Тираж 4500 пр. Зам. 4—96.

Ціна 65 к.

Видавництво

художньої літератури

«Дніпро».

252601, Київ-МСП,

вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».

252053, Київ, вул. Артема, 25.

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

Готуються до друку
1985 рік

Михайло Пригодій
Ленінська концепція
партійності літератури
Дослідження

Петро Жур
Дума про вогонь
(Друга подорож Т. Г. Шевченка
на Україну)
Дослідження

Ніна Калениченко
Михайло Коцюбинський
Нарис життя і творчості

Дія Вакуленко
Олександр Корнійчук
Життя і творчість

Людмила Дем'янівська
Андрій Малишко
Життя і творчість

Микола Ільницький
Дмитро Павличко
Нарис творчості

